

Кызыл жебе. Бірінші кітап

Шерхан Мұртаза

«РЫСҚҰЛ»

роман

Дәуірдің Қызыл Жебесі

Тұrap Рысқұловқа ескерткіш.

Автор

I

Түрме әкімшілігі айламызды асырдық деп ойлады.

Арыстан мен жолбарысты бір торға қамап қойсаң бірін-бірі талап, ақыры екеуі де талмаусырап, өзінен-өзі жүнжіп құриды. Әсіресе бір камераға қазақпен қатар орысты отырғызу Приходько мырзаның ойынша, арыстан мен жолбарыстың ырылдасуынан да зорырақ жанжалға апарып соқса керек еді...

Губернатор фон Тәубе бірде қаланың игі жақсыларын шақырып қонақасы бергені бар. Сонда губернатордың бір айтқаны Приходьконың есінде мықтап сақталып қалған.

— Мырзалар, дүниедегі ең қысқа әңгімені білесіздер ме? — деп еді фон Таубе, — небары тоғыз-ақ сөзден тұрады.

Ешкім де білмейтін болып шықты. Сонда кітапқұмар губернатор өзінің көп оқып, көп білетінін тағы бір танытып, мәртебесі аса түсетінін сезіп былай деді:

— Екі адам, бір жолбарыс.

Бір адам, бір жолбарыс.

Жолбарыс.

Мырзалар желкесін қасыды. Көбісі түсінбей дал. Губернатор қарқылдан күлді.

— Мырзалар-ау, екі адам бірімен-бірі айқасып, ақыры біреуі өлмей ме? Ал жалғыз қалған адамды жолбарыс жеп қояды ғой.

Зиялы қауым губернатордың білімділігіне таң қалған болып, таңдай қағысып, сынғырсынғыр хрусталь бокалдар соғысып, жоғары мәртебелі фон Таубенің денсаулығына деп, түрегеп тұрып шампан ішкен.

Приходьконың есебі бойынша, Рысқұл мен Бронников бірін бірі жеп қоюы керек. Сонда жолбарыстың рөлінде өзі қалмақшы.

Бірақ бірнеше күн өтті: екі тұтқынның арасынан жанжал шыға қойған жоқ. Бірде шыдай алмай камераға Приходько мырзаның өзі келді.

– Жағдайың қалай, Бронников?

Бронников бұл сұрақтың сырын түсіне қойды.

– Жағдайдың несін сұрайсыз, Приходько мырза. Мың қандала мен бір қазақтың талауына тастадыңыз мені. Шыдам жетер емес.

Байқайды, Приходько риза. Тұрме бастық дегенмен кенпейіл көрінгісі келіп:

– Қандай тілегіңіз бар? – деп сұрады.

– Тілегім, шырағдан бергізсөніз еken.

– Бере алмаймыз. Зиянды кітаптар оқуыңыз мүмкін.

– Егер «Библия» зиянды кітап болса, қойдық, – деп Бронников те қарсыласпады. Тек дорбадан жұлым-жұлым кітапты шығарып алып, сыртын сипалап қойды. Приходько шыннан "Библия" ма еken деп кітапқа қолын соза берді.

Тұрме бастық кітапты ашып кеп қалып еді, ашылған жері төртінші тараудың басы еken: «Адам-ата мен Хаяу-ана жұптасқан соң, Хаяу-ана Қабыл атты ұл тапты... Содан кейін Абылды туды»... – деген сөздерге көзі түсті.

– Бұл жөйт дінінің кітабы ғой. Сіз орыс болғандықтан православие шіркеуінің қасиетті кітабы «Евангелиені» оқуыңыз керек емес пе? – деп қалды Приходько Бронниковке ренжігендей.

– Приходько мырза, «Евангелие» дегеніміз «Библияның» жаңарған нұсқасы ғой. Негізі бір.

– Сонда қалай, Бронников, түсінбеймін. Сіз ғой православ шіркеуі батасын берген ақ патшаға қарсысыз. Сөйте тұра діни кітап оқысыз, түсініксіз, жұмбақ.

– А, мен мүмкін, бұл кітапты дұрыстап тағы оқып шықsam, қатемді түсінермін, – деп қалды Бронников.

– Мүмкін, мүмкін, – деді Приходько сенер-сенбесін білмей. – Жарайды, шырағдан бергізейін. Сіз кітаптың мәнін әлгі кішкене балаға да түсіндіріңіз.

Приходько Тұрарды шоқындыруға ниет қылғалы қашан. Сол ойын іске асырудың бір орайы осы сияқты да көрінді.

Приходъко мырза шын діндар кісі еді. Оның табынатын екі құдіреті бар: бірі зан, бірі дін. Өз үйінің төрінде екі сурет ілулі тұрады: бірі – Иисус Христос, бірі Николай II. Жексенбі сайын Кафедральды соборға оны күйемен Тұрар алып барад еді. Мырзасы соборға кіріп, құдайға құлшылық ықылас білдіріп қайта шыққанша, атшы бала далада күтіп тұруы керек қой. Жөні солай ғой. Ал мырзасы айтады:

– Тұрарка, айда жүр, сен де. Аттарға ешкім тимейді. Ағашқа байлай сал. Жүр, көресін, қызық.

Қоңыраулар күнгірлейді. Қақпаның алдында кілең бір қара киінген кемпірлер, ақсақтоқсақ, әз соқырлар қаз-қатар алақан жайып, қайыр-садақа сұрап тұрады. Приходъко мырза олардың жаюлы алақандарына ұсақ тыын-тебен тастайды. Қайыршылардың кейбірі тұңке қалбыр тосады. Тастаған акша шылдыр етіп, тұңкеге түседі. Мырзаның соынан еріп келе жатқан Тұрардан да бірдене дәметеді қайыршылар.

– Құдай саған ұзақ өмір берсін, мырза бала, – деп сыйырласады.

Тұрар қысылады. Тастантын тыын онда жоқ.

– Құдай сені бәле-жаладан сақтасын, мырза бала, – деп әлдекім оның қолынан сүймек болады.

Тұрар одан бетер қысылады.

Қайыршылар үшін адамның нәсілі жоқ, ақшаң болса болды. «Мына қара бала неғып жүр мұнда?» – демейді. Приходъко сынды төренің жанында келе жатқан соң тегін болмағаны, деп ойлайды.

– Құдай саған мол бақыт, зор дәреже берсін, мырза бала!

Күмбез астындағы мыс қоңыраулар сынсиды. Собордың ішінен жүрегінді жұлып әкете жаздал, хор дауысы күніреніп шығады.

Соборды айналдыра отырғызылған қаракөк емен ағаштарға дейін мына құлшылықтың құдіретті зарына ұйып, олар да тәнірге табынғысы келгендей мұная мұлгіп, хор дауысын іштерінен қайталап, жапырақтары қубірлесіп тұрады.

Собор баспалдағына көтерілерде Приходъко мырза бас киімін қолына алып, шоқына бастайды.

Ерек атаулының бәрі бас киімдерін қолына алып, кеуделеріне қысып, бастары жерге жеткенше иіліп, бар ынты-шынтастымен шоқынып жатыр. Приходъко мырза көзінің қызығымен Тұрардың құлын жарғағынан тігілген дөңгелек телпегіне қарап қояды. Басқаның бәрі жалаңбас, өзінің ғана телпекпен тұрғаны есіне түсіп кетіп Тұрар сасады. Оң қолы өзінен-өзі бас киімге созыла береді. Мұны байқаған Приходъко құптаған белгі ретінде басын изеп, түсін жылытады.

Тұрар сонда да мына жалбарынып, жұлқына құлшылық ұрып жатқан топқа сінісеге алмай тұрғанын сезеді. Өзгелер дауыл жапырған коғадай жығылып, бір иіліп, бір тұрып, тынымсыз шоқынып жатқанда, міз бақпай сіресіп қалған Тұрар ғана. Приходько сол көз қызығымен оған қайта-қайта қарай береді. «Сен де шоқын!» деген белгі екенін түсініп, Тұрадың тула бойы түршігеді. Бірақ шоқынуға қолы көтерілмейді. Қолы қол емес, қорғасын сияқты, зорласаң да көтерілер емес.

Мінбеден сақалы беліне түскен епископтың дауысы – құдайдың өз дауысындей құдіретті естіледі. Дәл төрде екі қолы екі жаққа керіліп, басы қеудесіне салбырап кеткен, азап шеккен кісінің суреті көзді еріксіз тартады. Өзі арық, екі аяғы салбырап, тек сүлдесі саудырап қалған. Бұл бейшараны неге керіп тастаған? Бұл Тұрар үшін жұмбақ.

Собор іші өзге бір бөтен дүние, өң емес, тұс сияқты. Айнала балауыз шырағдандар жағылған. Қабыргалар қаз-қатар суреттерге толы. Епископ азынаң тұр, хор ара-арасында зарлап қоя береді. Сай-сүйекті сырқыратып, жүрегінді елжіреткен пәрменді әсер әлдеқайда, бұл пәни дүниенің әуре-сарсаңынан, құйбің-қүйкі тіршілігінен алыштап, аспанға шарықтатып, жұмақ жазирасын елестеткендей.

Приходьконың көз қызығы ғана арқанды аяз қарығандай ызғар шаша бастаған. Тұрар оның не талап етіп тұрғанын сезеді, бірақ қозғала алмайды. Төрдегі керілген адам-суреттің көзқарасы да сүйк. Өзгелерге емес, дәл өзіне қадалып, айыптап тұрғандай көрінеді. Тұрар қашқысы келеді. Өн бойынан сүйк тер саулап барады. Өкпесі қысылып, демі тарылып, өзімен өзі арпалыстан жаны мұрын ұшына келгендей азаптанды.

Собордағы жұрттың бәрі құдайына құлдық ұрып, әркім өз өтінішін іштей айтып, шағынып-жалбарынып жатқанда, Тұрар жалтақтап жан-жағына қарайды. Өзін әр бұрыштан андып жүрген Саймасайдың адамдары қазір де собордың бір жерінен сыйалап қарап тұрғандай көрінеді. Соборда шоқынғандар арасында тұрғанын көрсе, саймасайлыштар:

– Рысқұл қарақшының баласы шоқынып кетіпті, шіркеуден көрдік, – деп жер дүниеге жария етер еді.

Осыны ойлауы мұн екен, Тұрар бұрынғыдан бетер дегбірсізденіп, тұра қашқысы келді. Приходькодан қорқады, керулі адамның көзқарасынан қорқады. «Неге керіп тастаған?» Өкесі Рысқұлдың Саймасайлар байлап тастап, жабыла сабағанда бір сәтке басы осылайша салбырап қалып еді. Тұрадың суретке тесіле қарап қалғанын көптен байқап тұрған Приходько:

– Иисус Христос. Құдіретті құдай, – деді.

«Құдайдың өзі осындай қорлыққа ұшыраса, өзге жұрт не болмақ? Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан ізде – деген осы да».

– Мырза, мен аттарға бара тұрсам қайтеді?! Асая немелерді біреу-міреу үркітіп жүре ме? – деп сыбырлады Тұрар. Приходько бұрылмастан:

– Бара бер! – деп зілдене күнк етті.

Тұрар адамдардың ара-арасын зыта кеп жөнелді. Қара жамылған бір кемпір ашулы көзімен ата қарап:

– Ух, басурман, нехрист! – деп ысылдан қалды.

Тұрардың бұл кетісіне көрмеде тұрған құдай да, оның әулие апостолдары да, мінбедегі епископ та, собор толы діндарлар да риза емес сияқты көрінді. Тек собордан шыға келгенде табалдырықтан бастап, қақпаға дейін тізіліп тұрған қайыршылар ғана оған телміре қол созып, бастарын иіп, әдеттен айнымай тұр. Табалдырықтан қақпаға дейін желі байлам жер Тұрарға қыл көпірдің үстіндегі, тозақ отының арасындағы сезілген. Қалтасында ырымға қара бақыры жоқ, өзі жалшы баладан да қайыр-садақа дәмететін жандар болады екен. Құдайдың өз үйінде мұншама қайыршылық болар деп кім ойлаған?!

* * *

Арыстанның еміренуі өзінше. Тіпті туған баласына мейірі тұскеннің өзінде тұр ашулы сияқты көрінеді. Біреудің еркелеткенін көтеретіні де, көтермейтіні де белгісіз. Жалынан сипасаң құдірейе түседі.

Бронниковке Рысқұлдың іші көпке дейін жылымай қойған. Бірақ осы бір орысты баласы жақсы көріп кеткен соң, бірте-бірте мұздай жүрек жібін деді.

Әбден сыралғы болып, сенім артқан соң, бір күні Рысқұл Бронниковке:

– Әй, Ескендір, өстіп жата береміз бе? Қашсақ қайтеді? – деді.

Енді Бронников сезіктенетін сияқты. «Түрменің алпауыттарының тұзағы емес пе екен? Мені арандатпақшы-ау, сірә?!»

– Қайтіп? – бұз да сыр тартпақ болып.

– Сен көп білетін бәлесін ғой. Айласын тап.

– Айла-амал жоқ, – Бронников камераның ішін көзімен тінтіп шығып. Бір ауық темір құрсаулы терезеге қадалып қалды. – Мүмкін емес. Болат ара керек. Ол бізде жоқ: ана біллектей темірді сындыра алмайсың. Мынау болса тас. – Бронников жалпақ алақанымен сүйк сүр қабырганы сипалап қойды.

Темір есіктің көздей тесігінің қақпағы көтеріліп, ар жақтан надзирательдің жалғыз жанары оқтаулы мылтықтай сүйк қадалды.

Надзирательдің жалғыз көзі сөніп қалғандай тайып кетті де, қақпақ қайта жабылды.

– Иттің иішілі-ай, – деді Рысқұл. – Дереу сезе қоюын қарашы. Біздің сөзімізді оған жеткізіп тұратын сайтаны бар ма, немене... Осы екеуміз өтірік төбелессек қайтеді, а?

Сонда әлгі ит асығып есік ашады. Әй-шайға келтірмей аузын басып, дамбалын басына кигізіп, есіктен-ақ шығып кетпейміз бе?

– Мүмкін емес, – Бронников басын шайқап. – Бұлар ол айланы әлдеқашан есепке алыш қойған. Біреу ішке кіргенде, екіншісі сыртта андып тұрады.

– Сен білмейсің ғой, мен бір рет бұл тұрмеден қашып шыққам, – деді Рысқұл тыртығы көп тақыр басын алақанымен асықпай сипалап. – Мына бас не көрмеген бас. О, сондағы бостандық-ай! Тура бес күн бостандықта болдым. Қашып жүрдім. Үйде бір күн де түнеген жоқпын. Белімді бір шешкен емеспін. Тарғыл тас төсек, қара тас жастық болды. Бірақ соның өзі құс мамықтай еді-ау, қайран!..

– Дәл осы тұрмеде ме? Қашан? – деді Бронников таң қалып.

– Дәл осы тұрме. Бірақ камера басқа еді. Қыш там болатын. Былтыр жаз өтіп бара жатқан шама ғой.

– Онда неге ұсталып жүрсің?

– Е, Ескендір тамыр, ол көп әңгіме...

– Тұрме ішінде екеумізге әңгімeden басқа не ермек бар?

Рысқұл ескі қалпағын басына киеді. Ескі қалпақты кимей тұрып, ұзак әңгіме бастамайды. Содан соң темір құрсаулы биік терезеге қарайды. Терезеден түк көрінбейді. Бірақ жарық дүниенің елесі бар терезе Рысқұлдың жазулы тұрған кітабы сияқты. Алғашқы рет тұрмеге түсуінің жайы қалай еді?

Рысқұл құрсаулы терезеден медет тілегендей ішінен әлденені күбірлеп барып, құмбірлеп сөз бастайды. Петерборлық Александр Бронников тұрмеде жатып-ақ қазақ даласының тау-тасын кезіп кетеді...

II

Ахат ата баланың тамырын бір сәт ұстап, үнсіз қалған. Құныстана жүресінен отырып, басын ірге жаққа бұрып, көзін шарт жұмып алған. Қартайғанда қас та ағарады екен, жалбыраған бурыл қас жұмұлы көзін көлегейлеп тұр.

Шағын жер үйдің іші тым-тырыс, ала көлеңке. Тек жалғыз терезенің құрақ көзін бір көк шыбын тұрткілеп, шығарға тесік таппай, ызыңдал мазаны алыш барады. Жайшылықта еленбес еді, мына сын сәтте көк шыбының жанталаса ызыңдауы үйдегілерге жайсыз тиді.

Жер кепенің тәбесін көтеріп тұрған жалғыз қары – жуан белағаш. Оның да ырсиған жарығы бар. Белағашқа екі бүйірінен бұталмаған шыбықтар салынған. Үйдің ішкі тәбесі сыланбаған. Жертеленің ортасына жаққан оттың жалыны мен тұтінінен үйдің тәбесі әбден жылтырап ысталған. Төбедегі тұтін тартар жалғыз қуырдың аузынан сұңгілер

салбырайды. Белағашты ұстап тұрған жалғыз тіреуге әр жерінен шеге қағылып, қайысжүген, қамшы, орама қыл арқан, бір десте адыраспан ілінген. Рысқұлдың жалаң қабат көне шекпені мен ескі киіз қалпағы да сонда.

Босағада қотыр қабырғаға арқасын сүйеп, жүресінен отырған алпамса кісі мазасыз көк шыбын жаққа атырыла бір қарап қалды. Егер шыбын орнында адам болса мына бір алмас қылыштай жарқ ете қалған қаһарлы көзден зәресі зәр түбіне кетер еді. Бірақ шыбын деген мақұлыққа адамның көзқарасы әсер етпейді: көк шыбын зарлағанын қоймай, жаман әйнекті сабалай берді.

Алпамса тұлға босағадан атып тұрып, басындағы киіз қалпағы мен терезедегі шыбынды салып қалайын деп бір оқталды да, тәуіп атаның көңілін бөлмейін деп қайта сап болды.

Қос тұлымшағын шуда жіппен түйген, кекілі желпілдеген кішкене қыз айран құйған аяққа қолын соза беріп, дүңке инеліктің баулығын сылдыратып алып еді, бағанадан бері бетін қырын беріп, тізесін құшақтап үнсіз отырған әдеміше келіншек әлгіміздің жалаңаш топ-толық балтырынан шымшып алды. Қыз бала не дауыстап жыларын да білмей, не әкесіне арыз ғып айтартын да білмей аузы кемсендеген, айранға созған қолы ербиген күйінде тақыр жерде отырды да қалды.

Осы үйдегі жалғыз аласа ағаш тәсектің үстінде жатқан ауру бала қарындасы Түйметайдың түрін көріп құліп жібере жаздады. Бірақ құлуге шамасы келмей, қан-сөлсіз, көгерістеу ерні сәл ғана жыбыр етті. Аласа тәсектен салбыраған арық қолын қоңқақ мұрын тәуіп шал әлі ұстап отыр. Топ-толық, қарулы бала енді қауқарсыз сүлде-сүйек боп қалған. Қараторы өні қазір боп-боз. Көзінің айналасына көгеріс көлеңкесі түскен. Бұрын тәмпектеу мұрны енді ерекше сопайып, ебедейсіз көрінеді. Жанарында ұшқын бар екен. Көк көлеңкелі ажал қанша төніректесе де сол ұшқынды өшіре алмапты. Кәрі тәуіп жұмулы көз бен салбыраған қасының арасынан соны көріп отыр. Кәрі тәуіптің аңғарымпаз көзі баланың шеке тамырының бүлкілінен-ақ бар жағдайды пайымдаған. Ал енді қолын ұстап тамыр басып отырғаны, мына өз аузын аңдыған ата-ананың көңілі үшін, әрі десе емнің түрін айтуда уақыт ұтып, ойланып алмақшы.

Тәсек тартып жатқан ауру бала – анау отырған алпамса кеуделі Рысқұлдың жардегенде жалғыз ұлы Тұрар еді. Жатқанына жарты айдан асты, аузына су тамызып, әкешеше қасынан бір елі кетпей отырғанына да жарты айдан асты. Әуелі оның науқасын ешкім елеген жоқ. Жұзі сынық, ойынға зауқы жоқ салғырт тартып бір-екі күн жүргенде, үлкендер оны жай тұмай-сұмай шығар деген де қойған.

Өтей шешесі Ізбайша:

– Күн өтіп кеткен шығар, өмірі бала болып, тіл алып, тақиясын киіп жүргенді білмейді, – деді.

– Иә, ол тақиясын тақия телпек ойнап жыртып қойған, – қарындасы Түйметай. Ал әкесі Рысқұл баланы басынан сипап қана қойған. Сонда әке жазған сезіктеніп те қалып еді:

баланың басы шашына дейін ысып тұр екен. Көнтек алақаны соны сезген. Көпті көрген алақан өз сезігін білдіріп-ақ бақсан. Экенін алақаны-ай десеңші! Сол алақан аялап есірген балада арман бар ма?

Рысқұл жаманға жорығысы келмеді. Құн тисе – тиген шығар, – деді де қойды. Ал Тұрардың өңі солған гүлдей суала берді. Кешке жақын тысқа дәретке шыққан бала үйге қайтып кіргенде, табалдырықтан аттай бере құлап қалды. Кешкі ас-судың қамында жүрген Ізбайшаның:

– Ойбай! – деген дауысы шығып кетті. Жүгіріп барып, баланың басын сүйеді. Дауыстап сыртта жүрген қүйеуін шақырды. Жайшылықта ағасының әрбір ағат қимылын аңдып, бала мінезбен бір мұқатып қалатын Тұйметай да қазір оқыс шошынып, тұлымы сексіп, жыларман боп тұр еді. Жаман дауыстан жүрегі дір еткен еке үйге барысша бір-ақ атылып кірді де, баласының әлпетінен іштей сескеніп қалды. Бірақ сыр бермей, сабыр сақтап, Тұрарды жерден көтеріп апарып, аласа ағаш төсекке жатқызды.

Міне, сол жатқаннан әлі тұрған жоқ. Рысқұл қатарынан үш-төрт тұнді үйқысыз өткізді. Ерні кезеріп, қүйіп-жанып бара жатқан баланың аузына су тамызып отырды. Болыс ауылданан Әкрәм молда келіп, үшкірген болды. Бірақ сыңайы ауруды енді адам санатына қоспайтындар. Қоштасарда Рысқұлға:

– Е, батыр, ештеңе етпес. Сүзек екен. Әруақ-құдай қолдаса, ештеңе етпес, ештеңе етпес, – деп жүзі тайқып, үйден асығыс шығып кеткен.

Дүниенің бұраңдаған қисық-қисық жолында маңдайына бармақтай бақ құралмаған Рысқұл үшін бұл жалғаның бар қызығы осы балалары еді: Тұрары мен Тұйметайы. Жер ортасына таянғанда көрген жарық сәулелері. Екеуі көзінің екі жанарындар. Бұлардан бұрынғы бейшараларға бұл фәниден ұзақ дәм-тұз бұйырмаған.

Сөйтіп жүргенде көрген Тұрары ғой, Тұрар деген атының өзіне еке байғұс бар үмітін артып еді. Енді соның өзін есейіп, ес біліп қалғанда ажал-құзғын айналдырып, тұзагын талша мойынға аяусыз тастап тұр. Намаз оқымас, ораза тұтпас Рысқұл енді сасып, амалсыз Аллаға сыйынды. Ақ пайғамбардың, сәбілердің пірі Ұмай-ананың есімдерін ішінен әлденеше рет атады. Бәйдібек бабасына, Домалақ атанған Нұрилә анасына сыйынды. Енді осыдан бала оқалып, құдай қуат берсе, Тұлкібас-Жуалыдағы туған жерге бір қайырылып, Қаратай қойнында, Бала-Бөген бойында тұрған Бәйдібек бабасы мен Домалақ анасының күмбезіне барып бас иіп, тәжім етуге аnt берді. Алдақашан жер томпайтып қалған Жылқыайдар экесін, Бердіқұл ағасын есіне алды. Солардың басына барып құран оқытқызбасам ба деді. Қу тірліктің тәлкегінде жүріп, оларды еске алып, құран түсіртпегеніне кешірім сұрады, – Тұрар ұрпағың еді ғой, мейірімінді сал, – деп Жылқыайдар экесінің, Сәлік бабасының әруағына жалбарынды.

Тұрардың қатты құлағанына Ізбайша да қиналып, уайым жеп, ауру баланың асты-үстіне түсіп, ықыласын салып-ақ бақты. Төсектен тұра алмай буын-буыны құрыған дардай баланың зәрін тосып алып, айналып-толғанып-ақ жүр. Сөйтсе де құрғыр, өгей шеше өзегі Рысқұлдай өртене қойған жоқ. Нардай Рысқұл аз күннің ішінде азып-тозып, кәдімгідей

шөгіп қалған. Ізбайша жанашыр болғанмен, жанкүйер бола алған жоқ. «Тәнірінің ісі, аламын десе де өзі біледі, қоямын десе де өзі біледі. Адамның жаны – Алланың аманаты, қашан қайтып алуы өзінің ықтияры» – деп жүрді ішінен. Пендершілік қой, жас келіншек Тұраардан Рысқұлды қызғанып та қалушы еді. Күйеуі өз ұлының жолында садағасы кеткісі келіп тұратын. Шығарға жаны бөлек, әйтпесе Тұрар дегендеге басқа дүниенің бәрін талақ қылуға дайын. Бар ықыласы баласына ауып, жас келіншекке кейде керенау қарап кетуші еді. Тегі сол Тұрарға бола Ізбайшаға бір рет қол жұмсағаны да бар. Оның үстіне ұл бала Ізбайшаның өгей шеше екенін біледі. Өзінің туған шешесі Қалипа марқұм еміс-еміс болса да есінде. Ал Тұйметай туған анасын білмейді. Сондықтан да Ізбайшаға бауыр басып, жалқы туған тұсаққа теліген жетім қозыдай тез иіс алысып кеткен. Тұрар болса «жетім қозы тасбауыр, тұңілер де отығар» дегеннің керінде еді. Ол шешеден жетім екенін анық аңғарған. Анда-санда Қалипаның қарт әкесі Мамырбай шал келгенде бауырына тығылғатыны сондықтан. Нагашы атамын ауылына барам деп әкесін мазалай беретіні де тегін емес. Мамырбай шал да ботасы байлауда қалған інгендей еңкілдеп қайта айналып, Бесағаштағы Рысқұл үйіне келе беретін. Жиырма үйлі Тау-Шілмембет ауылы бұл Мамырбайдың қызы тірі қүнінде бір көрінбей, Қалипа марқұм болған соң көк шолағын тепендетіп қайта-қайта келгіштегеніне қайран қалысқан. Мамырбай кішкентай Тұраарды көргенде жастайынан жер жастанған Қалипаны көргендеге болатынын, Тұрар сексендері Мамырбайдың бауырына басын тыққанда мұрнына анасының ісі келетінін Тау-Шілмембеттіктер біле бермейтін.

«Мына Жаныстың жаман шалы неғып бауырмал бола қалды», – деп бостан-босқа дал болар еді.

Ал Мамырбай ойлайды:

«Балаға әкенің жақындығы жездедей-ақ», – деп.

Бірақ қателеседі, әрине. Қайынатасына мінезі шәлкес көрінетін Рысқұл Тұрарға жақындығы жездедей-ақ болған жоқ. Онсыз Рысқұлға өмір мәнсіз-мағынасыз.

«Балаға әкенің жақындығы жездедей-ақ» – депті біреу. Оны көпшілік қағып алып, қайталап айтып жүреді. Сірә, жүздеген жылдар қайталаған шығар. Ендеше шынашақтай шындықтың бар болғаны да. Өмірде көек құс сияқтылар аз ба? Көрінген үйме тезектің түбіне жұмыртқа салып, балапан басып, баласына қарамай кететін қайлабас тарғыл көек кейін құлаған тамның дуалында жағы тынбай зарлап отырады.

Рысқұлдың табиғаты тарғыл көкектен басқалау. Қазір тарғыл тастың тасасынан тауешкі аңдыған мергендей, тәуіп атандың қас-қабағынан көз алмай отыр. Баланың бар тағдыры енді осы Ахаттың қолында сияқты, оның аузынан шығар сөзге зарығып отыр. Бір сәт Тұрарға көзі түсіп еді, бала өзіне тесіле қарап жатыр екен. Рысқұлдың тұла бойы шым ете қалды. Сонда ол Тұрар өзі өле кетсе, мына әке күллі әлемнің адамдары жиылып арши алмас қалың қайғыда қалатынын ойлап, уайымдап жатқанын айтпай сезді.

Әке мен баланың арасында үнсіз ұғыныс, тілсіз махабbat, жіпсіз жалғанған жүректер барын осы жай андатар еді. Жасына жетпей көзіне ой тұңғиығы ұялаған жәдігерді қу

күдай көп көрмесе еken, мандайымды тайқитып, сорымды сорадай ағызып кетпесе еken деп, Рысқұл іштей шырылдады.

Мамыrbай Рысқұлдың аламан, албырт мінезін ұната бермейді. Жасы егде тартқанша орнығып, орта түсіп, жуаси қоймағаны ұнамайды. Осынша тақыр кедей болғаны, анда да, мұнда да сыйыспай жүргені қу мінезінен деп ойлады. «Күштіменен күреспе, мықтыменен тіреспе» деген бұрынғылар. Шамаң келмейтін болған соң құр тыраштанып не керек, одан да ақырын жүріп, анық басып, құба төбел қу тіршілікте біреуден ілгері, біреуден кейін дегендей, бала-шағанды асыра. Адыр болғаныңмен ірі болмасаң – бәрі бекер. Бәрінен де осы Рысқұлдың Қалипаны елең-аланда қолынан тартып әкеткені Мамыrbай шалдың кәрі көкірегінен шемен болып кетпейді-ақ. Шал да болса Тұлкібас-Жуалыдан ауып келген Шымырдың бір тентегінің қорлығына көнбек емес еді. Қалипа марқұм:

– Жекеме айтындар. Өз ықтиярыммен шықтым. Шатақ шығарып, ұятқа қалмасын, – деп сөз салыпты деген соң барып Мамыrbай өз шынтағын өзі тістей алмай қапа бол қалған.

Көк шыбын біраз үні өшіп, жым-жырт болған соң қайтадан безілдей бастады. Құрак терезені тесіп шығуға мың жылда да шамасы жетпес, бірақ шыныны соққылап, ызындағанын қоймайды. Даға, кең дүниеге шығуға деген құштарлық қыстаған бір макұлық.

Ахат сонда жалбыр қасын жалп еткізіп, көзін ашып алды. Көз жанары жайдары, жұмсақ еken, әрбір қимылын андып отырған Рысқұлдың іші жылып қалды. Тәуіп өз құлағы ауыр болған соң жұрттың бәрі саңырау деп ойлай ма еken, жарықтық, әйтеуір:

– Рысқұл! А! Рысқұл! – деп айқай салды. – Аруақ-күдай қолдаған еken, балаң бір қатерден қалыпты. Қатты келген еken, әлгі сүзекті айтам. Енді ештеңе етпейді. Беті бері қарады. Түйірі бар тамақ ішкізбей қоя тұр. Ұн қуырып, сұйық быламық бер және айтарым таба алсан, қара қойдың қалжасы керек. Тек майын алған сорпасын ғана ішкіз. Күдай қаласа, жігітің жазылып кетеді.

Ахат орнынан тұрып, таяғына сүйеніп, бүкшеңдей басып есікке беттеді. Шығып бара жатып, артына бұрылып. – Әлгі қара қойдың қалжасын ұмытпа, – деді.

Лезде қара қойдың қамы уайымдатқан Рысқұл тәуіп ағасына рақмет айтуды да ұмытып кетіп еді.

– Айтпақшы, адыраспан тұтатып, күн қызылы батқанда баланы үйдің сыртына алып шығып, құбылаға қаратып, шашыратқының қайнаған суымен ұшықта, – деді тәуіп қайта бұрылып.

* * *

Тышқан мұрнын қаната алмас. Тышқақ лағы да жоқ. Жөнді жуынды тимеген соң Желтабан да зорман аулап, күні бойы тау бөктерлеп үйден безіп кетті. Тау демекші...

Рысқұл дәл қазір құлжа атып алғатында, асыға басып далаға шықты. Айнымас досында кеудесін айқара ашып Талғар тұр екен. Иә, Талғарға көтерілмегелі де көп уақыт болып қалыпты. Былтыр Петербордан келген оқымысты орысты ертіп шыққаннан кейін қайтып, Талғар белуарына көтерілген емес.

О да бір өте шыққан күндер екен. Орыстардың ішінен, әсіресе ұлықтарының ішінен ондай мың болғыр ондысын бұрын көрген жоқ. Метрей, ия, Метрей еді ғой аты. Талғардың биік шындарына жол тауып алған шыққаны үшін Рысқұлға көп күміс ақша беріп, Рысқұл үйі сонда битін бір төгіп қалып еді.

Сол орыс кетерінде:

– Егер қысылсан, хабарла, – деп еді.

«Жағдайымды айтып, хат жазғызсам ба екен?» – деп те бір ойлады Рысқұл. – Бірақ сонау жер түбіндегі бір көрген орыстан қара қойдың пұлын сұрап, алақан жайғаным қалай болады? Одан да мылтық алғып, тау кезіп келгенім дұрыс шығар. Жүргенге жөргем ілінер деген. Киік семірген кез...»

Талғардың басында ұшпа бұлт тұр. Еш адам баласы басып көрмеген шындарына Рысқұл мен ол ерткен Петербор орысы Метрей шыққан Талғар. Дүниенің төбесіне сонда көтерілген. Дүниенің асқақтығын сонда көрген. «Ұлы тауга шыққан бар ма, ұлар етін жеген бар ма?» – деген сұраққа:

– Бар! Ол – Рысқұл, – деп жауап берсе болғандай.

Тайқы маңдай тағдырдың дегеніне амал жоқ. Рысқұл енді, Саймасайға барып, алдын тағы көрмекші. Мырзаға құр қол бару ылайықсыз. Табылса, таудан бір теке атып, соны тарту етпекші. Болыстың әуестігі жоқ, ешкі етіне оның қатындары да жерік емес. Жиырмаға шығып қалған соқталдай баласы құмар. Киіктің асығына құмар. Тебіндеп мұрты шыққанша тасырандап асық ойнайды. Қолында киіктің асығы жүрсе, көктегі күннен шылым тұтатқандай таңқып мәз болады. Баласының өзге құрбы-құрдастарынан айбыны асып жүргенін Саймасай да ұнатады. Рысқұл жауығып кетсе де, оның қолынан таутеке тартуын қабылдап алар еді. Мерген соған сенеді.

Саймасайдың осы Қалдыбек деген баласына екіқабат кезінде бәйбішесі Бибісара аудың етіне жерік болып, болыс ордасының ойран ботқасы шықты. Сонда да әжетіне жараған Рысқұл еді. Адам баспас асқар таулардан аю атып әкеліп, бәйбішениң жаны қалған. Сонда қошеметшіл көп сәуегей: «О болыс-еке, бәйбішенің асқан батыр ұл табатын болды», – деп жалпаңдасқан. Сөйткен Қалдыбек батыр болмады, ақылы ауыстау дәлдір, боркемік болдыр, мұрынбоғы жылтындағы асық ойнаудан басқаны уайымдамайтын осал болды.

Аңшы жолға таң құланиектен аттанды. Тау жолын тосырқап қалған Шолақ Шабдар Рысқұлдың ыңғайын таныған соң, Есік өзенін жағалай ескі соқпақпен аяңдай берді. Өткен, 1903 жылдың осындай жазында Рысқұл дәл осы соқпақпен Петербордан келген мырзаны алып жүрген. Атақты географ, үлкен ғалым Дмитриев арнайы ақ патша империясының астанасынан келіп, Іле Алатауының заңғар биігі Талғар шыңын зерттемек болғанда, оған жол көрсетуші көмекші керек еді. Сөйтсе бүкіл Алматы атырабынан Талғардың тасына ешкім көтеріліп көрмеген еken. «Ау, енді кім бар-ау?» – деп ұлық әкімдердің өзі сұрау салғанда Шығыс Талғар болысында тұратын Тау-Шілмембет Рысқұл бар деген хабар шығады. Ұлықтың тапсыруымен Саймасай болыс Петербордан келген ғалымға жолсерік ол жол сілтеуші етіп әйгілі аңшы Рысқұлды қосып берген.

Ғалым сонда құйған қоладай батыр тұлғалы тау қазағын көріп, келбетіне көнілі толған. Сонымен Дмитриев атқа қонған. Ал Рысқұлдың атқа мінбей, тұқыл мүйіз, қоңыр өғіз ертеп мінгенін көріп қайран қалған. Сөйтсе қоңыр өғіз тас қиямен, қиямет қылдай жолмен жүргүре келгенде арғымаққа бергісіз еken. Сол жолы Рысқұл Есік өзенінің сағасымен бастап отырып, оқымыстыны Іле Алатауының зүмірет алқасы Есік қолінің жағасына алып шыққан. Сонда Дмитриев:

– Мынандай ғажайыпты көргеннен кейін, Талғар шыңына шықпағанның өзінде, менің мақсатым орындалды! – деп Рысқұлдың арқасынан қаққан.

Есік көлді айналып өткен соң алпауыт Талғардың төскейі басталып, жол қындағы берді. Өсімдіктің реңі өзгеріп, биік жайлай жаннатындағы жайқалған тау гүлдері атақты ғалымды жайрандай қарсы алды. Дмитриев атынан домалап түсіп, тау гүлдерін теңіз кешкендей малтып жүріп, көкемаралды бір сипап, киік-отын бір иіскең, бір кезде:

– О, эдельвейс! – деп айқайладап жіберген. – Эдельвейс жанкешті қаһармен ерлердің гүлі. Сені де көретін күн бар екен-ау!

Рысқұлға мұның бәрі ерсі. «Құдайдың қу шөбіне де өстіп таңданады екен-ау. Ғалымбысың деген, ерте күнді кеш қылмай баратын шыңына бармаймыз ба?» – деп қалған.

Ғалым әр шөпті сабағынан бәкімен қылп алыш, ыждағаттап дорбаға салып, қойын дәптеріне әлденелерді жазумен әлек.

– Мынау эдельвейс. Қазақша аты не? – деп сұрайды Рысқұлдан.

– Е, құдай, кәдімгі қарғұл ғой. Кейде еңлік деп те атайды.

– Мынаны біз аконит дейміз, қазақтар не дейді?

– Ол тұқымың құрғыр уқорғасын. Мал жемейді, жесе өліп қалады.

Есік көлдің желкесі желкілдеген көкорай. Қызыл, жасыл жайқалған гүл. Шүмілдік пен ботагөз, қазтамақ пен желайдар, рауғаш пен ауша, жанаргұл мен қашқарғұл, сарғалдақ пен

құлмақ, долана мен үшқат аралас сансыз шөптер аттарын географ ерінбей ежіктеп сұрап, хаттап алды.

Сол күні олар Талғар алқымындағы тағы бір алқа – Ақкөл жағасына жетіп, сонда түнеп тыныстап еді.

Ақкөл – Есік көлге қарағанда жадағай. Жағасында сзызылып, сылаң қағып тұрған сұлу шырша мұнда жоқ. Суы да жасыл зұмірет емес. Ашаң, ақшыл тартып жатады. Жағасы толған тарғыл тас. Өңкіген түйетастар Талғардың апайтөсінен бір заманда құлаған Есік көл қанша сұлу болғанмен, өзегіне нәр беріп жатқан Ақкөлге қарыздар. Есік көл қазір жазғы құн байып бара жатқан ақшам мезгілінде төменде, табан астында қарауытып жатыр.

Мезгіл шілде іші болса да тау омырауы сақылдаған салқын. Ақкөлдің айдыны ашулы. Сондықтан да болар, құс баласы көрінбейді. Оның есесіне көктеңбіл ханбалық көп екен, мейман қармақ салып, әне-міне дегенше бір шелек балық іліп алды. Қауқылдасып, даурығысып еді. Қармаққа балық ілінген сайын ғалым қатыны ұл тапқандай куанып, картузын аспанға лақтырды.

– «Ғалымбысың деген», – деп Рысқұл оның мына тірлігін қомсынып отырды. Қанша кедей болса да судан балық сұзуді кәсіп қылмаған қазаққа бұл бала-шағаның қылышындай көрінді.

Шаршаған қоңыр өгіз біраз оттаған соң әрірек барып ыңқ етіп жата кетті де көзін жұмып қуйіс қайыруға кірісті. Зенгі бабаның намазы сияқты онысы.

Рысқұл тасжарғанның бұталарын, қол толқыны жағаға шығарып тастаған ақсөңке жинап от жақты. Тастан қалап ошақ тұрғызып, сырты ысталған қара шәугімді отқа қойды. Көктеңбіл хан балық жалғанның шырыны екен, петерборлық мейман екеуі тоя тамақтанып алды. Аттар мен өгізді ит-құс, аю жарып кетпесін деп Рысқұл жалғыз ауыз мылтығын оқтап жанына қойды. Тамызық үзілмесін деп тағы да отын жинады.

Заңғар таудың кеудесіне шығып отырған екі адам маздал жанған отқа үңіліп қапты. Мейман қазақша білмейді, Рысқұлдың орысшасы «твая-маядан» артпайды. Тілі басқа, діні басқа екі адамға от ортақ. От олардың тілмашы сияқты. Дүниеде оттан таза нәрсе жоқ. Тіпті алмастың өзінде, алтынның өзінде ақау, кіrbің болуы мүмкін. Ал отта арамдық болмайды.

О баста Дмитриевтің көкірегіне құдік кірген. Бөтен адам, тіл білмейтін, көп сөйлемейтін сыры беймәлім біреу. Талғардағы бір орыстың айтудына қарағанда, нағыз тоқымы кеппес қарақшы көрінеді. Сонда бұл мені анғар-анғар тау ішінде жайратып салып кетіп отырса не болмақ?

Қазір дастарқан басында дәм бөліскеннен кейін Рысқұлдың жалынға қарап тесіліп, жалқын сәуледен әдемі сурет көргендей, яки бір ғажайып әуен тыңдағандай бозым халін байқап, ойлады: «Жоқ бұндай адамда бөгде пиғыл болуы мүмкін емес».

Тең артқан торы ат пен Дмитриев мінген қара ат тұн қарандылығынан сескенгендей іштерін тартып қойып, бір-бірімен айқасып, мұлгіп тұр. Қоңыр өгіз күйіс қайырудан зерігер емес. Оқта-текте көмейіне сүйек тығылғандай түйіліп барып, күйісін қайта бастайды.

Тәуекел тұні. Жер түбінен жетіп, аспан-таудың Талғар атты шыңының қыры-сырын білмек үшін осынша азапты сапар шеккен Дмитриевтікі де ерлік. Гылым жолында да тек ерлік керек. Оған жол басшы болып, табанын тасқа тілдіріп, тау асып жүрген Рысқұлдікі де ерлік. Мұны мойындаған ғалым кейін өзінің Ташкентте басылып шыққан «Талғар – Іле Алатауының ең биік шыңы» атты кітабында былай деп жазар:

«1923 жылы 28 шілдеде менің Талғар шыңына шығуыма тұра жиырма жыл толды. 1903 жылы 28 шілдеде мен Талғардың күнгей жағында жатқан ең биік мұзартқа шықтым. Оны мен «Богатырь» деп атадым.

Менің маршрутым – Алматының шығысында қырық шақырым жердегі Есік өзенінің бойын қуалап отырды. Есік өзені Іле Алатауының терістігінен ағады.

Келесі, 1904 жылы осы маршрутты профессор Сапожников қайталады. Бірақ Сапожников бұл өзеннің бойымен тек Ақкөлге дейін ғана жеткен де кері қайтқан. Ал мен болсам Ақкөлден ары тағы да он-он екі шақырым ең қыын жол жүріп өткенмін.

Бірақ 1903 жылы менің бағыма қарай, маған жол көрсетуші болып Шығыс-Талғар болысының қазағы Рысқұл Жылқыайдаров жолықты. Профессор Сапожниковте Рысқұлдай жол бастаушы болған жоқ.

Бұл өзі Шілмембет руынан шыққан қарапайым қазақ еді. Қара шаруа болса да, рухы күшті, қайраты мол, қажырлы қазақ. Бұл атырапта одан өткен мерген, Іле Алатауын одан артық білетін адам болмаған.

Рысқұл мені бұрын ешбір картага түсірілмеген қиямет қыын жолдармен алып жүріп, Талғардың ту сыртынан шығарып, Есік өзенінің басталатын кезінен әрі алып барды. Соның арқасында менің 1903 жылғы саяхатым елеулі ғылыми нәтижелерге ие болды. Бұл табыстарым үшін мен өзімнің жол бастаушым Рысқұлға қарыздармын. Оның мені небір қыын құздардан, жап-жалтыр мұздардан жол тауып, асқан жігер күшпен, айла-ептілікпен алып жүргенін көрсөң.

Талғар шыңдарын бірінші зерттеуші ғалым ретінде мен Мұзарт етегіндегі Есік өзенінің сағасы басталатын алқапты Рысқұл алқабы деп атап, оның есімін мәңгі қалдыруға өзімнің хұқымды пайдалана отырып, шешім қабылдадым. Өйткені ғылым алдында оның енбегі зор».

Бұл сөздерді ғалым жиырма жылдан кейін жазды. Ал, жиырма жыл бұрын, Ақкөл жағасында, тұнгі от басында отырғанда ол мұндай шешімді іштей армандаған. Сол тұні отбасында Рысқұл жүресінен шоқ көсеп отырып, Мұзарт таудың өзін елжіретер мұнды да қаһарлы әнді ыңылдан салып еді.

Дүние қудым он жасымнан,
Тартады бойым ауыр қорғасыннан
Су қойса арқасына төгілмейтін
Танады о да бір күн жорғасынан...
– Не туралы? – деп сұрады ғалым.
– Ку тіршілік, қысқа ғұмыр, алыстағы тұған жер туралы, – Рыскұл.
– Сіздің туған жеріңіз Талғар емес пе?
– Шымкент. Тұлқібас есіткен! Сонда. Ақсу-Жабағылы біледі?
– А-а-а? Ақсу-Жабағылы?! Знаю, знаю, – ғалым екі көзі алдындағы шоқтай жайнай түсіп.
"О қасиетіңнен айналайын, Ақсу-Жабағылы! Сені Петербордағылар да біледі еken fой", – деп Рыскұлдың іші-бауыры елжіреп кетті.
Ертеңіне Рыскұл Дмитриевті Талғардың ең биік шыны – «Богатырьдің» жап-жалтыр мұзымен алып жүрді. Биіктен қарағанда төмендегі бір қойнауда жайылып жүрген таушекілер ап-анық көрінді.
– Біз киіктерден де биіктеп кеттік-ау, – деді Рыскұл.
Жоғарылаған сайын тыныс тарыла берді. Ғалымның жүруі қыннадады. Басы айналып, көзі қарауытса да, ол жанталасып бірденелерді дәптеріне жаза берді, жаза берді.
– Рыскұл, – деді ғалым ентігіп, – анау табанда киік жайылып жүрген алқап енді сенің есіміңмен аталады. Бүкіл ғылыми кітаптарға ол жердің аты Рыскұл алқабы болып енеді. Есік өзені сол жерден басталып жатыр фой.
– Менің атым кітапқа жазылатында мен қайбір ғалым едім? – деп түсінбеді Рыскұл.
– Жоқ, туысқан, сен ғылымға ғалымнан аз еңбек сіңірген жоқсың. Сенің еңбегің адад.
– Ондай еңбекті тым болмаса бір ешкі атып алып қайтайды – деп Рыскұл көнілденіп қалды. Енбегін елегенді кім жек көрсін?! Мына орысқа қылған қызметтің неше бір көкесіндейлерін ол өмір бойы Дауылбай мен Саймасайға сан мәртебе көрсетті. Кәне, олардың Рыскұлды елегені? Оның еңбегін бағалағаны? Ал, мына орыс ғалымына екі-үш күн жол көрсетіп, бірге жүріп еді, атынды жаграфия тарихында қалдырамын деп отыр.

Сол жолы өзі есімді алқаптан Рыскұл таутеке атып алып еді.

Эне содан бері тұра бір жыл өтті. Рысқұл өз алқабына тағы келе жатыр. «Рысқұл» деп атаған соң өзінің жеке меншік жеріндегі көретін сияқты. Соңан енді өзінің жеке меншік киігінің біреуін атып ап кері қайтатындей.

Бірақ жолы болмады. Былтырғы молшылық биыл қайталанбады. Киік иісі сезілмейді. Суат басын торып күні бойы жатты, киік көрінбеді. Келген-кеткен іздері де ескілеу. Жұық арада суатқа құламаған сияқты.

Қона жатып жол торыса, бәлкім қолға бірдене ілігер ме еді, бірақ Тұрарға көнілі алаң бола берді. Құлныны жеңіде қалған биедей шыдамы кетіп, өзінен-өзі әлденеге тықырыши бастады. «Атасына нәлет, Саймасайға киік атып алып барам деп айқайладап жүргенде, баламның халі не болады? Құрысын, кері қайтайын. Жолда қара қойдың отарынан біреуін өңгере қайтармын. Азар болса Итжеккенге айдатар».

Сөйтіп, мылтығын сүйретіп, төменде тұсан қалдырған атына бет бұра бергенде, алақандай айуан ізіне көзі түсті. «Барыс!» – деді, ә дегенде сасып қалып, іле тұла бойы мұздап жүре берді. Лезде бойын жиып, әлгі жап-жаңа ізбен біраз жүрді. «Бұйырса, атып алсам, теңбіл барыс терісі болысқа нағыз тарту емес пе?».

Маңқиган тау, қарлы-мұзды шындар. Мелшиген тастар. Тірлік білінбейді. «Е, кетіп қалған қу болды. Киік ізіне түсіп, қуалап кеткен-ау. Бәсе, киік суға құламай, сескенген еken ғой. Барыс үркіткен ғой».

Тобылғы тасасынан бірдене қылаң еткендей болды. Көзін уқалап, елес шығар деп еді. Қарсы алдында есік пен төрдегі керілген кербез барыс тұр екен. Айылын жияр емес, «келсөң-кел!» – деп тұр.

Аралары тым жақын. Барыс шындалап бір-ақ қарғыса жетіп жатыр. Бірақ ол шапшыған жоқ. Сірә, тоқ болар. Алтын түстес теңбіл жұні жылт-жылт етеді. Соған қарағанда қонды болар. Оның үстіне жуырда ғана түлеген тұрі бар. Тұрған бойы сұлтан шері, нағыз жайсан.

Барыс Рысқұлға манаурап біраз қарап тұрды. Бірақ аңшы мылтығын көтерсе, оқтан бұрын атылатын шығар.

Аңшы әуеліде жүрегі су ете қалса да, сасқалақтаған жоқ әбиір болғанда. Егер тұра қашса – құтылмас еді. Барыс адамның табанын көрсө болды – айбыны асады. Серті солай деседі.

Рысқұл шерінің көзіне тіктей қарап, арбасып қалды. Енді көзі тайып кетсе де хауіп. Тау мен таста жалғыз жүргенде нелер қиын-қыстау кезеңдер болған: аюмен де алысты, ұялас қасқырлардың қамауында да қалды. Бірақ соның бәрі мына кияметтің ширегінен де келмес еді. Бұл сын-сынақтың көкесі болар. Бет-аузыңың бір жері жыбыр етіп, қорыққан белгі берсең – барыс садақша атылып бас салғалы тұр. Қанша балуан болсаң да, бұл арланға шыдас беру оңай болмас. Бұшерің бір соққанда атан түйенің белін сындырып жүре береді.

Төменнен ұлар қақылықтады. Барыстың бір қулағы ғана сәл тыптырағандай болды. Әлгі ұлар тағы қақылықтан алып, аңғардың бергі бетінен арғы бетіне парылдап ұшып бара жатты. Төбеден мұзарт шың төніп тұр. Көмекке келер жан жоқ. Егер осы жерде Рысқұл жазатайым болса, іздейтін кім бар? Әрі десе, Талғардың бұл биігіне одан басқа ешкім көтеріліп көрген емес. Дмитриев болса алыста. Азгана мезгіл ішінде Рысқұлдың басында неше қылыш ойлар жөнкіліп өтті. Жазатайым кетсе, ит-құсқа жем болып, сүйегі шашылып көмусіз қалады. Былтырғы ғалым орыс алқапқа Рысқұлдың атын беріп еді-ау. Әлденеге көрінбесе нетті Рысқұлдың алқабы – Рысқұлдың қазусыз моласына айналмаса нетсін.

Бірін-бірі арбасқан ғаламат секундтар өтіп жатты. Бір кез Рысқұл шыдай алмай:

– Әй Шері – деді жәй ғана. – Мен саған тимеймін. Бар, бара бер.

Барыс Рысқұлдан көзін тайдырып әкетті де, білдірмей, жапырақ, шөп-шалам да сыйбырлатпай, мамық үстімен бара жатқандай маң басып, аяқтарын сылаң тастап, сұлу мүсін кете барды. Енді бір сәтте ол қарсыдағы жарқабақты қиғаштай тартып жоғары шыңға қарай көтеріле берді. Не бір тас, не бір қыыштық домалатқан жоқ. Жарқабақпен емес, әуемен қалқып бара жатқандай. Оқ жетер жер.

«Атып алсам ба екен?» – деген зәлім ой Рысқұлдың басын тағы бір шалықтап өтті. Артынша тәубаға келді. «Осыншама сері, сертіне мәрт сұлтан шеріге ту сыртынан ұрланып оқ атқаным – өлім болар» деп ойлады Рысқұл. Мұның тәңірдей теңбіл терісін жамылғанша Саймасай лақтың тулағын неге жамылмайды.

Арқардан жолы болмаса да, барыспен кездесіп, қан төгіспей ажырасқанына Рысқұл қуанып, кам көнілі едәуір жеңілейіп, көтеріліп қалды. Әлгі барыстың мәрттігіне тәнті болып, оны өзінің піріндей көріп, қанаттанған тәрізді. Қайдағы бір ұсақ-түйек күйбің тіршіліктің уайымына бола, қыл аяғы жаман тоқтышаққа бола көнілі ала, жаны нала болғанына ренжіп, дүр сілкініп, қайратына қайта мінді. «Бөрі азығы мен ер азығы жолда емес пе тәйірі, – Саймасайдың бір қара тоқтысын сұраусызы-ақ алсам нетті? Болыстың мойнында менің талай тоқтылық ақым кетті, мен неден сонша мұсәпірмін, атасына нәлет», – деп Рысқұл болыс ауылының отары жатқан өріске тіке тартты.

«Көжеден басқа асым жоқ, құдайдан басқа досым жоқ», өзіме өзім сыйынбасам, маған кімнің жаны ашыған. Болысқа бір тоқты деген қауыншының бір көк түйнегіндей емес пе?».

Қара қойдың отары Кекілік сайдың күнгей қабағындағы шырмауық аралас шүйгінде шылқып жатыр екен. Таудан түсіп келе жатқан жалғыз аттыны алыстан шалып тұрған Ералы қойшы көк есегін «ықылап» аңшының алдынан шықты. Салт атты таяп келгенде Рысқұл екенин танып:

– Е, бұл кім десем, батырмысың? Аманбысың, әкебай. Үй ішің, мал-жан аман ба? Аңнан қайттың ба? Қанжығаң майланды ма?

Жалпақ мұрын шұбар шал жалпаңдап жатыр. Шын көнілі сол-ақ тау аңғарындаған аңқылдақ. Бірақ әлгі аман-саулық сұрасуы кекесіндегі естілді. «Қанжығаң майланды ма?» – дейді көріп тұрып. Қанжыға жылан жалағандай тып-типыл өмес пе?!

– Ереке, әне бір құнан қойды ұстап маған өңгерте салшы, – деді аңшы.

Қойшы «қалжыны шығар» деді.

– Байдың малын қайтесің, батыр, – деп құлген болып еді, мұрны бұрынғыдан бетер жайылып кетті.

– Ау, Ереке, мен шын айтып тұрмын.

– Е, батыр, жаман ағаңды қылжақ қылғың келеді, ә? Жөн-жөн. Өзімнің қойым болса, сөзіңнен садаға деп сол құнанды алдыңа атып ұrap едім, амал қайсы, амал қайсы, әкебай?!

– Болмаса, Ереке, болысқа айта бар, бір қойды Рысқұл тартып әкетті де, менен жәбір көрген болып, жыламсырап бар. Қалғанын мен өзім көре жатармын. Қазір қой зәру болып тұр. Ал, айып етпе.

Рысқұл отардың шетіне жақындаған бергенде кілең семіз жануар осқырынып, жабайы арқардай тікшиіп, дүр етіп үрке қашты.

– Әй, батыр-ау, оның не бала құсап, тыныш жатқан малды үркітіп.

Рысқұл енді оның сөзін тыңдап тұрмай, атын тебініп қалып, шауып өтіп бара жатып, бір тоқтыны ат ұстінен іліп алышп, тыптыратып алдына өңгеріп жүре берді.

– Айып етпе, Ереке. Кешір! Болысқа мені жаманда. Аямай жаманда.

– Мынау жынданған ба? – деп қойшы көк есегін «ықылай» берді...

* * *

Ералы қойшы Рысқұл үйреткендей, жылаған да жоқ, Рысқұлды болысқа жамандаған да жоқ. Аңшының әрекеті дөрекі, қияннаттау болса да: «Рысқұл да мен сияқты жарлы фой. Қайтейін, өз шынтағыңды өзің тістей алмайсың. Оны ұстап бергенде не береке табамын. Мұндай озбырлығы жоқ еді, зәруліктің шырғалаңына түскен кемтарлығы шығар», – деп Ералы өткен уақиға туралы ешкімге тіс жармады.

Бірақ ауылдас үйдің ұрлығы жатпайды, қара қойды алдына өңгеріп бара жатқан Рысқұлды болыс ауылының бір жандайшабы көріп қалып, мырзасына дереу жеткізген. Болыс бұл хабарға мән бермеген болды. Қойшыны да қысқан жоқ. «Е, тәйірі, соны да сөз деп айтып тұрсың ба!» – деп қайта хабаршыны жазғырып, бетін қайтарып таstadtы.

Бұл әңгіменің куәсі болғандар:

– Апыр-ай, біздің мырза тым текті-ау, кең ғой, жарықтық. Тұқымбай болса, бір тышқақ лаққа бола ылаң салып, боғын пышақтар еді, – деп болыстың айдынын шалқыта тусти.

Сонымен бұл әңгіме ұмытылып та кеткен. Бір күні болыс төңіректегі ауылдарды аралап қызырып қайтпақ болып, атқа қонды. Жанына бірер адам ғана ертті. Ишінде Таубай старшын бар. Ауылға болыстың өзі келсе – тегін емес деп түсінетін халық дүрлігіңкіреп қалған. Не тағы бір жаңа салық салынады, не әлдекімді соттап, жазалайды. Болыс тегін жүрмейді.

Ел күткендей болмады: ешкім жазаланған да жоқ. Жана салық та салынған жоқ. Болыс старшының үйінен қымыз ішкен соң, тамағына да қарамай, Тау-Шілмембеттің жатағына ат басын бұрды. Аттың басын Рысқұлдың лашығының маңдайшасына тіреп тұрып:

– Рысқұл! О, батыр, бері шығып кет, – деп дауыстады.

Рысқұлдан бұрын тысқа қасқыр көз қара торы бала атып шығып, сырттағы аттыларға бақшиып қарап тұрды да лезде ішке кіріп:

– Көке, болсаншы, – деді Тұрар әлденеге бала жүрегі сүйлдап.

– Кім болса да өті жарылып кетпес, күте тұрады. Әбіржуші болма! – зілдене айтты көкесі.

Рысқұл тысқа баласын ерте шықты. Тұрар шегіншектеп еді: «Жүр!» – деді көкесі.

– О, болыс-еке! Жай ма! – деп Рысқұл ат үстіндегі Саймасайға қол берді. Соңан соң Тұрарды итермелеп:

– Болысқа сәлем бер, – деді. Үйдей үлкен Қалды қызыл айғырдың үстіндегі болысқа баланың созған қолы жетпеді, болыс та еңкейе қоймады.

– Ә, әлгі жаман немең бе, батыр, – деп болыс балаға назарын болар-болмас қана аударды. Созылған қолы ауа қармап, елеусіз қалғанына ыза болған бала, болыстың мысқылды дәңгелек жүзіне, қиығына әжім үйірліп, құлімсіреген көзіне тікшие қарап қалып еді, соны сезген болыс:

«Апыр-ай, бөрінің белтірігі әкесіндегі жүрек жұтқан болар-ау», – деп тіксініп қалды, еріксіз еңкейіп, қолын ұсына беріп еді, бала көзінен шоқ шашырағандай тағы бір қарады да бұрылып кетті.

Рысқұл мырс етіп құлді. Баланы айыптаған жоқ. Оның бұл қылышын іштей құптап тұрған сияқты.

– Е, болыс-еке, аттан түс. Келіп қалыпсың, шақырып келтіре алмайтын қадірлі қонақсың. Лашық қой демесен, бұл үйдің тұтіні тұзу, ниеті адал. Мейман бол.

– Эй, батыр-еке-ай. Мен түскен жерге ауыртпалық түседі. Маған соятын қара қойды жеп қойған шығарсың.

– Е, жоқ іздел жүрмін де, болыс-еке. Бәсе, неғып мені сағынып қалды деп едім-ау. Ералының жазығы жоқ. Мен тартып әкеттім. Мына бала сүзектен тұрды. Соған қара қойдың қалжасы керек деген соң, ақысы мойнымда кетпес, бір тоқтыға бола мазасын алмайын, болыстың алдына барып деп, қойшыдан сәлем айтқанмын. Айып менен... қарызынан құтылармын.

– Ой батыр-ай, ер мойнында қыл арқан шірімес. Соны қойшы. Ал енді келген шаруам, өзіңмен оңаша әңгімел бар.

Бірі аттылы, бірі жаяу, былайырақ сай қабағына қарай аяңдай берді.

Болыстың бұл оңаша әңгімесінің мәнісіне түсінбеген старшын мен шабармандар аңтарылып, Рысқұлдың есігінің алдында тұрып қалды. Тұrap болса оларға бір, сай қабағына қарай кеткен әкесі мен болысқа бір қарап жалтақтайды. Басқа бала болса, өз үйіме мұншама лауазымды адамдардың келгеніне мақтанар еді. Тұrap қайта іштей тітіркеніп тұр. Әйтеуір, осы келістің тегін емес, жақсылық емес екенін әлдеқалай сәбі сезіммен аңғарады.

– Эй, шешенді!.. Шешен қайда? – ат үстінде ерігіп тұрған Таубай старшын.

– Оның шешесінде нең бар? – деп екіншісі күлді.

– Мұның шешесі жас қой, білмеуші ме едің? Ізбайша сұлу ғой кәдімгі. Мына қызалақтың өз шешесі Қалипа марқұм қайтыс болған соң, Рысқұл болыстың ықтиярынсыз қосылған Ізбайша ғой.

Бала боржық сарыға жауап берген жоқ.

– Дегенмен, өзі көкжал ғой бұл кірме. Әйтпесе үрерге иті жоқ, сығарға биті жоқ, кедей неме, біреудің айттырайын деп жүрген Ізбайшасын қағып кеткен жоқ па? – деп боржық сары старшын тынбады.

Нәресте естіп тұр-ау, шешеден жетім баланың жүрегіне дақ түседі-ау деген не, ойна кіріп шықпайды. Астын-үстін сапырып тұр. Жанындағы шабарман:

– «Әй, ауылнай, қойсаншы. Бала тыңдал тұр ғой», – дейін деп еді, әкіренбай немеден қорықты. Бір ерегіссе, қоқырандаپ қоймайтын ұр да жықтың өзі. Болыстың полицейі сияқты, үстінде формасы, мықынында нағаны жоқ, әйтпесе нағыз полицейдің өзі. Соларға еліктейді.

Ізбайша жортпаш Тұйметайды қолынан жетектеп ауылдас отырған Ахат қарияның үйіне кетіп еді. Ахаттың кемпірі аз ауыл Тау-Шілмембеттің қатын-қалашын асарға шақырып киіз бастырып жатқан. Рысқұл кепесінің алдында болыс бастаған бір топ аттылының тұрғанын бүкіл ауыл қөріп отыр. Бәрі де үйлерінің іргесінен баспалап

қарайды. Босқын болып, үрейден үркек тартқан ауыл «бұл қалай?» – деп үрпісіп қалған. Ешкінің кылшығынан бұзауға бұйда есіп отырган жалбыр қас Ахатта, киіз пісіріп, білектерін сыйбанған қатындар да, олардың тасасына тығылған балалар да әлдебір сүмдікты күтіп, демдерін іштерінен алғып, қақкан қазықтай состиып тұрысып қалып еді.

Шілденің аптабында күзгі желтоқсанның қара сұығы қалтыратқан жүдеу ағаш басындағы селкеу жапырақтай аз ауыл болыстың зәуде нөкерлетіп келуінен әрі-сәрі.

«Салық жинап жүр мей?» – деді Ахат амалы таусылып. – Әлденеден жазықты болып қалдық па?»

Ахат – Тау-Шілмембеттің ақсақалы, ақылгөйі. Түү Тұлкібастан ауа көшкелі, одан кеткен қадірлі қариясы. Ку кедейліктің бұғалығынан қанша бұлқынып құтыла алмай қойса да, еңсесі түспес, есірік те емес, шап-шақ қана, аршыған жұмыртқадай әдемі шал. Шаруасы шінжәу болса да, мұнтаздай таза киініп, аппақ сақалын дөңгелентіп күнде шырпып жүретін тақуа тақыллеттес адам. Шоң мұрын. Қасы жалбырап көзіне түсіп тұрады. Қысы-жазы қырау басқан тәрізді. Оны жүрт нышанға жорып, Ахатты өздерінше әулиедей көреді. Тәніріден басқаға табынбай, басын тауға да, тасқа да ұрып жүрген Рыскұлдың өзі Ахаттың айтқанына тақ тұрады. Ахат та батыр інісінің жаңын ұғып, бетін жөнсіз қақпайлай бермес еді.

Ахаттың арманы – ебі келсе, елге қайту. Күзді күнгі жел айдаған қанбақтай жиырма үй Шілмембет Ақсу-Жабағылының аузынан шығып, домалап жүріп-жүріп, осы Талғардың бауырындағы көп сайдардың бірінде тығылып қалды. Жергілікті халық бұларды Тау-Шілмембет деп кетті.

Бұдан отыз-қырық жыл бұрын да сол Тұлкібас, Ақсу-Жабағылыдан бір ауыл қазақ Қоқан хандығының қорлығына шыдай алмай, мына Алматы маңына келіп, қоныс тепкен. Оларды Дала-Шілмембет деседі. Олар тауда емес, ойда тұрады. Әу баста Ахат, Рыскұлдар сол бұрынғы босқын туыстарын паналап келіп еді. Бірақ, кірменің аты – кірме, Дала-Шілмембет кейін келген қандастарына құшақ жая алған жоқ. Шығыс-Талғар болысы Рыскұл тобын Дала-Шілмембетке қоспай, таудың бір қуысына – Бесағаш деген жерге орын тепкізді.

Егін салып, жер еміп өскендер үшін Бесағаш қолайлы да емес еді. Су шығарып, тары еgetін тақиядай да жазығы жоқ, есектің арқасындағы аз ғана көлем. Азын-аулақ мал ұстап қана күн көрерлік.

Қоңыр торпақты құйрығынан ұстап бағып, қалт-құлт етіп күн кешкен Тау-Шілмембет ежелгі мекеніне оралғысы келеді. Туган жерді, қара бесікті сағынады. Ұшып жетер құс емес, қанатсыз халық. Оның үстіне Дауылбайдың қаһары әлі ызғарлы. Жиырма үй Сөліктің бүлігін көшіре алмайды. Дауылбай да ажалды жан. Дүниеден ол көшкенде не өзгереді? Орнына келген басқа болыс қалай қарар? Беймәлім.

Бүкіл дүние-әлем тұйықталып, Талғардың ақбас шыңы мен кейде бұлтты, кейде ашық аспаннан басқа бұл Бесағашынан ештеңе көрінбейді. Дүниеде не болып жатқаны белгісіз.

Орыс патшасы мен Жапон соғысып жатыр деген сөз шығады. Ол не соғыс, кімге не жетпей қалған – ол жағы қараңғы.

Осындаі бір оқшау қалған, «канғырған кірме» атанған аз ауылға болыстың дәл өзі тата-тал түсте келіп, Рысқұлмен оңаша сөйлесіп тұрганында не сыр бар?

Ауыл аң-таң. Ахат аңырып қалған. Көсем қарттың өзі қайран болып отырғанына қарал, басқалар да үміт пен үрэй аралас бей-жай хал кешулі.

* * *

Қара қойдың, құны қымбатқа түсті. Болыс бағана «ер мойнында қыл арқан шірімес» деп еді. Сол қыл арқан қазір Рысқұлдың мойнына бұғалық болып ілінді де, қылқындыра бастады. Болыс Рысқұлдың болмашы кінәсін кешпеді. Қара қойды желеу етіп, Рысқұлды тағы бір қын жолға айдал салды. Айтқанын іstemесе айыпты болатын болды.

Ел орынға отырған апақ-сапақта Рысқұл Шабдар шолақты ерттең, атқа қонды да, елеңсіз ғана шілікті сайдың табанына түсіп, тал-талдың арасымен ылдидап бара жатты.

Бұл жорықты Ахаттан басқа ешкім байқаған жоқ. Қарттың жүрегі әлденені сезгендей қобалжып қалды. «Мына батырды болысы түскір тағы да жылқыға жұмсады-ау. Тағы бір лаңға қалмасақ нетті. Төңірек біткеннің қыл құйрығын болыстың қорқау көмейіне тығатыға бұл Рысқұл бұрын не береке тапты? Әрең қойдырып едік, өзі де «енді жылқы алуға бармаспын» деп серт беріп еді. Мынау не жорық, қақпанға қайта түсті-ау, арланым», – деп Ахат іштен тынып, бір күрсініп, Рысқұлды жұтып жіберген сайдың тубіндегі үрейлі қараңғылыққа үңіле қарады. Обыр қараңғы тұн болыстың өңешіндегі үңірейіп міз бақпады. Шабдар салт атты сай табанындағы жалғыз аяқ соқпақпен ың-шыңсыз, жолбарыс жүріске салып, сырғанап кетіп барады. Бірер рет Рысқұлдың інінің астынан жарқанат зу-зу өтті. Қалың шырғанақтың арасынан көздері жарқ-жүрк етіп үкі қалбаң ете қалды.

«Е, шапыраш көзім, – деді Рысқұл үкіге мырс етіп, – екеуміз де тұн қарақшыларымыз. Біздің тіршілігіміз тунде біткен. Қоян аңдып сорлап отырсың ғой». Бұл жолы Рысқұл осы тунде үйірлі жылқы алып қайтпас. Бұл жолғы сапар жалғыз аттың әрекеті. Сол жалғыз аттан гөрі үйірлі жылқы алып қайту әлде қайда оңай еді. Бұл сапарда болыс Рысқұлды Тұқымбайдың эйгілі Қызыл Жебесіне жұмсан отыр.

Қызыл Жебе – арғысы албан, бергісі қаңлы, ысты, жаныс, жалайыр, шапырашты жайланаған осы өңірдің маңдайдағы жарқыраған жалғыз жұлдызындағы атышулы жүйрік ат.

Қызыл Жебе – болыс ауылның Керім деген кембағалдау бір шаруасының жалғыз салпы қарын қара биесінен туған шінжәу, қылаң қызыл құлын еді. Жадағай ғана жабағы кезінде Қаракемер жағынан Керімнің бір қаңлы құдасы келіп, қалап алған. Құннанан дөнен шығар шағында Қызыл Жебе – сәүірдегі құлпырған қызғалдақтай жайнап шыға келді де той-томалақ, ас-жиындағы бәйгелердің алдын бермей ауызға ілінді.

Осыдан бір жыл бұрын Қаракемер жазығында болған бір бәйгеге Рысқұл Тұрарды артына мінгестіре барды. Тұrap Қызыл Жебенің әруағы асқан шағын сонда көріп, Бесағашқа қайтып келген соң балалармен ойнап жүріп, жаяу жарыста: – Мен Қызыл Жебемін, – деп айқай салып еді.

– Иә саған, сен Шолақ Шабдарсың, – деп таласады Қорған ұстаниң баласы Арман. Арман осы Бесағашта туған бала. Тұрармен түйдей жасты. Әкесі ата-бабаның жұртына оралар күн болар ма деп атын Арман қойған.

– Иә саған, мен Қызыл Жебемін, – деп қасарысады Тұrap.

– Өй, өзің ойлашы, сениң көкеннің мініп жүргені Қызыл Жебе емес, Шолақ Шабдар ғой, – деп Арман құдайшылығын айта бастайды.

– Шолақ Шабдар мен емес, Оразбақ, – деп Тұrap жөн тауып кетеді.

Оразбақ – Рысқұлдың інісі Молдабектің баласы. Ардың-құрдің мақтаншақтау.

– Иә, иә, Шолақ Шабдар менмін, – деп Оразбақ тұмсығын көтеріп мақтанып қалады. Өйткені Бесағашта Шолақ Шабдардан артық ат жоқ. Оразбаққа соның өзі дәреже.

– Әне, айттым ғой, – деп Тұrap жеңіп шығады. Енді оның Қызыл Жебе екеніне ешкім таласпайды.

Қазір мына Рысқұл сол Тұқымбайдың Қызыл Жебесін қайтсе де алып қайтуы керек. Бағанағы болыстың онымен оңаша сөйлесуі осы жағдай.

Болыс Тұқымбайдан Қызыл Жебені қалап, сөз салғалы қашан. Тұқымбай икемге келмеген соң, Қызыл Жебенің түбі біздің ауыл. Тұлпар түбір табады. Керімнің қара биесінен туған құлын екеніне ешкімнің дауы жоқ. Малымызды қайтар, – деп бопсалап та көрді. Бай көнбеді.

Тұқымбай да осал қызыл көз емес еді. Соңғы сайлауда болыстыққа да таласқан. Содан да Саймасаймен арасы ашыла берген. Ендігісі ерегеске айналды. Саймасай: – аламын! – деді. Тұқымбай: – ала алмайсын! – деді. Ендігі мақсат сол сасық Тұқымбайды қалайда бір мұқатып қалу.

Рысқұл басын қайда, қандай іске тігіп бара жатқанын білмеді емес. Қызыл Жебе қолға түскен күнде де Саймасайдың бойына сіңбейтінін сезді де. Бағанағы оңаша әнгімеде де осы шүбәсін білдіріп еді, болыс:

– Әй, батыр-еке, қолыма бір тигізші, ар жағын өзім білемін ғой. Мүмкін, қырғыз асырып жіберермін. Ол жағын маған қоя бер, – деп түпкі мақсатын дүдемел қалдырды.

– Осы сапар тілегімді орындасан, олжалы боласың. Ат сүрінбей жер танымайды. Осыдан осы айтқанымды істесен, арамыздың сұысқанын мен де ұмытайын, сен де ұмыт. Ырылдарсың – қаппассың, менен жақсы таппассың. Түбі бірге туыссың. Сен Шымыр да,

мен Жаныс. Екеуі бір әке, бір шешеден. Қырық жыл қырғын болса да қыыспайды туысқан туыска, – деген.

Рысқұл болыстың, бұл айтқанына тағы шүбәланады: «Тұбі бірге туртпейтін болса, туысқан қыыспайтын болса, Жаныс тұрмақ, Шымырды Шымыр өз еліне неге сыйғызбады? Дауылбай ата жағынан маған сенен ғөрі жақын емес пе еді?»

Бұл ойын ол дауыстап айтқан жок.

Тағы да: – Бопты болыс-әке, – деді. Өйтпеске лажы қалмаған.

Саймасайдың жерін жайлап, сүнн ішіп, отын оттап отыр екенсің – айтқанын істе. Айтқанына көн, айдауына жүр. Өйтпейді екенсің, жөнінді тап. Әйда, Шығыс-Талғар болысының шебінен тайып тұр. Қайда барсан, онда бар.

Шығыс-Талғар топырағына табаны тигелі жиырма жыл. Сол жиырма жылдан бері сол бір көзге көрінбес қыл шылбырды Рысқұл мойнына іліп алды. Қанша бұлқынса да құлдықтың қарғыс атқан бұғалығынан құтыла алмады. Соңғы бір жыл болыстан іргесін аулақ салып көріп-ақ еді, тұзаққа қайта келіп тұсті.

– Бір қойдың құны желеу болды. Қойды қойшы, Саймасай өз жерінен қуады. Қайда барып сиядь? Тұлкібас дарбазасы жабық. Мерке мен Жуалыдан мекен табылмады.

Жеті шоқылы Талғардың алпауыт шыңы Жанғырық тынбасы алтынмен булағандай балқып, айналасын адасқақ алау шалып, толықсыған ай кербез көтеріліп келе жатты. Жайшылықта көзге ілінбей тұрған кілегей кіrbің бұлт абайлап қана алтын жалатқандай айдарлана берді. Ай құлақтанып көтерілді.

Ай сәулесі сайдан шығып, жазыққа ілінген Рысқұлдың кіршең ақ қалпағын да шалып қалған. Шабдар да қылаң, сүрқай шекпен де қылаң. Тұлкібастан қалған жалғыз белгі – ақ қалпақ та қылаң. Жазыққа ылдиланған сайын жөн-арқадағы Талғар асқақтап, айбындай тұседі.

Рысқұл қазір тауфихсыз жорыққа шығып бара жатып, артына қарап, Ай нұрына малынып манаураған Талғарды көріп, былтырғы оқымысты орыспен соның шыңына шыққаны есіне тұсті. – «Ол да бір бақытты күндер екен-ау, адап, ақ жол еді ғой», – деп күрсінді.

Содан соң ыңылданап, өзінің құранындағы көретін жалғыз ауыз өлеңін айтты.

* * *

«Қызыл Жебе», – деп күбірледі. Рысқұл, осыдан жолы болып, Қызыл Жебе тақымына бір тисе, атасына нәлет, тас басып, тау асып, Ақсу-Жабағылыға бір-ақ тартып кеткісі де келді, Ақсу-Жабағылы есіне тұскенде ілуде бір жігері құм болып, көзіне жас келіп қалатын ауруы тағы ұстады.

Бірақ Тұлкібастан өзі бастап алып келген арық-тұрақ ағайынды қайтеді? Байлығына емес, батырлығына қызығып қыздай қосылған Ізбайшаны қайтіп қалдырады? Мен Қызыл Жебемін! – деп анда-санқ ететін Тұрарды қайда қалдырады?

Өткен күзде Майлыйбайдың асы болды. Ас – болғанда – шығысы албан, суан, қызай, тұстігі – Алатаудың ар жағындағы қырғыздар, батысы – шапырашты, дулат, жалайыр, терістігі – Аягөз, Ақсұдан бергі арғын, найман қатысқан ұлан ас болды.

Рысқұл Шолақ Шабдарды ерттеп, Қаракемер, Шелек жағына жиналғанда Тұрар бұрын байқалмаған мінез танытты. Бұрын қанша сапарға аттанды – ала кет деп айтпаушы еді. Әйтеуір сол жолы қатты қылды. Баланың көңілін жықпай, Шолақтың артына міңгестіріп ала кетті.

Шымалдай құжынаған қалың халықтың арасында адасып кетер деп, Рысқұл баласын жанынан бір елі тастаған жоқ. Ас қызығы – алпыс шақырымға айдаған ат бәйгесі еді. Жебе сол бәйгеде аққан жұлдыздай алдымен келіп, даңқы бұрынғыдан бетер шарықтап кетті. Астын үшінші күні көкпар тартылды. Әсіреке көкпар дегендеге делебесі қозып кетіп Рысқұл Тұрарды арқасына жәрбитіп жабыстырған күйі, доданы айналшақтап, қызыл майданның қызыуына өзі түспесе де, қараптан-қарап жүріп, қиқулап қояды.

Дода – арасы екі-үш шақырымдай екі төбенің ортасында басталды. Өрдегі Сазтөбе – Саймасай ауылының мәресі. Үлдідағы Кесіктөбе – Тұқымбай ауылының мәресі. Саймасайдың Қүрең Қасқасы додашыл мал еді. Қүрең Қасқадағы Мақаш палуан көкпарды қатарынан екі рет апарып салғанда Тұқымбай тұтігіп, сақалын жұлып, жер сабалады. Саймасай сақ-сақ күліп, айбыны асты.

Ыңғаша булыққан Тұқымбай көкпарға Қызыл Жебені қос деп бұйырды жігіттеріне. Қызыл Жебе додаға жоқ еді. Бірақ додадан шыққан Макаштың Қүрең Қасқасын адым аштырмай қуып жетеді. Амал не, үстіндегі жігіт Макаштың тақымындағы тайдай серкені сілкіп ала алмай ажырап қала берді. «Ой, әттесі-ай! Ой, қайран Қызыл Жебе-ай!» – деп жұрт санын соғып, ах ұрады.

Көкпардың желігі қыспасын, бір қысса адамның екі көзіне қан толып, ертеңін ойлап жатпас. Рысқұлдың желік жеңді. Саймасайдың сойыл соғары екені есінен шығып, Қызыл Жебенің бір ездің астында көрер көзге қор болғанын көріп, Шолақ Шабдарды тебіне түсіп, кимелеп Тұқымбайдың алдына барған.

– Уа, Тұқа, Қаңлы, жаныстың емес, Қызыл Жебенің намысы үшін, мына мен қалысқа рұқсатынды бір берші, мен көрейін, – деді.

– Тұқымбай «бұл қалай?» – деп жан-жағына қарап еді, қалың қаңлы:

– Бер, Тұқа, бер! Бұл Тау-Шілмембет Рысқұл ғой.

– Көкпардың киесі – көкбөрі ғой сорлы!

– Тақымына тұлпар тимей титығы құрып тұр ғой, – дед шуласты.

Рысқұл Шолақ Шабдардан түсіп, өрге Тұрарды отырғызды да, тізгін мен қамшыны баласына ұстадты.

– Мықталып отыр. Көкпаршыларға жақындама. Қағып кетеді, – деді Тұрарға.

Киіз қалпақты баса киіп, жеңін сыйбанып алып, Қызыл Жебенің тізгінін ұстады. Үстіндегі жігіт сүметіліп, аттан әрең тұсті. Рысқұлды жақтырмай, ала көзімен оқшия бір қарап:

– Ал, көрейік мықты екенінді, – дед күнк етті.

Қызыл Жебеге қонған соң Рысқұлдың сирек жылжитын қаһарлы қарасұр өңінен нұр төгіліп, көздері шоқ шашып, әруақ буып арқасы қозған бақсыдай, айбыны асқақтап шыға келді. Астындағы жүйрік те буырқанған бұла күшті сезгендей, ауыздықты қарш-қарш шайнап, тізгінді сүзе шірене тартылған садақтың адырнасынан ұшатын жебедей лыптып тұр еді.

Қызыл Жебеге аяқ артқан, сол сансыз бақытқа молықкан сәтте Рысқұлдың көзіне құдіретті Саймасай да, дәулетті Тұқымбай да жәй әншейін бір қыбыр-жыбыр тіршілік кешкен пенделер болып көрінді.

Бақыттың ағыл-тегіл сезімінен Рысқұлдың басы айналғандай болды.

«Осы мен мас емеспін бе?» – деді өзіне-өзі аттың басымен алысып, Мақаштың додадан шығар сәтін күтіп, шиыршық атып тұрып.

Рысқұл сияқтыларды бақыттың буымен мас қылу үшін қыруар мал керегі жоқ. Қызыл Жебе жетіп жатыр.

...Көкпарды келесі додадан кергілеп алып шығып, Сазтөбе мәресіне баяғы машықпен масаттана шапқан Мақаштың тақымы бір кезде көкпармен бірге жұлышып кеткендей болды, аспан асты шу ете қалды. Не зауал болғанын андай да алмай қазандай басына қан қүйылып кете жаздаған Мақаш Қүрең Қасқаның тізгінін тартып, кері бұрылып, қарсыласын қуып көріп еді, қайдан болсын, Қызыл Жебенің бір бүрк еткен шаңына көміліп қала берді.

Сол шабыста Қызыл Жебе Тұрарға жарқ ете қалған найзағай сияқты көрінді. Қызыл Жебенің желбіреген жал-құйрығы найзағайдың тарам-тарам бұталарында жалындан бара жатты. «О, Қызыл Жебе!» – деген дауыс Шолақ Шабдардың ұстінде отырған Тұрардың аузынан еріксіз шығып кетіп еді.

Қызыл Жебе Кесіктөбеге оқтай атылып, аяғы жерге тиер-тимес бір-ақ топ етті. Ол шапқанда әлдебір қабылан қарғығандай, яки көлдегі көкала үйрекке аспаннан қаршыға құйылғандай көрінеді екен. Әйтеуір қалың халық әлгі жануардың аяғы жерге тиді ме, тимеді ме, соны байқай алмай «өң бе, тұс пе?» деп болғаны ақықат.

Тұсынан Қызыл Жебе мінген көкесі зу етіп өте шыққанда, Тұрарға көкесі ат емес, найзағайға мініп көзілеспей ұшып өткендей көрінді. «О, Қызыл Жебе!» – деп тағы да тандана айқайлап жібергенін байқамай да қалды. Өз дауысынан өзі қысылып жан-жағына қараса, жан біткеннің бәрі: «Қызыл Жебе! Рысқұл! Қызыл Жебе! Рысқұл!» – деп жамырап тұр екен.

Тұған баласының алдында беделі жоқ әке сорлы. Рысқұлдың бағы бар екен. Тұрар оны пайғамбардай сыйлайды. Жер бауырлаған жеті жасар бала не біледі дейтіндердің соры қалың. «Әке көрген оқ жанар» болса, сол жеті жастағы жеткіншек Тұрар тұған әкесінің турашылдығын, күштіден күбіжіктемейтін, мықтыдан ықпайтын тәкаппарлығын, жарлымын деп жасымайтын жігерін көріп өсті. Тұрар үшін Рысқұл ер біткеннің ішіндегі одағай оқ жетпесі.

Ал, енді әкесінің Қызыл Жебеге мініп отырғандағы келбетін көріп, Тұрардың төбесі көкке жеткендей, аспандағы жұлдызды қолмен ұстап тұрғандай болды. Қызыл тұлпардың үстіне құрыш қонғандай әдемі сурет жас баланың жаңын әлдилейді. Рысқұл садақпен атылған Қызыл Жебенің құрыш ұшындағы болып барған, айтулы палуан Мақаштың тастай тақымын талқандап, көкпарды тартып алғанда, Тұрар бұл өмірдің додалы көкпар екенін, күреспесе, алыспаса адам өз сыбағасынан, бәлкім бақытынан адасып қалатынын бала көңілмен, көмекілеу болса да, андады. Егер әлгінде Рысқұл көп көрерменнің бірі болып, бұғып тұра берсе, мақтанышқа мастықтан Мақаштың екі көзінің еті өсіп, есіріп кетер еді.

Тұрар сонда қорқақ болмау керек екенін, адал айқасқа аянбай тұсу керек екенін сұңғылалықпен емес, бала түйсігінің алғырылғымен сезінді.

Қызыл Жебе мен Рысқұл Тұрар оқыған өмір атты қалың кітаптың бір парагы.

Бірақ бұл құдірет аямай төге салған ағыл-тегіл қуаныштың арты ұлы жанжалға ұласа жаздады. Әлбетте, әуелі Саймасай салды сойқанды. Рысқұлға:

– Сатқынсың! Қарақшысың! Тауфихсыз кірме итсің! Құртамын да жоямын! – деді.

Бурадай бүркүлдап Мақаш қамшы үйіріп ұрмақ болды. Қанды жағы Рысқұлды жақтап, олар бір бүйірден килікті.

– Айып менен, алдияр! – деп Рысқұл Саймасайдың алдына қол қусырғанмен, болыстың көкірегіне қан қатып қалды.

– Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын деген қайда? Рысқұл исі дулаттың намысын емес, тұлпар тұяғының намысын Қамбар ата аруағын, ас-жыынның, ойын-тойдың намысын қоргады. Оған сенін нең кетті, болыс! Кірме деп қорлай берсөң, мен-ак сыйдырып аламын, Шымыр дулат маған да алыс емес! – деп Тұқымбай дәуірледі.

Астан қайтқалы Қызыл Жебе Саймасайдың кез алдында ойнектап тұрды да қойды. Тұнде кәдімгідей түсіне кіреді. Түсінде оны біреулер беліне қырық құлаш арқан байлап зынданға түсіреді. Зынданың бір түкпірінде Қызыл Жебе құлағын жымырайтып, артқы

аяғын көтеріңкіреп тебейін деп тұрады. Саймасай Қызыл Жебенің жанына жолай алмайды. Қырық құлаш арқанның ұшын тұзақтап, бұғалық тастамақ еді... ала арқанның өзі ала шұбар жылан болып басын қайқаңдатты.

Саймасай бастығырылып барып: «Бісміллә! Бісміллә!» – деп оянды.

– Тұра тұр, Тұқымбай! – деді болыс. – Сенің жазаң Тау-Шілмембеттен болсын!

* * *

Айтса айтқандай, Тау-Шілмембет оның құрған тұзағынан құтыла алмады. Рысқұл осы келе жатқанда сол ұзын тұзақтың бір ұшы өз мойнында, бір ұшы болыс қолында екенін бек сезініп келе жатқан.

* * *

Тұқымбай да сезіктенулі болатын. Қызыл Жебенің даңқы аспандап кеткен сайын байдан да дегбір қаша бастады. Жүйрік аттың иесіне жау көп. Бақ қонған жерге құншілдік үйір болады. Аттың иесін табанына таптай алмаған жерде, жүйріктің өзіне қастандық жасау қашаннан бар жамандық.

Соны білген Тұқымбай Қызыл Жебенің аяғына жуандығы білектей кісен салып, қараша киіз үйдің ішіне кіргізіп, түнде табалдырыққа қарауыл қоятын болды.

Рысқұл мұны біледі. Ай үлкен сәске тұсына жетіп, толықсып тұрған шакта ол бай ауылдың төбесінен келіп түскен. Жабайы алмалы қырқанын етегіндегі жазықта жатқан ауыл ай сәулесімен ап-анық көрінді. Қой жатқан қотанды қоршалай тіккен кілең қоңыр үйлер. Әдетте бай үй ақ шаңқан болар еді. Тұқымбай қотан үй тікпейді, Тасбақадай тарбиган дәү үй ауылдың ортасын ала орналасыпты. Бай мекені сол.

Садақша иіліп орналасқан жайлардың дәл ортасында, қой қотанның тұра іргесінде жеке бір үй қарайады. Қызыл Жебе сонда.

Төбедегі жабайы алманың тасасында тұрып, Рысқұл төніректің бәрін әбден барлап алды да, Шабдарды талға байладап, ауылға жаяу бетtedі.

Қотан шетінде қарауыл бар. Қой күзететін аран ауыз барақ төбеттер де сол манда. Қотан шетінен кірмей Рысқұл не де болса тұра байдың үлкен қоңыр үйінің тұсынан тартты. Үйдің тұсында тұрып тың тыңдады. Бүкіл ауылда ояу жатқан бұл кезде бір адам болса ол Тұқымбайдың өзі болады. Өзгениң бәрі айлы тұннің әлдиімен қалың ұйқыға кеткен шак.

Ұйқысы сергек, секемшіл шал ояу жатқан белгі бермеді. Пеш түбінде бұйығып жатқан кәрі мысықтың пырылындағы ұн шығады. «Байдың өзі», – деді Рысқұл. Үшікте қамаулы қалған жалғыз күшіктің қынсылағанындағы бір жалынышты, аянышты дыбыс оқта-текте шығып кетеді. «Байдың тоқалы, – деп қойды Рысқұл. – Е, сорлы, қалтырауық, қауқарсыз

шалға қор болған. Есінен тандырар еркек жатса жаныңда, ұйқың суға батқандай тыптыныш болар еді».

Беймезгіл сэтте есіне Ізбайша түсे кетті. Жып-жылы төсекте жып-жылы құшақта Ізбайшаның ғұлқайырмен жуған қолаң шашын іскеп, сәмбі шыбықтай серіппе беліне оң қолды артып қойып, атластай сылаңды денесін сипалап жатып, түн баласының ләззат теңізінде малышып тыншымай, аш бөрідей ауылдың іргесінде демін ішінен алған, бұқпалап тұрғанына өкінді.

Тұнді құдай тыныштыққа, күндіз көрген азабынан бір мезгіл арылып, тәтті құшаққа, тәтті ұйқыға кіруге жаратқан. Ал Рысқұлдың талай түні қаталдықпен, қиқумен, дүрлігумен, дүбірмен өтті. "Осыдан жолым болса, бұл кәсіпті үзілді-кесілді қойғаным болсын», – деп өзіне өзі талай ант берді.

Бірақ өз еркін, өз қолыңда болса ғой. Көзге көрінбейтін лағнет құрығы бар. Үрік бермей, ерік бермей, қақпайлап, қарғыс жолына сала береді, сала береді. Өмір деген ұзын арқан, кең тұсай, көбінесе қысқарып та тартылып қалады.

Қызыл Жебе қамаулы тұрған үйге бұқпаламай-ақ, жай басып, тікесінен тік жүріп барды. Бұқпаласаң-ақ, адам тұрмақ мал да сезіктенеді. Қүйіс қайырып, мекіреніп қойып қойлар жатты. Дүрліккен жок.

Ендігі қыны – есіктен қарағанда Қызыл Жебе үрікпесе болар еді. Әнеу күнгі көкпарда қызынған тұлпарды Рысқұл таңдайын тақылдатып тыныштандырғаны бар. Үйдің есігіне таяна бере естілер-естілмес таңдайын қақты. Ат елең етіп, құлағын тікірейтіп, бұған тесіле қарап танаудын делбендетіп сәл оқыранды.

Табалдырықта талыстай болып, кесе-көлденең түсіп, қарауыл жатыр екен, оянған жоқ. Мұрнынан дем ала алмай, анырайып аузы ашылып ұйықтайтын дәу неме екен. Рысқұл оның үстінен абылап аттап өтті де, ашық аузына жұмарлап жұдырықтай орамалды тығып жіберді. Екі самайының көк тамырын езіп-езіп, есінен тандырып, үймедей немені іргеге қарай сүйреп тастады. Қалтасын тінтіп, кісеннің кілтін алды.

Жастайынан жылқы баласының ісі он бойына сіңіп өскен, адал досты адамнан гөрі жылқы баласынан көп тапқан Рысқұлды Қызыл Жебе де танығандай, тосырқамай, жайғана жеңіл иіскең, ішін тартып қойып, мойын ұсынып тұрды.

Рысқұл асыл тұған пырақтың қырым еті жоқ қатқыл басын құшақтап, ақбөкеннің тұмсығындағы дөңес келген кең танау тұмсығынан сипалады. Жануар елжірегендей қос құлағы салбырап кетті. Баданадай көздерін жұмып, тұмсығын Рысқұлдың кеудесіне үйкеледі. Тұлпар тұған атты құдай бақталастардың додасына салмай, жүйрік қадірін қасиеттер сендей ерлердің пешенесіне жазса, – деп мұңын шағып тұрғандай. Рысқұл оның апайтөс омырауын, арыстан бөксе сауырын сипағанда жылқының денесі тұнығына таслақтырған айдын судай дір-дір етті.

Рысқұл енді еміренуді, еркелетуді қойып, жалма-жан Қызыл Жебенің қоладан құйғандай тіп-тік тұқтартына киіз байпақ кигізді.

* * *

Жабайы алманың арасында қалған Шолақ Шабдарға жеткен соң, Рысқұл ноқталы Қызыл Жебені жетекке алып жеделдете желе жортып, Солдат сайдарғы болыстың ауылына тіке тартты. Алдында көлбендең, тулеген түйенің мойнында қалған өлі жұндей болып көрінген жабайы алма ағаштары бар қырқалар бей уайым мұлгіп жатты. Аспандағы ай мен жұлдыздар төбеден төніп, бәрін көріп, бәрін байқап тұрган сияқты. Рысқулға кінәлай қарайтын да тәрізді. Рысқұл білмейтін алдағы сұмдықты ай мен жұлдыздар сезіп, секем алышп: – Әттеген-ай, бекер болды-ау, – деп үндері жоқ тек іштен тынып қалғандай.

Талғардың мұз дулыға киген жеті шыңы қабағына қырау қатқан батырлардай сұсты.

Айнала төніректің жауығынан Рысқұл жабыққан. «Осым не далбаса?» – деп налыған. Жүйрікті қолға түсіру әу баста қызық та сияқты еді. Қын әрекеттің өз қызығы, желігі бар. Соған қол жеткен соң, ақыл кіріп, желік қайтып, көңілдің құлазыған кезі еді бұл.

Бір сәтке ол Тұқымбайға жаны ашығандай да болды. Ана жолғы аста Қызыл Жебені беріп, көкпар қызығының дәмін татқызып, көңілін бір көтерді. Саймасайдың қаһарын қайтарып, араша түсті. Тіпті өз ауылынан қоныс беріп, қамқоршы да болмақ ниет танытты.

Сол жақсылығына жауап ретінде айтқан рақметі мынау. Домаланған шақ-шақшал енді сақалын жұлып, жер сабалап қалатын болды.

Рысқұлды артынша басқа бір ой женді. «Бұлардың қайырымдысын көргенім жоқ. Бай біткеннің бәрі бір топырақтан домбаздалған. Мұсіркеген болады да, алдына сүйек тастап, алдаусыратып, мойныңа қарғы бау тағып, табанына салып алады. Өмірі құтылмас қақпанға қаласың. Тұқымбай судан таза, сүттен ақ болса, Керім кедейдің құдасынан Қызыл Жебені шырылдатып тартып алар ма еді? Түптең келгенде Қызыл Жебе Тұқымбайдікі де емес қой. Оның де зорлық, болыстікі де зорлық. Біз пақырға күнкөріс керек. Менде жазық жоқ».

Осыны ойлап, Рысқұл Шолақты тебініп қалды. Қызыл Жебе ойнақтай жөнелді.

* * *

Болыс та тағат таппай, үйіктай алмай ояу жатқан. Үй сыртындағы дүбірді құлағы шалып қалғанда-ақ тәсектен атып тұрып, ақ жейде-дамбалшан, үстіне жұмсақ түйе жүн шекпенді желбегей жамыла салып, аяғына кебісін іле-міле сыртқа шықты.

– Ой, көк бәрім! – деп ат үстіндегі Рысқулға қос қолын бірдей ұсынды. – Сен алмайтын жау бар ма! Сеніп ем-ау өзіңе. Басқа жан баласының қолынан келмейтін ерлік істедің. Эй, көкжалым! Аттан тұс.

– Қажып қалдым, мырза. Мен қайтайын. Бала-шаға да елегізіп жатқан шығар, – Рысқұл енді аялдауга зауқы соқпай.

– Ой, ерім, жас қатынның жанына жетуге асығасың, ә?! Сабыр ет, әлі шаруа бар. Аттан түс.

– Шаруа бітпеді ме, мырза. Болары – болды ғой. Ендігісі өз қолында. Әйтеуір, екі таудың арасында шыбын өліп жүрмесін. Менің алғанымды білдіре көрме, мырза, уәдеге құдай күә.

– Бұрын мұндай жалтақ емес едің, сен де жасиын дегенсің-ау, батыр. Бұл Тұқымбай итке істеген қорлықтың бісмілласы ғана. Енді оны мұлде шоңқиту керек.

– Енді не қалды, мырза? Аларыңды алған жоқсың ба? Қызыл Жебе қолында. Бірақ қайтіп сінірер екенсің бойыңа. Жай қыл-құйрықтың бірі емес. Атышулы ғой.

– Сол себепті де бұл мақұлықтың көзін жою керек. Көзге сүйел болып біткен дию неме Тұқымбайға да жоқ, маған да жоқ. Қуғыншы келіп қалуы әжеп емес. Тез аттан түс, батыр. Тез бауыздап жібер, жылқы бейнелі жынның баласын! – деп болыс Шолақ Шабдардың тізгінін ұстады.

Рысқұл тізгінді тартып қалды. Шолақтың басы кегжең етті. Қызыл Жебе осқырынып, құлағын тікшитті. Болыс жалма-жан Қызыл Жебенің ноқасынан шап беріп ұстап алды.

– Адам баласының аузынан шығатын сөз емес қой мынауың, болыс. Ұйқысырап айтқаның болар. Жылқының төресін дені дұрыс кісі союға көзі қия ма?! Одан да мені сой, қан тілесен! Не деп тұрсын өзің?!

Рысқұл сенерін де, сенбесін де білмей дағдарып қалды. Дүниеге асыл сирек келер. Мына өңкіп тұрган таудың бәрі тас. Алтыны бар болса – түйір ғана шығар. Қызыл Жебедей асыл енді бұл елдің мандайына біте ме, жоқ па – белгісіз. Қызғаныш пен күншілдік деген ит адамды ақылынан адастырады. Қызғаныш пен күншілдіктің өзі арам пиғылдан туады. Адал адам ешкімнің бағын күнде майді. Бақталастардың басындағы миуга айналады. Улы мидан түбінде ұрыс шығады.

– Мақаш! – деп ақырып қалды болыс.

Көрші қараша үйден:

– А! а! – деп аптыққан, барқыраңқыраған үн шықты. Болыстың қайта шақыруын күтпей-ақ, Мақаштың үйінің есігі желіп ете қалды. Көзін дәү жұдырығымен уқалай жеткен Мақаш Рысқұлға сәлемдескен жоқ. Сірә, киімімен жатқан.

Рысқұлдың көзі енді жетті. Бір сүмдықтың болары хақ.

– Айналайын ағатай, әруақ-құдайдан, Қамбар атадан қорықсайшы. Кісі баласы қолы бармас қылмыс қой мынау! – деп Рысқұл жалынып та көрді.

Болыстың қысық көздері айға шағылысып, ұстараның жүзіндей жарқ етіп, ызғар шашты.

– Оттама, – деді Рысқұлға, – Ақылынды басыңа шайнап жақ. Одан да мына Мақашқа көмектес. Тез! Тез! Таң атып қалады.

– Онда мен бұл масқараңды айдай әлемге жаямын. Бұл мен төзетін іс емес! – Рысқұл атының үстіне ширағырақ отырып, Қызыл Жебенің ноқтасына қол соза берді. Бірақ Мақаш қолын қағып жіберді.

– Жаярсың, сорлы! Жайып көр! Тісіңнен шығарып көр, аяғынды аспаннан келтірейін. Тұқымбайдың жүйрігін ұрлап әкелген мен бе, сен бе? Осыған да миң жетпеді ме, өлер жерін білмеген ақымақ!

Мына сөз Рысқұлдың қос өкпесін бірден тесіп өткен оқтан да жаман болды. Ашуланшак, тар шеке Мақаш та дұңқ етіп:

– Шешенжді... Қаңғыбас, болысекеме қарсы келетін сен кім едің, – деп Қызыл Жебенің мойнына қыл арқан салып үйдің сыртындағы топ шырғанақтың ішіне қарай жетектей жөнелді.

Рысқұл уақытты өткізіп алғанына өкінді. Әлгіде жүйріктің ноқтасын сыпыра салып, қамшымен осып-осып жібергенде, жануар құтылып кететін еді.

– Уа! Саймасай, қайт райынан. Бүкіл тұқым-тұяғыңа кететін қатал қарғысқа қаласың. Жылқының сұлтанын сойғанша, мына менің қаным той, – деп Рысқұл атынан аунап түсіп болыстың аяғына жығыларман болды. Дабыр-дүбірге қойшы қарауылдар да, коржық сары Таубай да келіп қалды. Өз адамдары көбейгенінен дес алған болыс Рысқұлды иығынан теүіп жіберді. Рысқұл орнына тұра беріп, болыстың бетіне тіктеп қарап еді, бетінен оты лапылдан тұрғандай екен. Мейірімнен ноқаттай белгі жоқ. Кеудесі кеуек, көр сияқты көрінді. Сірә, жүрек жоқ болар.

– Шаманды біл, Рысқұл! Өзінді түрмеде шірітіп, қалған Шілмембеттің шаңын шығарып, күлін суырып, тентіретіп жіберемін. Тілінді тістеп, тісіңнің арасынан шығарма, білдің бе? – Шақар болыстың шоқша сақалы секендереп кетті. Енді бұған қайырым жоқ.

«Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсөң, сонда да күдер үзбе бір Аллалап», – деген өлеңді Рысқұл құранның аятындағы айттып жүрер. Мына болыстан күдерін әлі де үзбей, ақырғы амалын айтты:

– Болыс-еке, бауыздатпа. Мен осы атты саған өлтірмей-ақ сіңіріп берейін. Мына таудың ішінде жан баласы баспаған жайлар бар. Қызыл Жебені сонда сақтайын. Тіпті оған көнбесең қырғыз асырып жіберейін, тіпті Қоқан асырып жіберейін. Әйтеуір, Тұқымбай таппаса болды ғой саған. Көн мырза. Құлақ ас.

Болыс сәл безірдейіп тұрды да:

– Жоқ! – деп басын қатты шайқағанда сақалы селтең ете қалды. – Бұл жыннан жаралған жүйріктің даңқы жердің түбінен де жетеді. Мұны тірідей жасырып болмайды. Тек көзін жойып жіберу ғана – жалғыз жол. Әй, неғып тұрсындар, ербиіп, албастыға үқсал. Бар, Мақашқа көмектес. Жылдам жайландар! – Болыстың шабармандаres зыта жонелді.

Рысқұлдың атына ыршып мінгенінен сескенген болыс:

– Әй, әзір болындар! – деп айқайлады.

Рысқұл Шолақты тебініп қалып, шырғанақ арасындағы алаңқайға атырылып жетіп, Қызыл Жебені сауырынан қамшымен тартып-тартып жіберіп еді, жануар ышқынып, аспанға бір-ақ шапшыды. Бірақ Мақаштың қолындағы қыл шылбыр кеңірдегін қырылдатып қысты да, жерге гұрс етіп қайта түсті. Рысқұл шылбырға жармаса бергенде, оң иығы опырылып түскендей, тұла бойы болбырап, әл-дәрмені кетіп, ат үстінен аунап құлап бара жатты.

Боржық Таубай анадай жерде жатқан бақанмен бастан көздең ұрганы иығына тиіп, мертікті. Талай сойқан соғыстарда бес-алты адамның сілтеген сойылдарын бойына дарытпай сап-сау шығатын Рысқұл қапыда құлады.

– Байлап тастаңдар иттің баласын! – деді асығып жеткен болыс шабармандаres на. Қазақта не көп, арқан көп, әп-сәтте Рысқұлдың аяқ-қолы сіресіп қыл арқанмен байланды да қалды. Бақан тиген иығы астында қалған екен, қақсан қоя берді, шекесіне шырғанақтың сояудай тікені қадалып, сүйегін тесіп, миына сұғылардай бірте-бірте сұнгіп бара жатты.

Обадай дәү Мақаш байлаулы жатқан адамды ақыланып тұрып теуіп кеп қалды. Болыс жекіріп:

– Тиме, жетті енді, – деді. – Бұл ит осы күйінде түрмеден бір-ақ шығады, құдай қаласа. Ал, атты құлатындар. Тез бауыздап жіберіндер де, терісін өртеп, етін мына Шілмембеттің үйінің артындағы сайға апарып тығып тастаңдар, Бесағаштағы үйі ше. Онан арғысын өзім білемін. Бол, жылдам. Қызыл Жебені аяқтарынан арқанмен шалып, төрт адам бірден тартқан кезде есіл тұлпар жерге аспан құлағандай, аспандағы Ай құлағандай гұрс ете қалды.

Қанша дүлей болса да, қанша құлақкесті құл болса да Мақаштың кеүек кеудесінен бір аяныш оты жылт етіп, Қызыл Жебені бауыздарға келгенде қолы қалтырап:

– Апыр-ай, шыннан қиямыз ба? – деп жан-жағына қарады.

Қайдан келгені белгісіз, болыстың Қалдыбегі ербиіп шырғанақ арасынан шыға келді де, қотансиып, аңғал құліп:

– Өлә, Қызыл Жебені сойғалы жатыр, – деп қолын шапалақтадады.

Ұрысса, баласының елірмесі ұстап қалатынын білетін болыс:

– Қалдаш, айналайын, бара ғой, үйге бара ғой, – деп алдан-сулап ауыш ұлын шығарып салды.

– Ешкімге айтпа, білдің бе, Қалдаш. Бұл Қызыл Жебе емес, бордақыланған ақсақ торы ат қой өзіміздің. Ертең үйге қаладан үлкен кісілер келеді, соған ertелеп дайындалып жатқанымыз ғой, – жол-жөнекей басынан сипап.

– Иә, көке десе, ол Қызыл Жебе ғой, – деп соқталдай болса да, бала қалпында қалған неме шынын айтып келеді.

– Қой, оттама, қайдағы Қызыл Жебе!

Есі шығып, еңсесі басылып отырған Мақашқа болыс қайта келіп:

– Ей, шірік, әнеуқуні көкпарда сені масқара етіп кеткен осы емес пе еді? Неменеге емешегің елжірей қалды? Бол! – деді.

Саймасай бұлай болар деп ойламаған. Ойда жоқта бетіне шапшыған қанды абайсызда алақанымен сыпрып қалып еді, қолы на қарақошқыл жылымық жылбысқы жабысып, баттасып шыға келді. Айға шағылышқан алақаннан түрлі-түрлі сәулелер жылтырап, жымыңдасқандай болды.

Саймасай қатты сескеніп, тұла бойы дір ете қалды. Бұл кезде есін жиган Рысқұл қиғаштап жатып, мына зауалдай сүм жағдайды көріп:

– Ә, болыс, қан шенгелден қалдың ба? Тұра тұр, бұл зілдей салмақты, ауыр қан. Текке кетпес, – деді.

Қаталдық пен осалдық қатар жүреді. Өзінің қаталдығын ар алдында ақтауға осал адам өте шебер. Саймасай мына сүмдықтан ақталудың, өзіне күнә жолатпаудың себебі деп Қызыл Жебенің осы ауылдан шыққанын желеу қылады. Тұқымбайға талай сөз салғанын, болыс басымен тілегі орындалмай сағы сынғанын бетке тұтады. Әлгіде сескеніп, апрай, бұл қалай? – деп қалса да, қайтадан қарғыс қайратына мініп алып, қатайып кетті. Қолын қалың тенге жапыраққа сүрте салып, жалшыларының біріне:

– Әй, су әкел, көргенсіз, – деп зекіді.

Қанды қолды, бетіне баттасып, кеберси қатып ұлгірген қара-қошқыл дақты су тазартқан. Бірақ бір былғаныш сезімді көңілінен тазарта алмады. Қанша қасамдап жуса да әлгі бәле беті-қолында әлі жұғып тұрғандай әзірейіл әсерден арылу жоқ. Тұптің түбінде ібілістей күнәні су тазарта алмақ емес. Дүниеде оттан таза нәрсе жоқ. Қылмысқа қылқынған пендениң күнәсін от қана тазарта алар. Сират көпірінен құлап, тозақ отында шыжғырылса ғана арамдықтан арылар. Соның өзінде отқа күйген бет пен алақанда мәңгілік қарғыс таңбасында болып қарақошқыл дақ қалмаса...

Жылқы баласының сұлтаны – Қызыл Жебенің терісі сыпсырылып, тұңғі салқынмен буы бұрқыраған еті жайрап қалды. Етінен жылт еткен май көрінбеді. Кілең қара кесек, тарамыстау қызылды байқаған болыстың басына тағы бір сүмдық ой сап ете түсті. Бұл ойдан ол тіпті бүкіл уайым, сезіктену сияқты сезімдерден құлантаза жазылып, жадырап шыға келді.

Осы бір қаһар қысқан айлы түннен бір күн бұрын Софийск станциясының (Талғар қаласы) бір мұжығы болысқа арыз айта келіп еді. Көлікке жегіп жүретін бір аты ұрланыпты. Соны табуға көмектесініз, мырза, – дейді. Болыс орыстың мұжығын:

– Оттама, бізде сенің көтерем атынды ұрлайтын ешкім жоқ. Қазақ жылқы алса, ісіне татитындағы етіп молынан алады және алыстан алады. Ауылдастына тимейді, – деп шығарып салған.

Шабармандар жан-жаққа шашырады. Болыс боржық Таубайды приставқа жіберді. Бір жігітін Талғардағы аты жоғалған мұжыққа жұмсады. Мақаш пен тағы бір нөкере Қызыл Жебенің етін Рысқұл үйінің артындағы сайға апарып, жалбызben көміп тастауға кетті. Рысқұл қол-аяғы байлаулы тұтқында жатыр.

Есебі есеп-ақ. Пристав пен мұжықты Рысқұлдың «ұрлығының» үстінен түсіреді. Пристав байлаулы тұтқынды Алматыға айдап жөнеледі. Қызыл Жебе жоғалды деп Тұқымбай ауылы дүрлігіп жатқанда мұжықтың атының дабырасымен Саймасай ауылы Қызыл Жебенің сезігінен сақтанбақ.

Есебі есеп-ақ. Тұқымбай бісмілла деп Саймасайдан сезіктенеді. Салып ұрып болысқа жетеді. Осылай да осылай, болысеке. Алдырған албырт – анасының қойнын ашады. Бұл сенің адамдарыңнан келген тажал, Рысқұл деген баукеспен бар. Оның қолыңнан бәрі келеді. Жүйрігімді соған алдырдың. Тауып бер, дейді.

Болыс айтады:

– Есің дұрыс па, байғұс. Рысқұл түрмеде жатыр. Абақтыдағы адам қайдан сенің атынды ұрлайды. О байғұс бұл күнде тышқан аулайтын болған. Бір орыстың көтерем лақасын аламын деп азабын тартып жатыр, – дейді.

Тұқымбай:

– Апыр-ай, сонда қалай? Әнеуқүнгі аста сонау Қарақолдың қыздары қатты сұқтанып еді. Солардан болды ма бұл сұмдық? Әй, сырттан ала алмайды-ау. Сыр білетін біреу бар, біреу бар, – деп қамшысын таянып жұдырығымен жер тоқпақтайды. Саймасай:

– Е, сыр білетін ауылында. Өзінен көр, – деп кергиді. Саймасай есебі есеп-ақ.

* * * *

Тау-Шілмембеттің үркердей ғана аз ауылына бұлтсыз күні күн күркіреп, найзағай шартылдал, жай түскендей болды да қалды. Бұрын да айлы түндегі арық қояндай қорқақтап, дуайпат өгей шешениң қолыма қараған жетім баладай жаутандауық болған.

Сәлік-Сарының ендігі күні мұлде мүшкіл.

Еркек кіндік Ахат қарттың үйіне жиналған.

– Ау, ағайын, бізге қай құдайдың қарғысы тиді бұл? Не өз туган жерімізге сыймаймыз, не кісі еліне сыймаймыз. Не жаздық бұл қу құдайға? Ортамыздағы бір бұлікке бола бәріміз қырыламыз ба? Айтсандаршы, бір бәтуаға келейік те, – деп дегірсіз Омар алалы көзі ақшиып, аптығын баса алмай екіленді.

– Өзің не айтасың? – Ахат жалбыраған қастан көзі көрінбей төмен қарап отыр.

– Мен айтсам – турасын айтам. Қашанғы тілімді шуда жіппен байлап қоям. Бәленің бәрі Рысқұлдан. Бізді бұлдірген Рысқұл деп ұлықтарға айтайық та, Дауылбайдан жаздық-жаңылдық деп кешірім сұрап, туган топыраққа қайтайық.

– Әй, шірік томар, о бастан-ақ осал едің. Оңбаған істің бәрі осалдан шығады, – деп Шыныбек шарт сынды.

– О, маңқа ит, мен осал болғанда, сен пысық болып не бітірдің? – деп Омар одырандады.

– Жә, болды! – деп жекіді Ахат. – Енді өзімізben өзіміз ырылдақсанымыз жетпеп еді. Тек, түге. Одан да анау абақтыда жатқан арысымызды қалай құтқарамыз, соны айтындар. Соған жиналып отырған жоқпыш ба? Қорған, сен не дейсің?

– Мен Рысқұлдың жемтік жемейтінін білемін. Орыстың атын ол алған жоқ. Мұның түбі шикі, – самайына, мұртына ақ кіре бастаса да қызыл шырайлы сұлу жүзінен әлі де сол сонау сәбіліктің бейкүнә шырайы таймаған Қорған.

– Үсіп не айтады? – деді Ахат басын салбыратып омырауына салған қалпы.

Үсіптің аппақ құдай басы қалтаңдады. Қолының да дегбірі кетті. Ызғырық жел маза бермеген күзгі жапырақтай тынымсыз қалтырайды.

– Біздің бас не көрмеген бас, қайда қурап қаларын бір құдай өзі біледі. Туған бауыр – арыстандай азаматымызды жалғыз тастап, елге қайтқанда не береке табамыз.

– Эне, бұл елге бір жөн айтсаң, жүндей түтіліп, жүдеп кетеді, – деп Омар тағы алқына бастады. – Үйірінен лақтан саяқ онбайды. Туған елден кетіп тентірегелі міне, жиырма бес жыл болды. Талғарда туған балаларымыздың сақал-мұрты шықты. Құдай-ау, атабабамыздың жұртына жуи алмай, жынды көбелек құсан, бұл Саймасайдың ит арқасындей бір тілім жерінен жылжи алмай қашанғы қорлық көреміз? Көбіміздің төрімізден көріміз жуық. Жат жерде сүйегіміз шірісе, елдегі әруақ азаланбай ма? Бүкіл Сәлік, Шілмембет, Шымырдың сүйегіне таңба түспей ме? Не деген сүмдық бұл! Елге барып: «Жаңылдық, жаздық» десек, е, «адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң», – демей ме? Қарақойынға қайта барып, бір тоқымдай жерге егін салып, түскен тарының талқанына қақалып өлсем–арманым жоқ. Басқаң не қылсаң–о қыл, мен өзім көшуге бел байладым. Тәуекел!

Омар демігіп барып әрең тоқтады.

Мұлгіп отырған қарт жай ғана оң қолын көтерді. Мұлгіп емес-ау, ежелгі ескі моладай мұжіліп отыр.

– Шырағым, Омар, сен қазір үні бөтен, өзгеше бір сөз айтып кеттің. – Дауысы сүзектен тұрған адамдай әлсіз. – Адамның басы – алланың добы, қай сайда қаларын болжап білген ешкім жоқ. Дәм-тұз тартса, алла жазса, әруақ қолдаса – елге де баармыз. Бірақ сондағы ел: «Рысқұлды құрбандыққа шалып, Дауылбайдың көңілін тауып, ақыры жағынып, жалбарынып қайтындар ма?» – демей ме? Бәріміздің көкірегімізде мәңгі-бақи лағнет құдігі қалмай ма? Еті тірі ер ғой, Рысқұл осыдан аман-есен босанып шыққанда «Тіпәй!» – деп бәрімізге түкірмей ме? Және оның осы жолы кінәлі екеніне менің күмәнім қатты. Мұнда бір найза бойламас бір сүмдық сыр жатыр, мен білсем. Күні кеше біздің ауылға болыс неге келді? Рысқұлмен неге жеке сөйлесті? Арандатып, әдейі ор қазып, соған омақата құлатқан жоқ па? Мұның сұрқияллығы Дауылбайдан да асып тұр, мен білсем. Әуелі істің ақ-қарасын ажыраталық, содан соң ұлығына дейін арызданып, алдына баралық. Тым болмаса, артынан бір іздел бармасақ, адам болғанымыз ағайын-туған болғанымыз кәне?

– Ұлық бізді күтіп, емешегі елжіреп отыр, иә, – деп Омар құнқ етті. Бұрынғыдай айырламайды. Жүні жығылып, жуасыған. Бірақ құшық шекесі тырысып, тыржиған қалпы қалды. – Ұлыққа не деп, не бетімізбен барамыз? Ойламайсыңдар ма, былай ақылға салып? Орыстың атының еті біздің ауылда табылғаны рас па? Рас. Рысқұл болмаса, осы отырғандардың біреуіміз.

– Оттама! – деді Шыныбек шыдай алмай. – Рысқұл кедей орыстың лақса жылқысын ұрламайды. Мұнда бір бәле бар. Ахан дүрыс айтады: болыс неге келді? Рысқұлмен неге жеке сөйлесті. Мен білсем, құдай біледі, болыс оны баяғыдағыдан тағы да бір қатерге басын тікті. Рысқұл көнбеді. Соған істеп отырған қысастығы бұл.

Ахаттың басы кеудесіне салбырай тұсті. Кеше кешке Рысқұлдың атқа мініп, бейуақыт сүйт жүріп кеткенін өзі ғана байқаған. Ол кетіс тегін емес. Бірақ орыстың атын алуда не мақсат? Не де болса, өзімен тілдесу керек. Алматы барып, өзімен жолығуға рұқсат алу керек. Ол осы ойын мына отырған інілеріне айтпақ болып, басын көтере бергенде, есіктің алдынан балалардың айқай-шұзы шықты.

Байбаламdap жүрген Молдабектің Оразбағы еken. Астында шыбық аты бар. Шандатып шапқылап, Тұрады ұстамақ болып екіленіп жүр. Жанында бір топ бала және бар.

– Ұста, Қызыл Жебені ұста! – деп айқайлайды.

– Қызыл Жебені соямыз! Қайыр бері, алдынан шық! Соямыз Қызыл Жебені!

Үйдегілер елең етсе де: «е, бала-шаға ғой» дегендей, қайтадан Ахаттың аузына қарап еді, қарт ләм деместен, есіктен көз алмастан, жалбыр қасы тұксииңкіреп, түрі бұзылыңқырап қалған еken.

– Тұқымбайдың Қызыл Жебесі сойылған. Сен де Қызыл Жебесің. Сені де соямыз, – деп Оразбақ Тұрады астына бұктең алыпты.

– Тек-эй, жүгірмек, жағың қарысқыр! – деп босаға жақта отырған Молдабек есіктен басын шығарып баласына айқайлады.

– Шақыршы бері Оразбакты, – Ахат Молдабекке. – Шақыра ғой.

Молдабек ентігіп, таңқы танауы желпілден тұрған Оразбақты білегінен қатты ұстал, үйге алып келді.

– Ассалаумалайкөм! – деп дауысын қатты шығарды Оразбақ, үлкендерге сәлемдесу керек деп үйреткен тәртіпті ұмытпай.

– О, айналайын, таудай жігіт бол. Өстіп сәлемдесіп жүр ылғи, – деп Ахат баланың көңілін көтеріп қойды. Оразбақ таңқы танауын таңқ еткізіп тартып қалды. Әкесі жеңінен сілкіді.

– Оразбақ, Қызыл Жебені соямызың қалай? Қайдан естідің бұл сөзді? – деп сұрады Ахат абайлап.

– Иә, анау болыстың Қалдыбек деген баласы айтты ғой, бағана біз Солдатсай жаққа бүлдірген тере барғанда. Біз Қызыл Жебені түнде соыйп алдық деді. Өтірік десеніз, өзінен сұраңыз. Тұрар болса: «Мен Қызыл Жебемін, Қызыл Жебемін», – деп мақтанады ылғи. Мақтаншақ өзі. Е, Қызыл Жебе болсаң соямыз дегенім рас. Ойнап әншейін. Әйтпесе, шындаң соимаймыз ғой.

Улкендер үрпиіспіп бір-біріне қарады.

– Оразбақ, айналайын, болыстың ол баласы байғұс есі ауысқандау ғой. Жәй сандырақтап жүр де. Сен енді Қызыл Жебені соямыз деп айқайлаушы болма. Мақұл ма, айналайын?

– Мақұл, ата, айтпаймын. Тұрарды да қуаламаймын. Ол өзі де жылап жүр. Көкесін абақтыға қамап тастапты ғой, – деп саңқылдады бейуайым Оразбақ.

– Бара ғой, айналайын. Тұрарға тимендер, – деді Ахат ауыр күрсініп.

Улкендер ұрса ма деп қоркынқырап келген бала, бұлайша оңай құтылғанына қуанып, үйден ата кеп жөнелді.

Отырғандар қатты ойда қалды. «Қызыл Жебе ұрланыпты» деген хабар бұларға да жеткен. Ал енді, жылқының төресі сойылыпты деген сүмдүқ сұық сөз рас па, сандырақ па? Бұрынғы салмақ, аз болғандай, иыққа тағы бір зіл қара тас құлады. Омыраулап, одыраңдап отыратын Омардың өзі енсесі түсіп кетті. Саймасайдың сарсаңына Тұқымбайдың тозағы қосылмаса несі, – деген соқыр уайым миларын шағып, шекелерін солқылдатып отырған тәрізді.

Енді бұлар Рыскұл орыстың жылқысын алды деген жалаға да тоба қылғандай. Ал егер Қызыл Жебенің бәлесі жүқса қайтеміз деген уайым үрейге ұласып бара жатқандай.

– Иә, жаратқан алла, жар бола гөр! – Ахат қисық есіктен қигаш көрінген далаға жасаураган қызыл жиек көзін қадап. Далада жарығы ырсиган келі мен сыннып қалған жартыкеш келсан жатыр екен. – Қарасу ішсек те, қайғысыз қыл, жаратқан. – Ахат қолымен жер тіреп орнынан көтеріле берді. Мәжіліс жабылды.

* * *

Сұрай-сұрай Меккені де табады дейді. Сол айтпақшы, Ахат пен Молдабек сұрай-сұрай Алматының абақтысын да тапты. Басқаны білмесе де жұрт түрмені біледі екен. Әуелі Ахат пен Молдабек базарға барды. Ал базар не сұрасан да табылатын жер.

Тұрардың қаланы, базарды тұңғыш көруі еді. Молдабектің артына мінгескен бала жалтақтап жан-жағына қарай берді. Тұрме дегеннің не екенін білмейтін сәби абақты осы екен деп қалың жұрттың арасынан өзінің көкесін іздейді.

Тау-тау болып үйіліп жатқан асқабақ, қауын-қарбыз, қап-қап бидай, арба-арба пішен, жағалай толы алма, алқоры, алмұрт, ағаш аяқ қораз кәмпіт... Тәттіні көргенде бала әкесін де бір сәт ұмытып, қызыл қораз кәмпітке аңсары ауды. Молдабек тәтесіне айтайын десе батпайды. Молдабек өзі біліп, алып бермес. Артында жәрбііп міңгесіп отырған баланың кішкентай қеудесінде не армандар жатқанынан тәтесі бейхабар. Ол үшін Тұрар әзір мұрынбоқ көп баланың бірі ғана.

Жалбырақ қас көзін жауып тұрса да әр нәрсені Ахат қарт аңғарғыш. Аттың үстінде тұрып, қойынына қолын сұғып, іш қалтасынан ескірген қоқан әмиянын алып, кәмпіт сатушы дүнгенге:

– Әй, шұршіт, ана тәттіңің он шақтысын берші, – деді.

– Е, ақсақал, мен мұсылманмын, неге шұршіт дейсіз? – сатушы дүнген кәмпіттерді қағазға орап жатып.

– Ал мұсылман болсан, бізге жөн сілтеп жібер: Рысқұл жатқан абақты қайда? Қалай барамыз? – деді Ахат енді түсін жылтытып. Оның ойынша қалада, Рысқұлды білмейтін адам жоқ сияқты және Рысқұлдың түрмеде жатқаны бүкіл әлемге әйгілі сияқты.

Көзінің алды күлкілдеген қара дүнген күннің ыстығында үстіне мақталы шапан, басына тозығы жеткен сенсөң бөрік киген жалбыр қас қартқа таңырқай қарап:

– Рысқұлыңызды қайдам, ал түрме Тәшкен көшесінде, – деп қолымен терістік тұсты нұқсан жөн сілтеп жіберді.

Базардан былай шыға бере, Ахат қоржынға қол созып, ораулы қағаздан бір қызыл қораз кәмпітті алып, Тұрарға ұсынды. Баланың Ахат атасына деген ризалық сезімі сөзден емес, көзден көрінгені сонша, қартың шыдай алмай:

– Мә, қызталақ, бәрінен сен олжалы болдың, – деп тағы бір кәмпіт берді.

Тұрменің биік дуалмен қоршалған дәу дарбазасының алдында бұлар сәске түстен бесін ауғанға дейін тұрсын. Қарауыл ішке кіргізбейді.

– Айда, начальникке бар. Рұқсат қағаз ал, – дейді. Начальниктің қайда екенін қайуана қазақ білмейді. Ақыры бір қияқ мұртты, жас тілмаш қазақ, мың болғыр, бастықтан тілдей рұқсат қағаз алып беріп, ішке Ахат пен Тұрар енді де, Молдабек аттарды қарауылдан сыртта қалды.

Тұрар ойлаған: «көкем мына дуал қорғанның ішінде жүрген шығар» деп. Сөйтсе, қорғанның ішінде тағы да үйлер, тағы да мылтық асынған қарауылдар бар екен. Жағалап жүріп, бір үйдің есігінің алдына тоқтады-ау. Есіктің алдында тағы қарауыл. Жақыннатпайды. Рысқұлды бері шығармады. Қарауыл тек темірмен қаптаған есіктің алақандай тесігінің қақпағын көтеріп:

– Жылқыайдаров! Бері жақында, саған кісілер келіп тұр,— деді.

Тесіктен Рысқұлдың бір көзі ғана сығалады. Кірпік қақпайтын сүйк көз жалт еткенде Тұрар шыдай алмай:

– Көке! – деп айқайлап жіберді. Сүйк көз жылиын деді. Құлімсірегендей болды.

– Көке! – Мен ғой, Тұрармын ғой. Ахат атам келді. Молдабек тәтем сыртта қалды, – деп шырылдады бала. – Көке, мә, – деп Тұрар алақанына жабысып қалған кәмпитетті тесіктен сұға бергенде бұлардан көз жазбай түрған қарауыл:

– Нельзя! – деп зекіп таstadtы. Баланың қолындағы қызыл қораз кәмпитет екенін көрген соң:

– Ладно, – деп рақым танытты.

– Өзің жей ғой, Тұрар, – әке үні үздік-үздік шығып. Беу, шіркін перзент-ай, өзінің өзегінен шыққан қайран бала! – деп Ахат елжіреді. Өз баласы жоқ екенін есіне түсіп қамығып та қалды. – Ой, ақымақ, көкең тәтті жеуші ме еді. Міне, ауқат алып келдік қой оған ауылдан, – деп қоржынды көрсетті. Қоржындағы құрт, май, пісірген ет сияқты тағамдарды қотарып қарауылға берді. Ел деп келген сәлем-сауқатты тұтқынға қарауыл тапсырады. Тәртіп солай. Тамақтың арасында пышақ, егеу жасырып салып жіберген жоқ па деп тексереді.

Ахат арық қолын көлегейлеп, тесікке үңгіліп:

– Да, Рысқұл, қайдасың, қарағым? Дені-қарның сау ма? Тамақтан тарыққан жоқсың ба? – деп құлағының мүкісі бар адамның әдетімен тіл қатты.

– Аз үй Шілмембет шілдің боғындай тоздық қой. Қалған-құтқан жалғыз-жарым малды старшын тұтін салыққа деп сипырып әкетті. Қыс болса жақын. Не істейміз, нендей әрекет қыламыз? Сен қашан босанып шығасың, шығасың?

Ар жақтан Рысқұл айқайлап тұр. Ахат оның бір сөзін естіп, бір сөзін естімейді.

– Метрейге хат жазындар, – деді Рысқұл дауыстап. – Рысқұл жазықсыз түрмеде отыр деңдер.

– А? А? – дейді Ахат түсінбей. – Ол қай Метрей? Қайдағы Метрей?

– Былтыр мені ілестіріп, Талғардың басына шыққан ұлық орыс ше? Ұмытып қалдың ба? Петерборда тұрады. Хатты қайда жазу керек екенін айттып маған бір қағаз беріп еді, – деп тесіктен шиыршиқталған қағаз ұсынды. – Қалтамда жүріп тозып қалыпты. Жазуы өшпеген сияқты. Хат жазындар. Ол өзгелердей емес, қайырымды орыс. Біздің оязға бір ауыз хат жолдаса, мені босатады, құдай біледі.

– Қайдам, қарағым, болыстың тілмашы болмаса, біздің тұқымда Петерборға хат жазатын кім бар? Тілмашқа жалынып көрерміз. Омар туысқаның елге көшеміз деп күнде лаң шығарады. Кейтеміз? Көшпесек, болыс қырына бізді қатты алды. Өзің кеткелі,

ауылдың үстінен күнде ат ойнақтатады. Қартайған ағаңың түрі мынау. Менде бүгінде ақыл-ес қалмады. Елге жетіп, ата-бабаның қонысында сүйегім қалса – екі дүниеде арманым болмас еді. Көшейік десек, сенің үйінді жұртта қалай жалғыз қалдырамыз? Ойым – ойран, ақылым – айран.

– Эй, бабай, болды. Все, – деп қарауыл Ахат пен Тұрарды тесіктен ығыстырып жіберді.

– Да, Рысқұл, айтсаңшы! Не істейміз?

– Метрейге хат жазындар!..

Карауыл Ахат пен Тұрарды қақпадан шығарып жіберді. Бала қақпадан шықпай тырысып тұрып, алақандай тесікке қайта-қайта қарады.

– Ну, чертенок, айда пошел, – деді қарауыл оны мылтықтың дүмімен нұқып.

– Көке! – деп шырылдады Тұрар.

Сонда ол енді бірер айдан кейін дәл осы түрмеде көкесімен бірге бір камерада айлар бойы отырарын сезген жоқ. Алда не күтіп тұрғанын бала қайдан білсін...

Қайтар жолда базардың тұсынан өтіп бара жатып, Ахат аттың басын тартты.

– Рысқұлдың аманатын орындаїық. Әлгі Петерборына хат жазайық. Мына базардан біреу табылар, – деді Молдабекке.

Базарды жағалап жүріп, бастырмалы дүкенде мата сатып тұрған татарды көріп, Ахат:

– Шырағым, мұсылман баласы екенсін, ақынды берейін, бізге бір хат жазып берші, – деді. Саудагер татар біраз бәлденіп тұрды да, «ақысын берейін» деген соң көнді. Қолына қағаз, қалам алған саудагерге Ахат:

– Жаз, – деді, – Петербордағы досым Метрейге. Жаздың ба? «Құрметті Метрей! Дені-қарның сау ма? Келін, бала-шаға, мал-жан аман ба? Ақ патшаның ауылы аман ба.? Патша ағзаммен ұшырасып тұрасың ба? Рысқұл тамырынды ұмытпаған боларсың? Саған аздық-көпті қызмет қылышп едім. Қиналсан, хат жаз деп едің. Көмектесем, қол ұшын берем деп едің. Міне, менің басыма күн туды. Мені Саймасай болыс жазықсыздан-жазықсыз абақтыға жаптырды. – Жаздың ба? – деп Ахат саусағымен қағазды нұқып көрсетті.

– Қазір абақтыдамын. Ауылдағы қатын-баланың халі мүшкіл. Ағайындарым да азапқа батты. Болыс күн көрсетпейді. Салық салып, тышқақ лағымызға дейін тартып алды. Құрметті Метрей! Осы мүшкіл халімізді ақ патшага айт. Бір шаһарда тұрасындар гой. Ол кісіні көріп тұратын шығарсың. Қой, Тау-Шілмембетке тиме десін болысқа. Рысқұлды түрмеден босат десін. Тау-Шілмембеттің малын қайтарып бер, десін болысқа. Құрметті

Метрей тамыр! Некәлей патшаға айт: Тау-Шілмембетке Тұлкібас жеріндегі Майлыхент болысына қайтуға рұқсат етсін. Майлыхент болысы Дауылбайға ұрыссын: жиырма үй Сәлік-Сарыны қудалама деп. Біздің Қарақойын мен Кемербастаудың сұын ішуге рұқсат ет десін Дауылбай болысқа. Құрметті Метрей тамыр, осыны ұмытпай айт патшаға.

– Е, ақсақал, сөзді көбейтіп жібердіңіз гой,— деп саудагер татар кегжие бастады.

– Болды өзі де. Жаз, шырағым, құдай тілеуінді бергір. – Құрметті Метрей тамыр! Хош! Алла-құдай сақтасын сені! Хат жазушы Шымыр-Шілмембет Жылқайдарұлы Рысқұл. 1904 жыл, Мизам айы».

– Адресі қайда? – саудагер татар. Ахат Рысқұл берген, іріп тұрған қағазды арайлап бүктеуін жазып, саудагердің алдына қойды.

– «Санкт-Петербург. Улица» ... деп ар жағын оқи алмай татар тоқтап қалды. Дәл бүктеуі қырқылып кеткен. Қошениң аты өшіп қалыпты. «Дмитриеву С.В.» деген жазуы көмескі көрінеді. Саудагер татар басын көп қатырып тұрмай, адресті шала-пұла жазып, хатты Ахаттың қолына берді. – Анау қошениң арғы бетінде пошта бар. Соған апарып өткізіңіз, – деді.

* * *

Рысқұл Алматының тұрмесіне түскелі үш айдан асып барады. Жеке камера болатын. Жай жабайы там қыш еді. Кім біледі, барымташы, жылқы ұрысы, «жабайы киргиз» қашып қайда баар деді ме, жоқ әлде тас камералар бос болмады ма, әйтеуір Рысқұлды анайылау мал қора құралпы бір үйге әкеліп тыққан. Оның да жалғыз терезесі темір болатын. Есігі берік.

Шілде шығып, қыркүйек кіріп, шөптің буыны қатып қалған кез. Рысқұлды бір мезгіл қораға тыныстауға шығарады. Екі мезгіл дәретханаға алып барады. Тұрме мен қораның түкпірінде тұрған дәретхана үйшігіне дейін жүз метр шамалы. Соған баар жолдың бойында сыртқы дуалды қуалай қаулап өскен қарасора бар. Кезінде орып тастауға ешкім құннттамаған қарасора сорлы жоңышқа емес, не отын болып жарытпас, содан шаң қауып, гүлі түсіп қурап, құдай қарғап қауқып тұрғаны.

Рысқұл желкесінен мылтық кезеген айдауылмен ары-бері өткенде, неге екенін өзі де түсінбей, сол қауға қарай ықтай береді. Өмір бойы далада, тау-тастың, табиғаттың жергегінде өскеннен бе, әйтеуір әлгі солған қарасора, өзгениң назарын аудармаса да, бұған бір түрлі ыстық көрінеді. Мүмкін, қарасора оған өзінің қырық құрақ құрым киіз үйін еске салған шығар. Қашып арасына кіріп кетсе таптырмайтын Ақсу-Жабағылының қара орманын елестете ме екен.

Әттен, Ақсу-Жабағылының тасына табаны бір тисе, мұз жастанып, қар төсөнген арқарлармен ауылдас болып, мына қысастығы қыруар, құлық-сұмдығы, кесір-кесапаты құллі әлемнің күлін суырар сұмдық дүниесін талақ етіп тастап кетер еді.

Жок, одан бұрын ол Саймасай мырзага барып сәлемдесер. Өйтпесе, өмір бойы өтелмес, жоқ, екі дүниеде де кешірілмес қарыз мойның қыл арқандай қылқындырар. Өз басының жәбір көргендігі үшін ғана емес. Бой-бой! Әсте олай емес. Әділет деген атаңа нәллеттің қасқыр талап кеткен иттей қаңсылап қалғаны үшін. Қылмысты Саймасайлар істейді, жазасын Рысқұлдар тартады.

– Сонда бұл қалай, мырзам? – деп бір ғана сауал беру үшін.

Мына түрмеге келіп түскен түннен бері ойынан кетпей қойған сұрақ бұл. Саймасайға барып бір сәлем беру, бір сауал қою енді бүкіл қалған ғұмырының ең кіндік мақсатына айналған. Құрым үйде қалған қатынын сағынып бара жатқан жоқ. Он жасар тірі жетім Тұрады аяйды, әрине. Оған да қарайламас. Көп болса, мандаіынан бір иіскең, басынан бір сипар. Содан кейін...

Карасораға қарай береді. Арасынан тас шегіртке шықылдайды.

«Сорынды ұрайын, – дейді Рысқұл шегірткеге. – Түрменің ауласына сені біреу әкеп қамаған жоқ қой. Неге кетпейсің құдайдың даласына».

Тас шегірткеге, шекшекке ұрсып қойып Рысқұл ауыздығын сыңар езулеген қарашыл жылқы дайын шаң басқан қурайға қарай қиялап кете береді. Айдауыл сонысынан секем алғандай:

– Көзіңе қара, тура жүр! – деп арс ете қалды.

Рысқұл ілдәбайлап соғыла салған дәретхананың дуал жақ қабырғасын қиратып қашып кетуді де бір ойлады. Бірақ мылтығын шошайтқан қарауыл қалт қарап, кірпік қақпай түрады.

Сонысына ыза болған тұтқын кейде айдауылдың титығына тиіп, «патшалар жаяу баратын» жерден шықпай отырып алады. Айдауыл аяғы талғанша қақкан қазықтай қозғалмай түрады, ақыры шыдамы таусылған соң ұятты былай жиып қойып, сықырлауық есіктің саңылауынан сығалап:

– Өліп қалдың ба? Өлде шұқырға құлап кеттің бе? Шық уақыт бітті алдақашан! – деп ақырады.

– Е, алла, мұндайды көрсеткеніңе де шүкір, – дейді тұтқын айдауылдың жынын қоздыра түсіп. – Мына менен гөрі сен сорлының көрген күнінде, адам басына бермей-ақ қоятын тіршілік-ау, – деп қояды айдауылға.

Бір күні кешкі дәреттен қайтып келе жатып, қарауытқан қаудың қасынан өте бергенде, әдетінше жолдан шығыңқырап, қияс басқанда оң аяғының тұмсығы әлденеге тірелгендей болды. Еңкейіп қарамай, тек көзіңің қызығын салып еді, ушкір бірдененің ұшы қылтиып жатыр екен. Тоқтамай, сыр бермей өтіп кетті.

Келесі күні таңертенгі дәретке бара жатып, кешегі қылтиғанды сол аяғының тұмсығымен тағы бір түртіп өтті. Жерге кіріп жатқан темір екен. Қайтар жолда тағы бір түртіп өтті. Истік темір босаңқырап қалды.

Сәл еңкейсе қолмен сұрып-ақ алатын нәрсе. Амал нешік, еңкеюге жол жоқ. Еңкеймек тұрғай, сәл бұрылсаң айдауыл секем алыш қалады. Еңгезердей шомбал палуан жалт беріп, бір ұрып құлатып, құтылып кете ме дәп қорқатын да шығар, әйтеуір Рысқұлдың әрбір адымы аңдулы.

«Батыр – бір оқтық» деген осы. Әйтпесе мына жапырағы түскен сасыр соядай немені бір сүйкеуден қалдырмай, қашып кетер еді... Сидиған қурайдай болса да айдауылдың мылтығы бар да, амал жоқ.

Әйтеуір әлгі темірді тағы бір түртіп босатып кеткеніне де көңіл тоқ. Тіршілік болса ертең тағы күн бар, үміт алда. Тұтқынның тұтқасы – үміт. Үміт үзілген күні тұтқын – шын тұтқын. Ал Рысқұлдың бұткіл өмірі жақсылықты алдан қутумен өтулі.

Тұнімен есінен сол бір істік темір кетпей қойған. Жер бетіне шығып жатқаны, шамасы, сынық сүйем құралпы. Былқылдан қалғанына қарағанда, жасырынып жатқаны және бір сынық сүйем бар шығар.

Енді камераға соны қалай алыш кіру керек? – деген сұңқыл сұрақ басында шыңылдады да тұрды.

Сөйтсе, қарасораның қауында күндізгі шекшектің орнына шілде қоңыз шырылдан отыр екен. Тұрменің темір торлы терезесінен анық естіліп тұр. Басындағы шыңыл мен қара сорадағы шырылдың бірі мен бірі үндесіп, қосылып айтылған әлдебір мұңлы әндей әсер туғызғаны Рысқұлды аң-таң халде қалдырды.

Шырылдан тұрған шілдеқоңыз емес, сынық сүйем істік темір сияқты. Темір екеш темір де тұрме тұтқынның жанын ұғып, оның шарасыз тағдырына жаны ашығандай аян береді.

Шілдеқоңыздың жағы бір сембеді. Рысқұлға сынық темір туралы ұмытып кетпе деп ұдайы есіне салып тұруды парыз көргендей бір тынбады.

Толассыз әнге Рысқұл да байқаусызыда қосылып кетіп:

– дүние бір қисық жол бұрандаған,

Бақ тайса ерге дәulet құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсөн,

Сонда да күдер үзбе бір алладан, –

деп ыңылдады.

* * *

Таңға таяу көзі ілініп кеткен екен, кенет шошып оянды. Қызыл Жебе кісінеп келіп, абақтының есігін тепкілеп тұр екен. Рысқұл өң мен түстің арасын ажырата алмай мен-зен қүйде сәл аңырып отырып қалған.

«Е, жарықтық, жылқы жануардың да әруағы болғаны ма? Қамбар ата ғой әлгі. Қызыл тұлпардың қаны менің мойнымда емес еді ғой? Неге мені торып жүр? Ұрлаған мен болғанмен, ұрлатқан, қанын шашып бауыздатқан Саймасай еді ғой? Е, айналып кетейін, Қамбар ата! Менен күнә болса кеше гөр! Бірақ менің жазығым жоқ. Құдай куә. Егер көрмесе, құдайдың көзі шықсын. Қызыл тұлпарды пышаққа, қиянатқа қимай ара түсем деп нақақтан құрбан болдым, Қамбар ата!»

Рысқұл жылқының аруағына сыйынып отырғанда есіктің алдынан айдауыл өтті. Етігінің тақасынан таныды. Сонда барып әлгі түстің сирин ұққандай болды. Есікті тепкілеген Қызыл Жебе емес, әлгіндей айдауыл қара құлып қалпында ма екен деп салдыратып, тексеріп шықкан болды.

Сонда бір ой басына сап етті. Атып тұрып есікті тоқпақтай бастады. Асығыс басқан айдауыл аяғының дыбысы естілді.

- Не керек? – деп зекіп қалды айдауыл.
- Ішім бұрап әкетіп барады. Тезірек аш, мырза, – деп жалынды тұтқын.
- Өлмейсің, шыда! Әлі таң атқан жоқ, қаранғы, – деп қарауыл ары кете беріп еді, Рысқұл есікті тағы тарсылдатты.
- Мырза, шыдай алар емеспін! Бұ күргір таңның атып, күннің шыққанын күтіп тұратын сыпа емес қой. Іш бұзылса, мен не істейін?!

Қарауыл бұркылдап, балағаттап жүріп, салдырлатып есікті ашты. Ашудан көзі ежірейіп кетіпті. Жейдешен, жалаңаяқ, жалаң бас Рысқұлды мылтықтың оқтығымен бір нұқып, алдына салып:

- Мені алдағын келсе – аямаймын! – деп ескерті.

Бозала таң құланиектеніп келеді екен. Қапастан кейінгі сап-салқын уыз ауа тұтқынның қапырық өкпесін қауып, ағыл-тегіл мол демнен тұншығып қала жаздады.

«Таң таза атып кетпей, қара күнгірт бола тұрса екен», – деп тіледі Рысқұл. Шілдекоңыз қалжыраса керек, үні семіпті. Қара сораның тұсынан өте бере, жалаң аяғымен жер сидырып, істік темірді іздеді. Сол аяқтың бас бармағы соядай қатты затқа тірелгенде, сипалап екі башпайдың арасына тірей қысып алып, жұлқа тартып, жүре берді. Қап-қатты суық темір табанына батты. Бұрынғыдай жылдам жүре алмай, бір аяғын сүйретіп, кібіртікеп қалды. Оны өзінше бетен ойға жорыған қарауыл:

- Бас аяғынды! Қыстап бара жатса, асықпайсың ба?! – деп зірк етті.
- Ішім, – деп Рысқұл екі бүктеліп, сүйретіліп бара жатқан. Ойында:
- «Саусағымнан шығып кетпесе екен», – деп башпайларын қарыстырып қыса тұсті. Қысқан сайын темірдің істігі етіне кірш етіп кіріп бара жатты.
- «Қан тамса – біліп қояды-ау» – деп қысылды тұтқын.

Ілдәбай дәретханаға дейінгі он-он бес адым жер тозақ жолынан жүз есе қын еді.

Ерте ме, кеш пе, әйтеуір келетін бір өлім бар. О дүниеде Рысқұл тозақ отына түсे қоймас. Құдай бар болса, шын дүниенің парызын Рысқұл мына жалған дүниеде-ақ жүз есе артығымен атқарып қойғанын көріп тұрган шығар.

Аяғының саусақтарының арасы жіпсігендей, жылбықсы бірдене білінеді. Жылы қаннан саусақтар арасы жылпылдақ. Темір сырғып түсіп бара жатқандай сезіледі. Жан дәрменде бас бармағын бүріп, тұтқын ышқына түседі.

...Су перісінің ай десе аузы, күн десе көзі бар перизат қызы жер бетіндегі патша баласына ғашық екен. Ал су перілерінің адамдардан бір айырмашылығы аяқ орнына балықтың құйрығы болады. Адамдардың аяғындағы аяғы жоқ перизат патша баласына ғашықтықтың дертінен өлер болған соң перілердің тәуібіне барып жалынады. Тәуіп кемпір дауысы барылдал қалған әзірейілдей еді. Перизаттың үні күміс қоңыраудай сыңғырлап тұратын. Перизаттың арызын тыңдал болған соң тәуіп кемпір айтады:

– Ей, сор айдаған сұлу! Жазылмайтын дертке ұшыраған екенсің. Айтқаныңдан қайтпассың. Жарайды. Мен саған адамдардың аяғындағы аяқ жасап берейін. Ақысына бірақ күмістей сыңғырлаған дауысынды аламын. Сен тілсіз, үнсіз қаласың. Бұл – бір деп қой. Мен берген дәріні ішкеннен кейін саған балық құйрығының орнына аяқ пайда болады. Бірақ әрбір адым сайын табанына қанжар қадалғандай шыбын жанынды шырқыратып қуыртады. Өмір бойы табаныңа қанжар қадалып өтесің. Осыған көнсөң – көндің. Көнбесең – өзің біл!

Не керек, небір азапқа көніп, перизат адам бейнесіне еніп, патша баласына жолығады. Патша баласы да бұған құлай ғашық болады.

– Атың кім? – деп сұрайды патша баласы.

Перизат бәрін түсініп тұр. Бірақ айтайын десе тіл жоқ. Аяғын әрбір басқан сайын табанына қанжар қадалады.

Не керек, патша баласына тілсіз сұлуға үйленуге батасын бермей, басқа бір падишахтың қызына құда түседі...

... Бұл бір мұнды ертекті Рысқұл ертеде, бала күнінде естіген. Қазір сол бейшара перизаттың халі өз басына түсіп тұрғанына таң қалды. Сол аяғын сүйрете басқан сайын істік темір бармағының қалың етіне қадала тұсті...

Қайтар жолда айдауыл Рысқұлдың ізінде баттишп-баттишп қара дақ қалып бара жатқанын байқап:

– Ей, тоқта! Аяғыңа не болды? – деді.

– Әжетхана тақтайының жаңқасы жырып кетті. Түк те етпейді, – деп Рысқұл елемеген болды. «Бойымды тінтіп, ышқырдағы темірді біліп қояр ма екен», – деп іштей қызылдан та тұр. Бірақ оның жүзінен айдауыл секем алар ештеге аңғарған жоқ.

Айдауыл сеніп қалған сияқты. Ал сенбесе ше? Бассалып тінтсе ғой, ышқырындағы сабы жоқ, тот басқан пышақты тауып алады...

Артындағы ақырған айдауылға бұрылып қарағанда, өзінің қанды ізіне көзі тұсті. Дәл осындей, сорғалаған қан ізін ол бұрын қайдан көріп еді? Тау-Шелектен бе еді, Тау-Тұргеннен бе еді? Әлде Талғардың арғы беті ме еді?

Таңың арайы ажарланып, жаңа күннің шырайы кіре бастаған екен. Ұйқысы шала, көзі кіртиген айдауыл мылтықтың ұштығымен екі жауырынның ортасынан нұқып қалып:

– Бас аяғынды! – деді.

Рысқұл қысқа да болса қатерлі жолда келе жатып, қайдағы бір сорғалаған қаның ізін бұрын қайдан көргенін есіне түсіре алмай, әлек болып өзінің қазіргі халін ұмытып кеткеніне ренжіді. Әрине, жылдам басу керек, бір шиі шығып қалмай тұрғанда тезірек абақтының ішіне кіру керек.

Рысқұл әйгілі аңшының жылдамдығымен озып кетіп еді, айдауыл:

– Ей, жайырақ! – деп қорқып қалды.

Бұйрықтың аты – бұйрық. Айтылды – орындау керек. Ол жүрісін бәсендетті. Айдауылға таңғы таза ауа ұнады білем, басына бір шалдуар ой шап етіп түсे кетті. Тұрменің шүлғау сасыған тымырсығынан о да азар.

Асылы, тұтқыннан гөрі қарауылдың халі мұшқіл сияқты. Ол екі жағынан қамаулы. Бірі – тәннің қамалуы. Тұтқын отырған тұрмеде о да отырады. Айырмашылық тек тұтқын темір есіктің ар жағында, бұл бер жағында, алыс ұзап, артық адым аттай алмайды. Бірі – жанның қамалуы. Тұтқыннан айырылып қаламын ба деген үрей. Әрі тұтқынның оны жек көретінін сезіну.

Сонымен, қарауылдың да шекесі қызып жүргені шамалы. Әлгі екі қамаудың салдарынан о да тұтқынды мейлінше жек көреді. Мейлінше қорлап баққысы келетіні сондықтан.

Соның бір шалығын сидіған ұзын сирақ қазір танытты. Мылтышын оқыс кезеңіп, Рысқұлға:

– Кәне, кейін қайт! Дәретханаға жеткенше жүгір! Жете бере кері жүгір! Барынды салып, құстай ұшпасаң – саудаң біtedі. Кәне, санаймын: бір, екі, үш!

Рысқұл: «Шыны ма, қалжыны ма?» – деп сеніңкіремей, сасқанынан сәл езу тартқан. Ұзын сирақ беті жыбырлап:

– Жүгір! – деп ышқынып қалды.

Тұтқын келген ізімен кері қарай бөрі бұлқілге салып, салмақпен желе жортып еді, қарауыл тағы ақырды:

– Жылдам!

Шын қорлық осы болды. Тап-таза таңда қып-қызыл қияннаттың тасыраңдауы ақылға сыйымсыз-ақ. Бірақ не көрмеген Рысқұлдың басы. Жалаңақ, жалаңбас, жейде-дамбалы алакөбенде ағараңдап ағаш үйшікке қарай жүгіре жөнелді. Қатты жүгірген сайын сапсыз пышақтың ұшы енді қарнына тірелді. «Түсіп қалмаса екен» деп Рысқұлда зәре жоқ. Қарныма кіріп бара жатыр-ау деп қайғырмады. Түсіп қалмаса екен деп арғы-бергі аруаққа жалбарынады.

– Қайт! – қарауыл.

Тұрменің есігіне ентігіп жете бергенде тағы келте бұйрық:

– Қайт!

Аяғының қаны әлі тыйылмаған екен, ары-бері жүгірістен жолдың үсті қарашұбар қанды ізбен шиырланды.

Өзінің тұсынан өте бергенде қарауылдың көзі Рысқұлдың көзімен атысып қалып еді: қорқынышты екен, көз орнынан қанды қызыл екі жапырақ ет көргендей болды. – «Енді маған тап беруден тайынбас» деген оймен қарауыл қорлық қалжынын тия қойды. Рысқұлды камераға кіргізіп, құлпын кілттеді.

* * *

Камераға кірген бетте Рысқұл ышқырын сипалап көрді. Қуанғаннан әлгібір қорлықтың бәрін лездे ұмытты. Есікке барып, құлағын тосып тың тыңдады. Қарауыл дәліздің арғы басында жүрген сияқты. Сапсыз пышақты ышқырынан алып, майыстырып көріп еді, сұы қатты екен. Бұрышқа барып, тізерлеп отыра қалып, пышақты іргеге қадап қалғанда, ыза қапқан дымқыл қышқа қиналмай-ақ кіріп кетті.

«Е, құдай, е, әруақ! – деді Рысқұл аптығын баса алмай. – Саймасайға сәлемдесер сәт оңынан болғай!».

Пышақтың ұшымен ілесе шыққан дымқыл топырақты уыстап тұрып ойланып қалды. Енді не амал болмақ? Қазылған топырақты қайда жасырмак? Камераның ішіне үйіп қойып отыра алмайсың. Бір түнде қазып шығып кету мүмкін бе? Бұл тәуекелдің ісі, тағдырына мойын ұсынғысы келмеген тәкаппардың негайбыл жұмысы бір түннен артпауга керек. Тұн болатын себебі: күндіз ірге қазып, көзге ілініп қалу хаупі зор. Келесі тұнге қалса – тағы қатер.

Рысқұл іргені сәл қопсытып, пышақты соған тықты да, топырағын қайта таптап көміп тастады.

* * *

«Осыдан осы жолы тірі шығып, Саймасайға сәлемдессем, Ақсу-Жабағылы асып кетер едім, – деп армандады тұтқын қамыс марданың үстінде көсіліп жатып. – Ақсу-Жабағылының бір сайының табанында сүйегім қалса, екі дүниеге де ризамын».

Кенет шынтағына сүйеніп, орнынан түрегеле берді. Әлгі бір аламан таңда өз аяғынан тамған қанның ізін көріп, осындей ізді қайдан кездестірдім деп қинаған сұрақтың жауабын енді тапқандай болды.

Ол ертеде, елде, Тұлкібаста Иірсуда бұлғандап жүрген бұла кез болатын. Бір күні ол жылқы бағып жүріп, Ешкікорған деген жартастың жотасынан қанның ізін байқады. Бұл неғылған қан деп, құмырсқаның жолындаш шұбатылған ізге түсіп берген. Қаннның ізі бірде сыват, бірде қою. Бір мезгіл бір шоқ аршаның астында теңқиіп жатқан арқарды байқады. Мерген жарагаған бейкүнә мақұлық қаны сорғалап жүріп-жүріп, жетіп жығылған жері осы болған екен. Жұні жиди бастапты.

Сол қансырап өлген тағы арқардың халі өз басына келгендей таң кешті бүгін Рысқұл.

«Неде болса түрмеде, айдауда шірімей, сол арқардың жолын беріп, қайран Жабағылының бір тал аршасының түбінде қалсам, бірақ оған дейін...».

Ол «оған дейін» істейтін ісіне тағатсыз асығулы.

«Бір тұп аршаның түбінде қалсам» – деген арман. Күніреніп жел жылар, арша басы сүйлдар. Қызға қарай қураған қылқандары түсіп, мұның кебінсіз қалған жүзін жасырап. Аршаның іісі сіңіп, қылқанына көмілген сүйек мың жылға дейін шірімес. Қоқаннның ханы Шералының қанды қолымен соғыста мерт болған батыр бабасы Әлімбекті казактар текке аршаға орап көмбеген ғой. Киелі адамдар жер қойнына киелі кебін киіп кіреді.

Бір шоқ аршаның түбінде қызыл құмырсқаның илеуі болар. Рысқұлдың бет-аузына қызыл құмырсқа құжынап, аймалар. Қызыл құмырсқа шаққан дene шірімес. Сарқыраманың сарыны күніренер, биіктे ұлар шулар; шәйқурайдың басында: «Қап, бұл қалай? Қап, қап, бұл қалай?» – деп сары төс көгілдір шымшық шырылдар.

Әттең, өлгеннен кейін де адам соны сезіп жатса. Сонау биіктө, қалықтап кетпей жүрген жез қанат қыранға қарап жатып, көзінен жасың парлап ақса; сондай ақ өлім кешуге Рысқұл дән риза.

Бірақ пешенедегі жазуды оқып көрген ешкім жоқ. Жұмыр басты пенденің демі қашан, қай жерде таусылары белгісіз. Адамның басы – Алланың добы деген. Қайда тебеді – солай домалайды.

Тауға да, тасқа да, абақтының мылқау қабырғасына да соғылған басы қайда қаларын Рысқұл болжап болмас. Ал әзір әрекет керек, әрекет...

* * *

Қапырық күн қаза болып, қараңғы түсіп, ел ұйқыға кетті-ау дегенде, Рысқұл атабабасының, Домалақ анасының әруағына сыйынып, қатерлі қымылға кірісті. Өуелі екі шүкіп, бір қарап, есік жаққа аландаймен болды. Есіктің көздей тесігін қарауыл сығалайтын әдеті бар. Сансыз пышақтың басын киіз қалпағымен орай ұстап, іргенің қам қышын ұңғілей берді. Зәк тұтқан, өмірі күн түспей ыза тартқан қам қыш бөркемік жіліктің басындау үгітіліп жүре берді.

Борпылдақ, топырақтан ескі ұраның зәгіндей ылғалды иіс сезіледі. Бір кезде Рысқұл ыңқ-ыңқ еткен дыбыстан шошып, тосын тоқтады. Тың тыңдады. Ешкім жоқ. Сөйтсе, өзінің демі екен. Есікке қарайлауды ұмыттып, ұнгі ісіне жан-тәнімен беріліп кеткен.

Қазылған топырақ едәуір үйіліп қалыпты. Қарауыл түн ортасында бір қарап өтетіні бар. Кейде құлыпты ашып, ішке кіріп іс келеді. Қолында сөлеңдеген шырағданы болады. Дәл қазір мына қызыл қырманның ұстінен түссе, қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көргендей боласын.

Ол үйме топырақты еденге жайып, ұстіне қамыс марданды төсеп тастады.

Ну қамыстың арасында сыйдыры білінбейтін жолбарыстың жұмсақ жүрісімен бір-бір басып, есікке барып тың тыңдады. Құдайдың бір құдіреті: қарауылға да жан берген. Ол да қалжырап, қалғып кететін кезі болады. Дәлізде дыбыс жоқ. Жым-жырт. Түрме емес, тылсым тұтқан көр сияқты. Тыныштық.

Рысқұл іргеге қайта оралып, қабырғаны қары талғанша қақырата берді. Бір азабы – уақыттың қай мезгіл екенін тап басып тани алмады. Таң атпай тұрып үлгерсе. О, шіркін, далаға бір шықса, тағысын тағы көрер еді де.

Колдан құйған жалпақ қыш бір кезде қатая бастады, топырақ ақ керіш тартты. Соған қарап, Рысқұл қабырғаның жұқарғанын аңғарды. Қыштың сыртқы жағы қатты, себебі күн өтеді, құрғақ.

Жүргегі тарс етіп жарылып, жаны жаһаннамға кеткендей болды. Қарауыл есіктің құлпын бұрап ашып тұр еken. Рысқұл дереу үнірейген тесікке жотасын беріп, аяғын мардан қамысқа созып жіберіп, жаман шекпенін жамылып қорылдады да қалды.

Қарауыл сықсима шырағданын сүйретіп алдына ұстап, асықпай, абайлап кірді. Шырағданды көтеріп, іргедегі Рысқұлды көрді.

– «Ә бәлем, жатырың ба!» – дегендей жарықты жоғары көтеріп терезедегі темір торды табалдырықта тұрып, көзben тінткіледі. Темір тор мыйзымапты. Енді бұрылып кете берейін дегенде, әлденеден секем алған адамша, сәулені тұтқынға қайта түсірді. Күйіктің қансығын сезгендей, бір-екі рет танауын желпілдетіп иіс тартты.

– Мынау ненің иісі, ей? – қабырғаларды айнала тінткілеп тұрып.

Рысқұл ұйқысыраған кейіп танытып:

– Иіс пе? Ненікі болушы ед, мырза. Құндіз-тұні желдемейтін қапаста не иіс болушы еді? Белгілі ғой, – деді.

Қабырғада көлеңкесі ебедейсіз сорайған қарауыл анырып тұрып-тұрып, ақыры шығып кетті. Шығып бара жатып:

– Шыда, енді бірер сағаттан кейін таза ауаға шығарамын, – деп өзінше рақым білдірген болды.

«Бірер сағат деді, ә?».

Қарауыл әдетінен жаңылмаса, енді қайтып сол «бірер сағатқа дейін мазаламас».

«Түү, дәйістің иішілін-ай! Құдай бір сақтады-ау. Топырақтың зәгін сезіп қалғанын қарашы. Бірақ қарабасқыр ненің иісі екенін ажырата алмады. Менің де көрер сәулем бар шығар, бұйырса».

Қарауылдың қарасы батты-ау деген шамада, Рысқұл көртышқанның тірлігіне қайта кірісті. Қары талып қалжырағанын елең қылмай ақ керішті үнги берді, үнги берді. Бір кезде топырақтың жылуын сезіп, іші-бауыры да елжірей жылып сала берді. Бұл жылу оның қуатын еселеп жібергендей, дүлей қара күш тұла бойын кернеп, қабырғаны енді иығымен итеріп-ақ құлататындағы екпін алыш кетті.

Енді бір сүт қайнатым уақыт болды-ау деген шақта сапсыз пышақтың ұшы кедергі кездеспей, сопаң етіп әрі өтіп кетті... Иненің көзіндегі тесіктен бозала бірдене жылт етті.

Бұл жарық дүниенің елесі еді. Тұтқын өзінің қақпақтай жауырыны мен екі кісі мінгендегі екі иығының кендігін бұрын медет етсе, енді бұған өкінді-ақ. Тесіктен сыймай пұшайман болды. Ақ керіш шықты қайта-қайта қашап жатып, иығының қанын сорғалатып, өз етін өзі жыртып, қақпанға түсіп өз аяғын өзі шайнап, тарамысын қып

жіберіп, үш аяқтап қашқан арлан қасқырдай, бұл да тәнін талқандап, түрме деген тажалдың, тұзағынан құтылғандай болды-ау, әйтеуір.

Кеше осы уақытта өзі қанмен шұбарлаған жолмен жер бауырлап жылжып өтіп, дәретхана үйшігінің тасасымен биік домбаз дуалға тырмысып өрмелеп шығып, арғы бетке өзін-өзі аузын буған қанар қаптай сылқ еткізіп тастап жіберді.

Бостандықтың дәмі кермек, бағасы батпан. Мұны басына түспеген пенде біле бермейді. Жолбарысты темір торға қамап мәз болатын топастардың жүргегінде жібімейтін жүз қадақ мұз жатыр. Ал темір торды талқандап шықкан жолбарыстың жолы, әрине, тауға тартады.

Рысқұл Талғардың, тауын бетке ұстады. Алқынған жүргегін қолына алып-жалаң аяқ жар кешіп, жырым балақ, жыртық көйлекті пенде, кісі көзіне шалынбауға тырысып, жердің үстімен емес, астымен келе жатқандай еді. Кеудесі құмбірледі. Ескі досы – әуелгі әуен оралған екен:

– дүние бір қисық жол бұрандадан,

Бақ тайса ерге дәulet құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсөн,

Сонда да күдер үзбе бір алладан...

III

– Сөйтіп, бұл түрме деген дәйісінен мен бір рет солай қашып шыққанмын, – деп тоқтады Рысқұл.

Бронников көсілген аяғын жинап алып, тізесін құшақтап, жауырыны күжірейіп, құныстынап отырды да:

– Одан әрі не болды? Сәлемдестің бе Саймасайға? Екінші рет түрмеге қалай түстің? – деп сұрақты жаудырды.

Рысқұл оның жирен сақал басып кеткен кескініне бағжия бір қарап алды.

– Е, тамыр, бәрін білгің келеді, ә? Мына тас қабірдің ішінде тірідей әлі көп жататын түріміз бар. Кейінге де әңгіме керек шығар. «Турап жемесең етке тоймайсың, қона жатпасаң көпке тоймайсың», – деген. Өлі жата-жастана талай гөй-гөй айтылар. Біздің бала үйықтайдын уақыт болды, дем алсын кішкене.

Айтылған хикаяның бәрін Бронниковке орысшалап отырған Тұрап көзі кілмиіп, үйқы тығызып отырғаны рас еді. Бронников Тұрадың киіздей қалың қара шашын жалпақ алақанымен үйпалақтап, баланы өзіне тартып, бауырына қысты.

Рысқұл мұнысын аса ұнатпагандай ажырая бір қарап, ірге жаққа аунап түсті.

– Ұйықта, Тұрар!

– Иә, ұйықта, бауырым. Біз ерігіп жатқан адамбыз. Сенің жұмысың көп. Ерте тұрасын, ұйықта, – Бронников те.

Екі үлкеннің ортасында жатып, бала балбырап ұйықтап кетті. Түсінде аспанның көк күмбезіне шаншылған асқар-асқар тауларды көрді. Қабат-қабат сол сенгілердің табанында жалғыз өзі. Арт жағына қараса – шынырау құз. Алды жап-жалтыр, аспанға шапшыған тау. Өрмелеп соған шықпақшы болады. Тырнак ілінер бұдыр жоқ. Тайғанап төмен сырғып түсе береді, түсе береді. Алқынып алға қайта ұмтылады. Мұның өнімсіз қыбыр-жыбырына ашуы келген ақбас шың үйдей бір тасты биіктен домалатып жібереді. Үйдей тас тура Тұрарға қарай өңмендеп, өкіре құлап келе жатады. Бір кездे әлгі үйдей тас жолында басқа бір үйдей тасқа соқтығысып күл-талқаны шығып, ұсак-ұсак кесекке айналып, Тұрардың табанының астында құм болып төгіле берді...

Бронников бүйірін жылдытып жатқан баланың үстін қымтап қойып, шалқасынан түсіп көпке дейін ояу жатты. Теріс қарап жатып, Рысқұл да ұйықтап қалды. Бронниковтен ұйқы қашты.

Ақылы – айран, ойы – ойран. Мынау қаһарлы қазак түрмеден екінші рет қашып шығуды армандаиды. Бұл түрменің сыртында, ішіне мың-миллион адам сыйған тағы бір түрме тұрганымен ісі аз. Сол үлкен түрме қайтсе құлайды? Қандай амал? Үлкен түрме тіршілігінен хабарсыз қалды. Не болып жатыр? «Қанды жексенбіден» кейін халық тұяқ серпуге жарады ма?

* * *

Таудан асып күн батқан. Қызылы қылаң жадау кеш. Қарағайлы, шыршалы қырқалардың иығынан асылып, қылтиып үшкір шындар көрінеді. Ол шыңның басында тұрсаң әлі құнді қөрер едің. Ол шындар тым биік. Бірақ қазір онысы аса білінбейді. Аласалау таулар биігін қалқалап, көрсеткісі келмегендей, көлденең тұрады.

Тұрар сайдың қабағындағы жабайы алма ағаштың ашасына мініп отырған. Бұталмаған жабайы алма ағаш балақтап, бұтағы есіріп кеткен. Ашада отырған бала көрінбес.

Әкесі кеткелі Тұрар бала болып көп ойнамайды, өзге балалардан бөлініп, саяқтана береді. Ылғи да осы ашаға шығып алыш, ұзақ отырады. Әлдекімді, әлденені күткендей. Әлденені қарауылдағандай. Қарауылдайтыны – әкесінің жолы еді. Әкесінен қалған Шолақ Шабдар еді. Сайдың табанына түсіріп, кісендеп қояды да, қабақтан қарап отырады. Шолақты біреу әкетіп қалса, ертең көкем келгенде: «Әй, Тұрар-ай, жалғыз атқа да ие болмадың ба?» – деп айтады-ау деген уайымы да бар. Уайымдауды жөргегінен үйренген сияқты. Қазір бала болса, лезде ересек мінез танытады. Ерте есейткен күндер еді ол.

Аз ғана ауыл апақ-сапақта абыр-сабыр, жоқ-жұқана, жұтақ тірліктің қамында: лағы бақырып, бұзауы мөніреп, қатындары бажылдасып, қарттары: «Әй, қайыр бері!» – деп қақырынып қойып, құңгір-құңгір сөйлескендері кешкі тау ішінде үнгірден шыққан үндей күніреніп тұрады. Шешесінің қолы тимей жүргенде, емшек іздеп жылаған бала, құңгірттеніп, бейтаныстау болып бара жатқан жастарға жатырқай қарал үрген иттер.

Шыңдардан да биікте бірер қанар ақ мақта шашылып қалғандай екен. Күннің қызылы соны шалды. Талғардың басындағы бұлт бір кезде созбалақтап барып, қызыл бояуға малынған бойы, бір сәтке ұшып бара жатқан шыраққа ұқсап қалды.

– О, Қызыл Жебе! – Тұрар ашадан көтеріле беріп. – О, Қызыл Жебе!

Жұрт оны жоғалды деп жүр. Жұрт оны сойылды деп жүр. Сөйтсе, шыңға шығып кеткен екен ғой.

Бірақ енді бір сәтте пырақ бейне тұтілген жұндей ыдырап, бояуы қайтып, ылайсанданып бара жатты.

Тұрардың өрекпіген өкпесі солықсып, дұрс-дұрс соққан жүрегі су сепкендей басылды.

– О, Қызыл Жебе! – деп сыйырлады.

Енді осы бір елесті ол көп жылдан кейін Меркеде, Аспара тауының басынан көрерін ол сол сәтте сезген де, білген де жоқ. Көкірекке нұр тамған, құдіреттей күштің қеудеде шырағданы жанған, лезде жалп етіп сөнген ғажайып сәт.

Сай табанында сарқырап аққан су, анда-санда пысқырынып қойып, ажырықты бырт-бырт үзіп, қосаяқтап секірген Шолақ Шабдардың кісенінің сылдыры. Қарлы шыңдардан шыққан салқын самал тербеген жапырақтардың сыйдыры. Шың басынан шақшия шыққан жалғыз жұлдыздың үндеңес сиро – бәрі-бәрі Тұрардың кішкентай көкірегіне бір-бір тамшы сағыныш мәйегін құйып жатқандай, бала байғұс сол сағыныштың салмағына шыдай алмай, көмейіне келген бір сезімнен үйіріліп ып-ыстық жас балқып қалады да, кішкене жұдырығымен көзін уқалап-уқалап жібереді. Көзін жыптылкташып жастан құрғатып алып, сайдың табанындағы Шолақты іздесе, оның алдында қарайған біреуді көріп, жүрегі су ете қалады. «Айрылдым аттан!» – деп айқайлағысы келеді. Алма ағаштың ашасынан шалбарын жырта-мырта секіріп түседі.

* * *

Рысқұл тұрмеден қашып шыққан бойда бірден Талғарға тартпай, көнігі аңшының әдісіне салып, орагытып, тұстікке, Медеу сайға қарай жылжыды. Медеуге жетпей, тұстік-шығысқа қарай бұлым болып бойлас кеткен Шыбынсайға тұсті. Шыбынсайдың қабағында кілең қоңыр қасқа торпақ-таналар жайылып жатқан. Бұта-бұтандың арасымен бір бұтақты селт еткізбей, бір қурайды сыйдырлатпай, бір түйір тасты тысырлатпай, жұмсақ басқан қашқынды қырда отырған бадашы байқаған жоқ.

Шыбынсай тұйықталып, жан-жағы дөңгелене біткен жартастарға айналған жерден мөлдіреп, бүлк-бүлк етіп қайнар көз шығып жатыр еken. Рысқул жата қалып, сол күмістен көмейіне қырау тұрғанша қылқылдатып жұта берді. Суық шекесіне зырқ етіп шыққанда барып, «уһ» деп демін алды.

Күн бұл кезде едәуір көтеріліп қалып еді. Тарғыл тастардың арасынан балапандарын іздеген кекілік қақылықтады. Сонда барып қашқынның әбден қарны ашқаны есіне түсті. Қайнар көздің бас жағындағы жалбызды аршып-аршып, әрірек өтіп, пісіргі етіп кеткен бір шоқ бұлдірген тауып алды. Біртіндеп теріп, уыстап-уыстап асағанмен бұлдірген ауқат болмады.

Тас-тастың қуысында қақылықтап жүргіріп жүрген кекілік көңілін алаңдатты. Баяғы Ақсу-Жабағылының қына қал басқан тастарынан қыл-тұзак қойып, кекілікті талай ұстаған тау қыран қазір мына жабайы тауықты қалай қармарын білмей, айла ойлады.

Тастан-тасқа жер бауырлап, өрмелеп шығып, бір қияқтың тасасына тырп етпестен сұлқ түсіп жатып қалды. Бұл түлкінің амалы еді. Кекілікті түлкі сүм көбінесе осылай ұстайтынын аңшы біледі.

Кекілік қияқ тастың ұшына дейін жорғалап келіп, жоғарыдан төмен баспалап қарап, балапандарын іздеген. Төменде не тасқа ұқсамас, не адамға, не аңға ұқсамас бірденені көріп, кекілік қақылықтағанын қоя қойған. Тағы шіркін табиғи сезім күшімен бұл жатқанның қауіпті екенін өзінше шамалаған. Жуықтап жоламастан бұғып қана көп отырды. Ақыры құмарлық сияқты бірдене билеп, жер бауырлап жылжып-жылжып жанына келді. Жем деп тек алды ма, сұлу мойнын қылқың-қылқың созып қарап қояды.

Рысқұл мұны байқап жатқан, қол созым жерге жақындасын деп жатқан. Демі үзілген, сөл тірлік белгісін білдірсең – бәрі бекер.

Аңқау құс құлдырыңдап, тағы бір жылжыды. Жаюолы жатқан құс-құс, тас түстес алақанға кекілік көзі қылиланып, әсем мойнын созып-созып көп қарады. Алақанда екі-үш түйір катқан шие бар еді. Жабайы шиені кекілік жанындағы жақсы көретінін ежелгі аңшы аңдайды. Құ тاماқ қыын, отқа да, суға да түсіретін сол. Кекілік бұл кезде аш та емес. Балық көздің майлы дәні пісіп, жатаған жабайы шие қатып, кекілік балапаның ұшырып, әбден мамырлаған кез. Бірақ құста да әуестік желігі бар. Алақандағы шиеден қанша сезіктенгенмен, құмарлық женіп, дәнді шокуға мойнын соза бергенде, сұлқ жатқан колдың аты жоқ саусағы жыбыр ете қалды. Бір қолда бес саусақ. Бесеуі жеке-дара бөлек-бөлек тұрғанда тым әлсіз, жұдырық жұмылғандағанда әлуеетті. Бес саусақтың ішінде де бір осалы, опасызыдауы бар. Ол – аты жоқ саусақ. Ақыры сол сатқын шығып, сезік беріп қойды. Бас бармақ, сұқ саусақ, ортан саусақ, тіпті кіп-кішкентай шынашаққа дейін бұлк етпегенде, аты жоқ саусақтың шыдамы жетпеді.

Ежелден келе жатқан ескі әңгіме. Баяғыда кемпірі бар үйдің балаларының бәрі естіген. Есті кемпір – мұғалім, ал бұл әңгімесі – әліппе тәрізді.

...Бір күні бас бармақ:

- Ұрлық қылайық, – депті.
- Қылсақ – қылайық, – депті сұқ саусак.
- Құдайды қайтесің? – дейді ортан қол.
- Құдай не қылушы еді? – дейді аты жоқ саусак.
- Құдайдың ала тайын сойып жейік! – деп шақ етіпті шынашақ.

Осы бес саусақтың бір-бір ауыз сезінде әрқайсысының мінезі жатыр. Бәрінің жауабының ішінде аты жоқ саусақтың сөзі жансыз және тайғақ.

Кекіліктен айырылып қалған Рысқұлдың есіне Түлкібастың түкпірінде бала кездे естіген осы әңгіме түсті де, басын шайқады.

Кекілік шошып кетіп, қанаттары пар ете қалып, келте құйрығының астынан бір түйір жылт етіп жерге түсіп, биіктемей жер бауырлап ұшып барып, сонада көрінген тарғыл тастың тасасына сіңіп кетті.

- Әй, ит-ай, тек те кетпей, саңғып кетті-ау, – деді қашқын өлердей өкініп.

Жолы болмады. Өзек талды. Бірақ, кекілік екеш кекілікке дейін оңай жан бермесін көріп, содан қуат алғандай, қайраттанып, орнынан тұрды. Шыбынсайдың қырқасына шыққанда шығыстан Талғар шындары жарқ ете қалды. Тапа-тал тұс екен.

Көп күн қаталап, құм кешіп жүріп, кенет мөп-мөлдір айдынға тап болғандай, яки баяғы батыр бабасы Әлімбек тіріліп алдынан шыға келгендей таңырқап біраз тұрды. Ойына былтырғы оқымысты оралып, екеуі жүрген мұзарт жолдарын алыстан-ақ анық көргендей болды. Өйткені Талғардың шындарына тіке бет алдынан көтерілу мүмкін болмай, осынау батыс-тұстігінен қиялап, сонау Жаңғырық пен Алпамса шындарына көтерілген.

Сонау қара жолақ – Қарақауырсын шыңы. Оның аржағынан Инетау қылтияды. Ине десе ине. Шаншылып тұр. Ал Қара қауырсының оң жағын ала қалшиып жалғыз тұрған қара тас – Жандарм.

Былтыр мына Жаңғырықты жағалап бара жатқанда Дмитриев Рысқұлдан:

- Анау жеке тұрған таудың аты не? – деп сұраған.

Осында неше шың бар – бәрінің атын айтып берген Рысқұл қапелімде сасып қалды. Қалшиып тұрған саяқтың атын білмеуші еді.

- Кім біледі, жандарм сияқты түсі сұық екен, – деген.

Сыпайы оқымысты мына досының тапқырлығына сүйсініп:

– Молодец, Рысқұл! Таптың, таптың! – деген. Дереу дәптеріне жазып алған. Содан әлгі саяқтас «Жандарм» аталып кете барған.

– Әттең. Метрейден жауап жоқ, – деп өкінді қазір Рысқұл. «Нендей бір қындық көрсөң хат жаз, көмектесем», – деп еді-ау. Басыма бір бақыт құсы ілуде бір оралып келсе, қолыма қондыра алмаған неткен адаммын. Әлгі кекілік сияқты бір жақсылық заманда бір жақындаса өзім үркітіп алатын не бәлем бар?

Кашқын өзегі талып, өндіршегі үзілген соң, төгіліп жатқан жабайы алманы теріп жеді.

Әріректегі Солдатсайдың қырқасында жиылған маялар жайылып жатқан түйелер сияқты. Больстың қыруар малы қыстай жеп шығатын сол пішенді ала жаздай жалданып, Тау-Шілмембеттің ереккі кіндігі жинаған.

Осыдан әлі жетіп, екі қыр асса, өз ауылының үстінен түседі. Асықпай, әл сақтау керек. Құн жарықта бәрібір ауылды маңайлай алмайды. Әзірше бұта-бұтаны, жыра-жылғаны тасалап жүре береді. Биіктен, аулақтан қарағанда ылдидағы дүние сарыала, жасылала жамылып, сәнді көрінеді. Ешқандай қайғы-уайымы жоқ, кір-қоқысы, жаман-жәутік үйлері жоқ, құдайдың рахымы, шашыраған байы кедейін асыраған, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаган жерүйік осы екен дерсің.

Табанның астынан, анау сайдың, сонау сайдың қабағынан жайылып жатқан отар-отар қой, үйір-үйір жылқы көрінеді. Тас қалап, қурай жағып, тасқорыққа сүт пісіріп отырған қойшының ошағынан көгілдір шуда түтін көтеріледі. Қойшының тасқорыққа пісіріп, қойдың қорғасындағы сүтін ішерін ойлап, қашқынның аш қарыны уілдеп қоя берді. Қашқын қурай бастаған қатқыл көктің үстіне шалқасынан түсіп көзін жұмды. Жүдеген жүйкесі босап, қол-аяғы жансыздай салбырап, дел-сал, қамсыз халге түсті. Көзі жұмулы жатып, көгілдір аспанды, ақбас Талғарды көрді. Көкірегінде бір ыстық қайнар бұлк-бұлк етті.

* * *

Көз байланды-ау деген кезде қашқын Бесағашқа жетіп, сайды тасалап, өз үйінің желкесінен шықкан. Табанда тұсаулы тұрған Шолақты көріп, анадайдан «тәк-тәктап» жанына келді. Ат иесін танып танауын желпілдettі. Иесі оны тұмсығынан, құлағынан сипалап, мойнынан құшақтап, біраз тұрды. Өзінің туған бауырын көргендей, үнсіз құшақтасып, мауқын басты. Аты оттағанын қойып, мұлгіп қалғандай.

Осы бір кездесу кезінде алма ағаштың ашасында отырған бала жерге секіріп түсіп, қабактан төмен қарай жүгіре беріп, сескеніп тоқтады:

– Бұл қайсың-ай! Тиме атқа! – деп дауыстады.

– Тұrap, – деп сыбырлады әлгі адам.

– Көке, – деп бала айқайлап жіберіп сайдың табанына дөнгелеп түсті.

– Айқайлама, – әкесі Тұрарды бауырына қыса беріп. – Жалғызым менің, жарығым менің. Кәне, былай тасаға барайық.

Ол баласын қолынан жетектеп, қалың шырғанақтың ішіне кіріп отырды. Беті сопайып азып кеткен ұлының басынан сипалады. Бауырына тағы қысты.

– Көке, енді саған тимей ме олар? – деді ұлы әкесінің сақал басып кеткен бетінен сипап, қараңғыда кезіне көзін қадап.

– Енді тимейтін шығар, – дерін десе де, осы кездे Алматыдан болысқа хабар жеткенін сезді. Бүгін тұнде, тіпті осы қазір қуғын шығып, бұл ауылды түгел тінтеді. Аялдауға амал жоқ.

– Болыс ауылында ма? Бөтен хабар естіген жоқсын ба, Тұrap?

– Шыныбек атам айтады: болыс албандағы Қызыл бөріктен қыз айттырып кетіпті дейді. Ауылында емес қой деймін.

– Қашан кетіпті?

– Кеше ғой деймін. Анық білмеймін.

«Онда болыстың шабармандары шығады, шаһардан солдат шығады. Албанға кеткен болысқа да хабар жетеді. Қайын жұртында ол көп аялдамай қоймас. Қазір жолға шығу керек. Кешікпеу керек. Астаң-кестен басталады. Астаң-кестен... Сорлы ауылдың тынышын тағы аламын. Ақырғы сойқан, шыдап бақ, ағайын. Содан кейін ел жакқа ауамыз. Ел жаққа...»

– Тұrap, – әкесі әлденеден сезіктеніп отырган баланы қорқытып алмайын деп абылап, жұмсақ ұнмен тіл қатты. – Тұrap! Қазір ауылға мені іздең жүрген адамдар келеді. Сен қорықпа. Женешен де қорықпасын. Сендерге тимейді. Мені көрген жоқпыз, келген жоқ дендер. Мені көргенінді женешене де айтпа. Мен бірер күннен соң ораламын да, сендерді алып бұл жерден көшіп кетеміз. Білдің бе? Бізге ешкім тиіспейтін, қорламайтын, қоқаңдамайтын мекен табамыз. Саған тай сатып әперемін.

– Қызыл Жебедей ме, көке?

– Иә, Қызыл Жебедей, Тұrap.

– Қызыл Жебені Саймасайлар сойғаны рас па, көке?

– Оны кім айтты?

– Оны болыстың Қалдыбек деген баласы айтыпты ғой.

– Жо, Тұrap, Қызыл Жебе сияқты асыл жылқыны ешкім де соймайды.

– Қайдам...

Рысқұл баласын тағы қысып құшақтады.

– Тұрар, сен тез барып, ер-тоқымды, менің шекпенімді мылтықты алып кел. Ешкімге көрсетпе. Бірер таба нан, бірер уыс құрт ала шық. Женешен үйде ме еді?

– Жаңа Ахат атамдікіне кеткен Тұйметай екеуі.

– Онда тез бар. Біреу-міреу байқап қоймасын. Тез орал, Тұрар...

* * *

Шолақ Шабдарға мініп тұрып, еңкейіп баласын жерден көтеріп алды. Қос қолтығынан көтерген бойы бірауық ұстап тұрды. Сүйген жоқ. Құшқан жоқ.

– Тұрар, бауырым, жігерім! – дауысы дірілденкіреп. – Сенен несін жасырайын. Кетіп барамын. Жолым ауыр. Бірақ қандай бір күн туар, нендей бір ауыртпалық болар, еш заман әкеңе күмән келтірме. Мен де бір адасқан жанмын. Кімдерге қиянатым да болды. Ал арам болған жоқпын. Соган сен. Баласың гой, байғұсым. Өсерсің, ақыл кірер, сонда түсінерсің сорлы әкеңнің қан жұтып, қаһар кешкенің. Женешенді ренжітпе. Тұйметайға қарап жүр, қарағым. Ал үйге бар. Құғын келіп қалар.

Баланы еңкейіп ұстап, қатып қалды.

– Көке, мені ала кет. Көке...

– Ей, Тұрар! Қой деймін. Сені қайтып келіп алып кетемін. Қайт үйге!

Шолақ Шабдар бұл жол өрлеп тауға, таудың шатқалына қарай қыландалап барып, қараңғыға сіңіп кетіп, жоқ болды.

* * *

Күғын тұн ортасы ауа, ауылдың ит біткенін шуылдата келді. Бір топ солдат ауылды жан-жагынан қоршап тұрды да, боржық сары старшын бастаған екі-үш адам тінтуді әуелі Рысқұлдың үйінен бастады.

Беймезгіл уақытта есікті тарсылытқан Рысқұл шығар деп қалды Ізбайша. Тұрар құғын екенін бірден сезді. Тұйметай оянған жоқ. Ізбайша иығына бешпентін іле сала іш көйлекпен есікке жүгіріп барып.

– Бұл қайсың? – деді ақырын.

– Аш! – деп ар жактан бөтен дауыс арс ете қалды.

– Үйде кісіміз жоқ, аша алмаймын, – деді әйел дауысы дірілдеп.

– Полиция, ұлықтың адамдары бұл. Аш тез! – деп боржық сары есікті тұтқасынан тартып-тартып қалып еді, ілдебай ілгек жұлдынып кетті де, боржықтың өзі байқаусызыда шалқалап құлап қала жаздады.

– Шырағдан жақ! – деп бұйырды боржық Таубай киініп те үлгірмеген әйелге.

Ізбайша тұртінектеп жүріп, ши шақпақ тауып алғып, шишасыз май шамның білтесін тұттатты. Үйдің ішіне құңгірттеу болымсыз жарық тұсті. Ортасында жалғыз тіреуі бар жартылай жеркепенің қабырғаларына сорайған ұсқынсыз көленкелер сыймай төбеге шығып кетті.

– Байың қайда? – деп Таубай қамшымен өз етігінің қонышын сарт еткізіп, үйдің ішін көзімен тінтіп болған соң әйелге бұрылып.

– Қайда болушы еді, мырза. Абақтыда жатыр ғой.

– Былжырамай шыныңды айт. Абақтыдан қашып кетті. Әйтпесе неміз бар тұн ішінде сандалып, сенің қойныңа келіп тұр дейсің бе бізді?

Келіншектің төмен жүзі лап етіп, басын көтеріп алғанда алақандай әдемі көздері жалт ете қалды.

– Өйтіп айтпаныз, мырза. Бала-шаға бар үйде. Кісіміз келген жоқ үйге. Қашып кетсе қайда жүргенін біз білмейміз.

Таубай аузы кисық көне кебеженің ішіне үңілді. Кебеженің ішінен ашыған сұзбе исінен басқа ештеңе сезілмеді. Төрде сыры кеткен ескі әбдіре тұр. Күндіз үстіне екі-үш көрпе, бір-екі текеме жиылып, жүк көтеріп тұратын әбдіренің тұнде арқасы босап қалады.

– Аш! – деді Таубай келіншекке әбдірені бүктеулі қамшымен нұсқап.

– Эй, мырза-ай, осы жаман сандықтың ішіне біздің кісі сыйып кетеді деп ойладыңыз ба? Ашайын. Көңіліңіз қалмасын.

Ізбайша ұзын бұрымының ұшына байланған қара кілтпен әбдірені ашты. Ескі де болса әбдіре құлпы екі-үш бұралады. Кілт бұралғанда құлыштағы тілшік шуріппе сыңғырсыңғыр етіп әуендетті.

Осы әуеніне бола Тұrap қолына кілт түскенде сандықтың, аузын қайта-қайта бұрай беруші еді. Бір қайырым ғана әуен. Сандықтың ішінде іске татыр ештеңе жоғына кешірім өтінгендей аяулы мұн. Бұл баяғы батыр баба Әлімбектен қалған жүрнақ. Самарқаның саудагер сартына екі қой беріп сатып алған сонау Қоқан заманында. Көне шеберлер кілт бұралар құлпына екі тілшік салып, бұлбұл құстың бір қайырым үнін түсірген. Әу баста ол үн көңілді де шығар, ал келе-келе, қажала-қажала құлыштың қомейінен енді жалынышты, мұнды әуен шығатын болған.

Сандықтың ішінде Ізбайшаның төркінінен келген біркиер сары шәйі қойлек, жасыл тыс барқыт камзолы, шашақты шәлісінен басқа көзге түсер ештеңе жоқ сияқты. Шуда жіппен белінен бір байлаған, сарғайып кеткен қағаздар бар еken. Сейтсе, ол сонау Қоқан заманынан бергі толып жатқан алым-салықтардың куәлігі болып шықты. Сандық түкпірінде шүберекке ораулы түйіншекке қолын созды Таубай.

– Тименіз, – деген бала дауысы шар ете қалды. Енді байқады, әнеуқұні болыспен келгенде Саймасайға қолын бермей қойған безіреуік бала еken... – Тименіз, – дегеніне құлақ аспай, шүберектің орауын жазып көрді. Күміс жалатқан, әр жерінің күмісі көшіп қара қотыр болған кәдімгі бәкі еken. Бұл да Әлімбек батырдан қалған мұра. Әлімбек бұл бәкімен өзінің ұлы Жылқайдардың кіндігін кескен; бұл бәкімен Рысқұлдың кіндігі кесілген; бұл бәкімен Тұрардың кіндігі кесілген; кіндіктен басқаға жүзі тиіп көрмеген.

Шабарман оны қалтасына тыға қояйын деп түрді да, татымсыз нәрсені қойшы дегендей сандыққа қайта тастай салды. Жоқ жерден ашу шақырып, баланы құлағынан тартып тұрып:

- Айт, әкең қайда? – деді.
- Білмеймін, – деді бала безеріп.

Шабарман оны ыстан қарайып кеткен тіреуге тақап қойып:

– Шыныңды айт! – деп қамшы көтерді.
– Қойыңыз, мырза, баланың жазығы не? – деп Ізбайша шырылдады. Есіктің алдында тұрған екі солдат селт еткен жоқ.

Боржық Таубай араша түскен келіншектің өзіне тақалған тамағынан жұпар иіс сезгендей, делебесі қозды. Дәл өзіндей іркілдек, сары қарын тартқан кексе әйелі көз алдыңа елестеп, онымен салыстырғанда мына тұрған келіншектің перідей сұлулығына қызығып, осыны иемденген Рысқұлға бұрынғыдан бетер өшіккендей жер кепенің іргелерін тепкілең көрді.

– Абақтыны тесіп шығып кеткен кәzzап, бұл үйден де үнгір жол жасап алуы мүмкін ғой, – деді.

Жартылай жертөледе тышқанның інінен басқа тесік жоқ еді. Өзінің ерсі әрекетін жуып-шайғысы келген Таубай Ізбайшага тағы тиісіп:

– Есіктен басқа қойныңа келетін жол жоқ еken. Есігің осал, оны білдік. Келесі жолы есік тықылдаса – шошыма. «Төбе шашы сексиіп, төрге қашар» сен емессің ғой. Кәне, жігіттер, басқа үйлерді шолып көрейік, – деді старшын. – Бұл кірме иттердің ұңғыл-шұңғылы көп болады.

Шығып бара жатып, Таубай Тұрардың қулагын тағы бір бұрап қалды. Бала тістеніп, үн шығарған жоқ. Екі көзі Таубайдың өңменінен өте тесірейіп қарады да қалды. Таубай көзіне көз тігуге шыдай алмай шыға жөнелді.

Тау-Шілмембет ауылы сол түні асты-үстіне шығып, қиямет күйзеліс кешті. Ең сүмдігі сол: шабарман Ахат ақсақалды жейде-дамбалшаң жалаң аяқ далаға дірдектетіп сүйреп алғып шығып, аппаң сақалынан лақ құсатып ұстап тұрып:

– Кәне, қақбас, інің қайда, қаныпезер, қашқын ініңді қайда тығып қойдың! – деп алқымынан алғаны батып кетті.

Шыныбек шыдай алмай:

– Әй, әкенін аузын... қоя бер қартты! – деп шабарманың қолын қағып жіберді.

Қатын-қалаш, бала-шага ұлардай шулап, таң қылаң берген, табиғаттың толғанып, күнді күтіп тебіренген шағында, жоқ-жұқа кедей ауылда дауыл тұрғандай алай-түлей жағдай болды.

– Қап, маңқа ит, сені ме! – болыстың он қолы боржық Таубай Шыныбекті жалаңbastan тартып кеп жібергенде, Қорған ұста шыдай алмай, шабарманың қолынан жұлып алып, күмістеген тобылғы сабын шырпы сындырғандай қақ бөліп, аулаққа лақтырып жіберді. Мынау дүлей күшті көрген Таубайдың сесі қайтайын деді.

– Айналайын, ақылың бар азамат едің ғой, неге қинайсың жазықсыз жандарды? Рыскұлды біз көрген жоқпыш. Көзіміз шықсын, көрсек, – деп тіл қатты Ахат.

– Ол қарақшы патшаның түрмесін тесіп шығып, қашып кетіпти. Осы ауылға келмегендеге – қайда кетеді? Жер жұтып қойды ма? Білесіндер сендер. Айтқызамын бәрібір. Әлі өздерің келіп, аяққа жығылып айтарсындар. Өздерің-ақ ұстап бересіндер. Сондай халге жеткізбесем, Таубай атым өшсін, жер басып жүрмей-ақ қояйын.

Ахатты айнала Шыныбек, Молдабек, Қорған, Үсіп тұр. Омар қосылмады. Омар өз үйінің есігінен баспалап қарайды. Омар үрейлі.

Ахатқа араша түскендердің тәуекелге бел буғанын көріп, Таубай ыға бастады.

– Келмесе, келмеген шығар, – деді ол не сүмдікка дайын тұрған солдаттарға. – Ол жырынды тау-тасты, жыра-жықпалды паналап та жүре береді. Таудың текесіндей тағы болып кеткен сүм ғой. Мүйізін қағып алып, етін итке тастамасам. Сай-сайды сүзіп шығайық. Ал осы ауылда екенін сездім бар ғой, айтпады деме, от қойып жіберіп, құлінді суырамын.

* * *

Шапқыншылар, бастығырылып, ұйықтағанда көрген жаман түстей өте шықты. Бір сайдың қырқасында ғана шоқып отырған қауқарсыз ауылдың ересек еркектері Ахаттың

есігінің алдында әлі тұр. Тарқар емес. Үйді-үйіне тарап, төсектеріне қисайып жата-жата кететін бейбіт күн жоқ. Әлгі старшын атжалманның айғырындай шақылдан кетті. Сұмдығым әлі алда деп кетті.

Ақылы-айран, ойы-ойран болған шақта ес жиып, етек түріп, ел болып кеңесетін кез келді.

Шапқыншы кеткен соң, Омар да інінен шыққан борсықтай дүрдіңкіреп келіп қосылды топқа. Тұрғандар оған қырын қарады. Әлгіндей жан алқымға келген шақта жанында болмаған ағайынның болымсыздығына бәрі де ренжулі.

— Эй, Омар, қара қатынның қойнын қалай қиып келдің? Жата тұрмадың ба? — деп Шыныбек шағып алды.

— Қой, шырағым, — деп Омардың батырлығы енді қозды.

— Айттым ғой анада. Аман-есенде елімізді табайық дедім. Көнбедіңдер. Мүйіз дедіңдер мені келіп. Ал не болды енді? Әлі бұл-бұл ма! Мына жаман-жәутік кепелердің шаңырағын ортасына түсіріп, өзімізді не қойдай бауыздап қырады, не абақтыға тығады. Көр де тұр. Айтпады деме. Онан да, әлі кеш емес, көшейік. Жаңылдық, жаздық десек, Тұлкібас бізді басқа теппес.

— Омар, шырағым, сенің айтып тұрғаныңың әбден жөні бар, — деді жүдеп тұрған Ахат қарт. — Рыскұл қамаудан қашып шығыпты. Ол бір соқпай кеппес. Соның бір ауыз сезін тосайық. Хабарласпай, қаша жөнелмейік. Бұйыртса, құдай жолымызды ондаса, көп кешікпей қайтармыз. Сәл шыдай тұралық.

Омар тыжырынып, мынқ етті. Бірақ ештеңе айтқан жоқ.

Құлан иректеніп таң атып келе жатты. Талғардың шындары жарқырап, тағы бір таң атқанын әлемге айқайладап айтқысы келіп тұрғандай, алқымы кеуіп бара жатты. Алдағы күннің не боларын, Рыскұлдың қайда жасырынып жүргенін сол занғар Талғар білетін сияқты. Ахат көзі жасаурап, таңғы салқыннан жаурап, Талғардың апайтөсіне тесіле, телміре қарады. Бірақ Талғар дәмелендіргенмен, тіл қатпады.

* * *

Албандағы қызылбөрік еліне Саймасай «күйеу бала» болып, Алатаудың інжумаржаннан таққан алқасы сияқты әдемі Көлсайдың алқымында жатқан Саты ауылына келіп түскелі екі күн болған.

* * *

Мезгіл қысқа қарай бет бұрған кез. Қыс түсіп, қар басып қалса Талғар мен Албан арасындағы Тау-Шелек арқылы асатын жол қиындан қалады. Сол себепті де болыс қалындыққа қар түспей тұрып барып, нақсұйері Нұқетай сұлуды алып қайту сапарына шыққан.

Албан – мейман келсе мелдектеп, берекесі кіре түсетін қонақжай ел. Ал мынадай атақты күйеу келгенде риза қылып жіберейік деп барынша шабылған. Қарағай мен шыршаның ну орманы сыңсыған Саты шатқалының іші той-думаннан масаттанған. Көлсайдан құлайтын құркіреуік өзені түйе-тастарға арс-арс соғып, содан сонау көк аспанға қарай уыс-уыс ақ маржаннан шашу шашылып жатқандай.

Нұкетай сұлу – дүниенің дүрия жамылған жәннаты Көлсайды жайланаған Мұқыш байдың қызы. Бай мен бай құда болса – арасында тайпалған жорға жүрер дегендей, Саймасай күйеу болғанда, Мұқыш қайыната, қатынасы, сөз жүйесі жарасқан. Әйтпесе, «күйе бала» мен қайыната жас жағынан шамалас. Екеуі де пайғамбар жасын игерген жандар.

Албан, Суан, Дулат бір анадан – домалақ анадан тараған ел. Ертедегі бір аңыз айтады: ағайынды үшеуі енші бөліскенде үлкен үйге ие болып қалған Дулатқа бір тай артық кетіпті. Соған өкпелеген органшысы Суан күншығысты бетке алып көшө жөнеліпті дейді. Суанды көндіріп, кері қайтармақ болып артынан ағасы Албан шығады. Суан көнбейді. Албан қиналады. Ата жұртында қалып бара жатқан кіші інісі Дулатты да қимайды, беймәлім сапарға кетіп бара жатқан органшы інісі Суанды да қимайды. Екеуіне де жалтақ-жалтақ қарайлайды. Суан Ілеге жетіп, енді суды жалдал өте бергенде, Албан айқай салды дейді:

– Суан! Суан! Артыңа бір бұрылып қарашы. Анау Дулаттың үстіне нұр жауып тұр, қарашы!

Суан артына бұрылып қарамай, Іленің арғы бетіне өте шыққан...

Содан сөйтіп, екі інінің арасында Албан қоныс тепкен. Арқасы – Қырғыз, алды – Арғын, Найман, шығысы – Қытай, батысы – Шапырашты, Дулатпен түйықталып, Нарын, Шарын деген өзендері бар, көк аспанмен тілдескен заңғар-заңғар таулары бар, Мыңжылқы мен Қарқарадай жайлауы бар, бидайығына атты адам жасырынған асыл мекенді нелер ұрпақтың бесігі еткен албандардың бір ауылы бүгін Дулаттың Жанысынан шыққан ақ патшаның адал ұлы – Саймасай болысты құрметтеп күтіп жатқан.

Қарашаның сұық күзі. Бірақ мұнда шөп сарғаймас, көк қурамас. Сондықтан да әлі жаз сияқты сезімді әлдилейді. Саймасай қар жауып, жол бітеліп қалады-ау деген күдіктен арылғандай, қайтуға асығар емес. Жап-жасыл дүние. Қар басса да сол жасыл күйінде кетеді. Бұл жердің өсімдігі де Нұкетай тағдырлас. Қар астында жап-жас қүйінде қалмақ.

Нұкетай сұлу құрбыларымен қол ұстасып, Сатыны өрлеп, Көлсайға көтеріліп, алмас алқалы ардақты бесігімен қоштасады. Көлсайдың бетінен көгілдір аспан, зұмірет шыршалар, зұбәржат есіл дүние түгел көрінеді – болмыстан болжаусыз көрікті көрінеді.

– Қош, көріктім Көлсай! – дейді Нұкетай. – Енді сендей көл көре алмаспын.

– Қойшы, Нұкеш, – дейді құрбылары. – Не болды сонша?! Ол жақта да осында Есік көл деген әдемі көл бар дейді гой.

– Көлсайдай қайдан болсын, – деп күрсінеді. Нұкетай суға құлаған қарағай бөренесімен қалт-құлт етіп жүріп отырып, айдынға қарап ғажайып айнадан өз суретін көреді. Су түбінен балықтың төресі – ханбалық шоршып шығып, құйрығын бір бұлқып қалып, су бетіндегі қыз суретін қисық-қыныр, ұсқынсыздандырып жібереді. Нұкетай шошиды.

– Қайт кейін, құлап кетесің, – деп қыздар шуылдасады.

Төбеден шаңқ етіп қыран қалқып бара жатады. Аспан аясында, көл түбінде акторғын бұлттар жүзіп жүреді. Жат жерге кетіп бара жатқан жас келінге әлемде жоқ жаулық сыйлағысы келгендей аспан мен көл бір-біріне мөлдірей қарасады.

Әлдеқайдан, астынғы тұстан әлдекімдер айқайлайды:

– Қайт, қайт! – дейді. – Болыс асығып, аттанғалы жатыр. Қайтындар.

– Табан астында не болып қалды. Әлі екі-үш күн жата тұратыны қайда әлгі? – деп қыздар состысады.

Бәрі Нұкетайды ортаға алышп, мұңайысып, етекке түсіп бара жатады...

* * *

Тұнде қызыл-шымқай басқұрлар тартылған жұмыртқадай ақ отаудың ішінде құс мамықтың үстінде ұйықтап жатып Саймасай тұс көрді. Тұсінде Бесағаштағы Тау-Шілмембет ауылына барған екен. Алдынан Қызыл Жебеге мінген қаршадай бала шығып, міз бақпай тұрады. Саймасай қолын созады, бала мұның сәлемін алмайды. Кенет Қызыл Жебенің тамағынан қып-қызыл шоқ шашырап, болыстың бетін шыжғыра құйдіріп бара жатады. Өртеніп бара жатып оянып кетеді.

Көзін ашып алышп, бетінен көрпені серпіп тастап, «үх» деп демін алады. Сөйтсе, таудың түні салқын, «қүйеу бала» жаурап қалмасын деп, женгелері түскір мұның үстіне қабат-қабат қалың көрпелер жауышп тастапты.

Әйтсе де, болыс көңіліне құдік алышп қалды. Әлгі бала Рысқұл иттің күшігі болды-ау, – деді, ана жолы Бесағашқа барған сапарын егжей-тегжей еске алышп. Әсіреле Қызыл Жебені түсінде көргені шошытты. «Ашу үстінде ақыл тұманданып, сол дию жылқыны бекер қиғызып жібердім бе? Киелі неме ме?» – деп секемденді. «Рысқұлдың өзі емес, баласы кіргені несі түсіме?» – деп тағы таңданды:

Таң атқанша көзі ілінбей шықты.

Ертеңіне сәске тұсте сұыт жүріп, хабаршы келіп жетті.

Саймасайды оңаша шығарып алышп, үй сыртында жеке сөйлесті.

Саймасай еңсегей бойлы, кесек пішінді, қара сақалына сәл-пәл ғана қылау түскен, нұрлы жұзді, сымбатты кісі еді. Қазір сол қызылшырайлы бетінен қан қашып, қуқыл тартып, бойы шөгіңкіреп қалғандай, үйге қаяулы оралды. Ауыл иелері үрпісіңкіреп:

– Жайшылық па, мырза? – деп сабырсыздана жан-жақтан сұрақ қойды.

Саймасай сыр бермеген болып:

– Жәй, құдай-ау, әшейін... Біздің елде бір Рысқұл дейтін кірме неме орыстың атын ұрлап, тұрмеге түсіп еді, сол абақтыны тесіп қашып кетіпті. Біздің болысқа қарасты адам болған соң ояз мырза маған хабарлатып жатқаны ғой.

– Ей, тәйір-ай, соны да сөз деп... Ауыл-аймақ, бала-шаға аман болса, не қылар дейсің, – қайыната Мұқыш бай тұқшындаپ койды.

– Қай Рысқұл? Тау-Шілмембеттің Рысқұлы ма? – деп Мұқыштың Дәулен деген жамағайыны сампылдаپ сұрап қалды. Аңқылдақ, абайламай айта салатын, аңқау кісі еді.

– Ой, бөрім-ай, патшаның тұрмесін тесіп шығады, ә?! Ер ғой, сорлы. Ер, ер, – деп өзін-өзі құптаң басын изеді.

«Рысқұлды бұлар да біледі, – деді ішінен Саймасай бетіне шыбын қонған адамдай тыжырынып. – Иттің әйтілісі-ай. Қашқанда қайда барып сияды? Өкіметтің құрығы ұзын. Қайда кетер дейсін».

Өзін-өзі осылай жұбатқанмен, қоңіліне көлеңке түсіп, қабағы ашылмай қойды. Тұндегі тұс пен мына жайсыз хабардың арасынан бір байланыс іздеді. «Сол жығылғырды құрбандыққа бекер шалып жібердім бе», – деп бір сұңқылдақ сұрақ берекесін алды. Өз елінен аулақта отырып, өз тірлігін бір сәт сын көзben шолып еді, айналып келіп, күнелі өзі сияқтана берді. Осыдан елге барған соң Рысқұлдың ісін жаптырып, жақсылық жасамақшы да болды. Тау-Шілмембет ауылын көзіне көк шыбын үймелеген өгіздейін жауыр жарасына істік ағаш шанши бермей, біршама женілдік те жасамақ болды. «Бірақ Рысқұл онбаған үрерге иті, сығарға биті жоқ, тақыр кедейлігіне қарамай, жалғаның тәкаппары ғой. Оның басынан гөрі, Талғардың басын ию оңай. Өзінен де бәле бар. Әйтпесе, әмпейлесіп, тәп-тәуір болып жүрсе, еті тірі ебі бар, қонданып-ақ кетер еді... Ит мінезді болса да, аты шулы. Бұрынғыдай илей бермей, икемге келтіріп, мал беріп, жер беріп көрейін қызылкөз бәлеге».

Алпыстан асқан алпауыт болысты құдай қайырымды етемін десе, он жетідегі сұлу қызды айттырып, қайын жұртына жиірек жіберіп тұрғай. Кеудесіндегі бір кесек беріш емес, жүрек екенін олар сонда еске алар...

Сырттай сыр бермегенмен, Саймасай қайтуға ниет білдірді. Ақ патша қызметтіндегі адам екенін айтты. Бұл сияқты жері сұлу, елі дарқан ауылда айлап жатса да лазым. Бірақ алда қызмет күтіп тұрғанын алға тартты.

Қайын жұрты құрметті қүйеуді жөндеп күте алмай, бабын білмей, ренжітіп алдық па деп алаңдады.

– Тәйірі, ел аман, жұрт тыныштық, бейбіт заманда ауыл-үйден от ала келгендей болмай, жата-жастаңып, қызық қөріп құмардан шығып қайтыңыз, мырза. Ат бәйге, көкпар, қресті ертеңге қаратып отырмыз. Арғы құні аттанасыздар. Асықпаңыз, – деп жатыр албандар. – Қалың Дулат елімен бұрын бауыр ажырамас туысқан едік, енді мыңжылдық құда боламыз. Ондағы Дулат ойлап қалар: «Албан ағамыз бізден барған құдаларын тым болмаса екі-үш құн күте алмағаны несі?» – деп.

Саймасай илікпеді. Ояздың оспағынан сескенді. «Елінен бүлікшіл шығып, әскерімізді әлекке салып, қашып жүргенде, болыс жас қыз айттырып жігітшілігі ұстаганы несі?» – депті. Қалжыңы болса да, қаһарлы сөз. Әрі десе Нұкетай сынды сұлуды мына қауқылдақан көптің арасынан емес, тезірек оңаша отаудың, шәйі шымылдықтың ішінен көруге бек ынтызар. Нәпсі сезім женгенде, ақыл адасады.

«Толмаған он жетіге жасым, әке,

Жүруші ем күліп-ойнап, тасып, әке.

Баланың қыз да болсам, тұңғышы едім,

Сыймады-ау өз үйіме басым, әке.

Боз інген боздайды екен ботам-ау деп,

Жүк артса қабырғама батады-ау деп.

Қыз мұңлық кетерінде жылайды екен

Жанында жат біреудің жатам-ау деп.

Тұндікті төрт жерінен ойдыр әке,

Тойыма ту биені сойдыр, әке.

Тойыма ту биені сойдырмасаң

Биылша қызым жас деп қойдыр, әке.

Базардан базар барып ине алайын,

Жан әкем берем десе қиналайын,

Жан әкем берем десе, қиналғанмен

Белімді бекем буып жиналайын»...

Нұкетай сұлу бұлайша өнер шығарып, сынсу айтып, өзгениң көңілін босата алған жоқ. Аттаныстың табан астында асығыс болғандығы сонша, әдеттегі ауылдың «алты ауызы», тіпті «жар-жар» да айтылмады.

Тең-тең жасау-жабдық тиеген керуен Сатыңдан шығып, Тау-Шелек асуына қарай бет алғанда, Қарашаның қара сүйк желі қарагай басын тербетіп, қылқандары қыл қобызша боздап тұрған. Аспанды аунақшыған бұлшық-бұлшық қарасұр бұлт қаптады.

Таудың бұралаң сүрлеу жолы бір қырға шығып, бір ойға түсіп, салтанатты кеш үзіксозық келе жатқан. Шындарды бұлт бүркеп, қарауытып қарагайлы беткей гана көрінеді. Қыламықтап қарт үсе бастады.

Бұл қыстың алды еді. Қалдықызыл деген алшаң жорғага мінген болыс алдыңғы топта. Қалдықызыл құйрық-жалы төгілген, қасындағы өзге жылқы баласынан ірірек, арқардың құлжасында маңғаз мал. Өз жорғасына өзі масаттанғандай, үстіндегі иесімін басқалардан мерейі үstem екенін сезгендей, басын шүлғып тастап, анда-санда пысқырынып қойып, бір сарынмен сілтейді. Өзге аттар жүрісін Қалдықызылға теңестірмек болып, біреуі текіректеп, біреуі желе шауып, мазасыз халде.

Болыс көп сөйлемейді. Нөкерлерінің неше алуан жол әңгімесіне назар да салмайтын сияқты. Ол өз ойының тереңінде, өз қиялышын жетегінде.

Болыс қазір өз ордасына екі себептен асығулы. Бірі ояздың шақыртуы. Ояздың аты – ояз. Ұлыққа бұл да құлдық ұрады. Біреуге біреуді тәуелді етіп, біреуге біреудің күнін түсіріп қойған заман. Әйткенмен, ояз бұған қаһарын төгетіндегі реті жоқ. Верный оязын былай қойғанда, бүкіл Жетісу облысында ең қадірлі, губернатор фон Таубенің өзі құрметтейтін болыстардың бірі осы – Саймасай. Рысқұл дейтін бір бұзық түрмеден қашып кетсе, Саймасайды кінәлайтындей не жазық бар? Түрменің әкімдерін кінәласын. Ойға сумандап құдік кіре бергенмен, Саймасайды бұл онша састырмайды. Дегенмен, асығу керек.

Асығу керектігінің тағы бір себебі: Нұкетай сұлу. Мына жол үстінде келе жатып, алпысты алқымдаған кәрі құлжа алдағы ләzzат түнін аңсаулы. Кейде ол өз ойынан өзі ыңғайсыздандандай, оның ойын басқалар оқып келе жатқандай жаңындағыларға қарап та қояды. Жоқ, олар өзге бір әжік-күжік әңгімемен әуре екен. Сонда болыс қайтадан ойша Нұкетайдың қасында жалғыз қалады... Шашағы төгілген ақ шәйі шымылдық.. Екеуден екеу оңаша қалған шақ. Өзге дүние өртепніп кетсе де, сол оңаша сәт бәрінен қымбат. Нұкетайдың күпек шашбауы сыңғыр-сыңғыр сылдырап, әуелі камзолының түймелерін ағытар. Әрбір түйме ағытылғанша бір жыл өткендегі тым ұзақ көрінер. Сонан соң сары сылаң шәйі көйлектің жеңінен әуелі бір қолын шығара, екінші қолын шығармастан, алақанымен аппақ, төсін басып тұрып қалар.

– Келші, Нұкеш! – дейді шымылдық ішінен Саймасай аласұра алқынып.

Нұкетай үндеместен басы салбырап, кеудесіне оқ тиген адамдай, сәл еңкейген қалпы қатып қалар.

– Болшы, Нұкеш! – дейді құдай қосқан қосағы біреу буындырғандай тынысы тарылып.

Нұкетай тас болып қатып қалғандай қозғалмайды. Демі де білінбейді. Сылаң шәйі көйлек бір иығына ғана ілініп тұр. Бір қолын жеңінен шығарса, сусып, ың-жыңсыз жерге түспекші. Сонда перизаттай Нұкетайдың аппақ тәні анадан жаңа тұғандай жалаңаштанады. Алпыстағы күйеудің қартаң тартқан жүргегі аттай тулап, кеудесінен ыршып шыға жаздайды.

Саймасай шыдай алмай дамбалшаң аяғын салбыратып мамық төсектен тұра беріп, Нұкетайға қара күрен қәрі қолын созады. Атластай жылтыр жалаңаш білегінен ұстап, төсекке қарай тартады. Нұкетай тырмысып, қолын кері тартады. Күйеу өзіне қарай жүлқиды. Алпыста болса да аюдай күші бар еркектің әлді қолы жалаңаш пері қызын оппа тартқандай шымылдықтың ішіне сұнгітіп жібереді. Жандәрменде қыз байғұс, – «суға кеткен тал қармайдының» керімен, шымылдықтың бір шалғайна жармасады. Шымылдықтың жібі үзіліп кетіп, ақ шәйі қалқан қопарылып жерге түседі. Күнәкәр түннің күесі болатын биік төсек абыроны ашылғандай лыпасыз қалады.

Шымылдықтың құлағанын жаманға жорып, желігі қеудесінен желдей шығып, қызуы басылып қалатын жігерсізі емес Саймасай, қайта бұрынғыдан бетер делебесі қозып, ақ төсектің үстінде қорбаң-қорбаң жанталасып еркектің пірі Зәкәрияға сыйынып, қара тоқтының жілік сорпасына тойынып, жиырма бестегі жігіттей қаны қайнап, ақ перизатты алпауыттана бүріп түседі.

Киялмен осы бір тұсқа жеткенде, Саймасай Қалдықызылды абайсызда тебініп кеп қалды. Алаңсыз алшақ басып келе жатқан ат бұл тебіністен оқыс ыршып, оқша атылғанда, үстінен Саймасайдың өзі түсіп қала жаздады. Әбиір болғанда өзі емес, басындағы тас қара барқытпен тыстаған дөңгелек құндыз бөркі ұшып кетті.

Нөкерлері ан-таң болып, жердегі бөрікті бірінен бірі бұрын алуға асықты.

Содан кейін әлгі көрініс, үріккен құстай, қайтып оралмады. Саймасайдың көңлі пәс тартты. Арт жағына бұрылып қарап еді, садақ тартым қашықтықта, буалдыр арасынан Нүкетайлар көрінді. Оның жанында екі женгесі, сінлісі, үш-төрт қаралы әсем топ, әдеп сақтап, еркектерден кейінірек келе жатқан.

Қар қыламықтағанын қоймады. Айнала төңірек күңгірт тартты. Сол жақ қаптал биік тау, тауды өрмелей өскен шыршалар қылау қардан бурыл тартқан. Оң жақ қапталдың реңі сарғыш, шыршасыз, шырайсыз тырыбық бұталар, сұрғылт тастар. Елсіз меніреу шатқал. Бір топ атты адамдар жанын алатындей, тек сауысқан шықылықтайды.

Кенет Саймасайдың көз алдына, буалдыр арасынан шыға келгендей, Қызыл Жебе тұра қалды. Болыстың тұла бойы дір етті. Елес лезде ғайып болды. Қылаулаған мұнардан ештеңе көрінбеді. Саймасайдың көңлі бей-жай күйге түсті. Қыдыр жолдың үстінде, баға жетпес олжамен оралып қайтқанда, көңіліне не шайтан ұялағаны беймәлім. Қар кейде қызылтым болып көрініп, кейде шашыраған қандай күрең-қызыл тартты.

Болыс қамшы ұстаған қолымен көзін уқалап болып қайта ашып еді, шатқалдың шыршалы жағынан бұталы жадағай жағына атырылып Қызыл Жебе қарғып өткендей көрінді. Ағаштардың бұтағын қызыл қырау тұтып қалғандай.

Саймасай сескенейін деді. Нөкерлерінен ол ат бойы алда жүріп келе жатқан. Өзгелер аттарының тізгінін тартып, болыспен үзенгілеспеуге тырысады. Әдеп солай. Ал енді, болыстың өзі әлгілердің ортасына тығылғысы келгендей, Қалдықызылдың басын тарта берді.

«Танауыңа кершеу тұскір, Қызыл Жебенің киесі болғаны ма? Неге елестей береді?». Сонан соң өз ойының оспадарсыздығын өзі байқап, бұрынғыдан бетер іштей жүдеп қалды. «Өлген аттың танауына да кершеу тұсер ме еді?».

Откен істің өкініші өзегін тілгіледі. Бірақ Қызыл Жебеге қылған қиянаты жалқы емес екенін ойламады. Ойласа, мына келе жатқан Нүкетайға да Қызыл Жебенің кебін келтіргенін түсінер еді. Бірақ бұл ұғым Саймасайға жат. Ар алдында да, адам алдында да ақталатын ұлгісі бар: пайғамбардың өзі төрт қатын алған дейді. Сұлуды сүюді пайғамбар

да жек көрмесе керек. Жарықтық, алпыс үш жасында жас тоқалының тізесін құшақтап жатып жантәсілім қылған ғой...

Мұнын да мезгілі пайғамбар жасына жақындаған.

Бірақ бұл дүниеге уақытша қонақпрын деген қаперінде жоқ. Қартайдым-ау, қайратым қайтады-ау, сонда Нұкетай болса әлі жап-жас. Жас неме Тұқымбайдың тоқалы құсал, өсектің ертіне түсіп кетеді-ау деген күдік өзір мазаламаған.

Тұні бойы бие сауып, саба пісіп шығатын жылқышы жігіттің Тұқымбай тоқалымен әмпей-жәмпайы барын бүкіл жұрт жыр қылып айтып жүреді. Бұған бір жиында қарқылдан тұрып Саймасайдың өзі де құлген. «Бұқаның өзі қартайса да мұрны қартаймайды» дегенмен, уақыттан күшті құдірет жоқ. Уақыт зауалына әлемді қалтыратқан жиһангөрлер де, патшалар да, перғауындар да төтеп бере алмаған. Күшті болса, ұлы пайғамбар қайда кетті? Ескендір Зұлқарнайын неге өлген?

Тұмса байталдың бал қымызы мен қара қойдың жілік майына бапталған, мансап пен байлыққа мастанған болыс мұны ойлап жатқан жоқ. Ол өзін мәңгі өлмейтіндей сезінетін. «Жалаң жібек байлаған арулар кімнен қалмаған», – деп жыраулар айтқан нақылдан махрұм болып, ертеңгі күнін болжап бас қатырмады. Еркектің пірі Зәкәрия да ертенгі күні қанша жалбарынса да қайырылып қарамай кететінін бүгін білмей, кеудесін есірік жел екілендірген шақ қазір.

* * *

Рысқұл Тұрармен қоштасып шыққан тұні дамылсыз жүріп отырып, Тау-Тұрген жақты бетке алып, Тау-Шелектен асатын жолдың Орта Қараң тұсындағы тар қылғанға таң ата бір-ақ тоқтады.

... Нардай шөгіп жатқан иір мойын қырқаның ойпаңында бір мая шөп бар екен, соны барып паналады. Шолақ Шабдардың ауыздығын алып, шылбырын белдігіне байлап, маяны үңгіп-үңгіп ұя жасап, өзі соған кіріп, бұйырып жатып ұйықтамақ болды. Әбден қалжырап еді. «Болыс ертелетіп жүрмейді, – деп қойды. Сәскеде шықса бұл тұсқа тұс ауа жетер, көз шырымын алып алайын».

Ол шошып оянды. «Қара басып, қатты ұйықтап қалдың ба?» – деп пішенні шынтағымен аршып, тысқа атып шықты. Күн бұлышырып, қай мезгіл екенін аңғара алмай, бірауық анырып қалған. Шел басқан ақ көздейін күн қиялап, Бас Қараштың тұсында тұр. «Үлкен сәске болған екен, – деп қойды. – Болыс жолға шыққан да шығар».

Шолақ Шабдардың бүйірі тоқ. Кермек исі аңқыған көк пішеннен жерігендей, көзін жұмып, кекжиіп тұр. Қатқыл тезек тастапты. «Шөлдеген екен», – деді Рысқұл.

Шолақты бір қолына жетектеп, бір қолына мылтығын ұстап, Рысқұл қырқаны қиялап төмендегі суға беттеді. Тұяқ астында кураған тобылғы сытырлап, қияқ тастар қышырлайды. Тұксиген төнірек – айнала тау, әр жерден «шик-шик» деп ұшқан зымыран

шымшықтан басқа тіршілік жоқтай. Тек төменде сарқырап аққан тау сүйнің сарыны ғана қуатқа дәт. Суды бойлап, жыландаидер, ирелендеп, сүрлеу жол жатыр. Рысқұлдың бар үміті осы жолда. Аңдыған адамын оған осы жол әкеледі.

Шолақ Шабдар мұзарттан құлап жатқан құрыш судан сілесі қатқанша сіміріп болған соң, Рысқұл оның ауыздығын салып, үстіне мінді. Су жағалап, бір бұлымды айналып өтіп, түйіктау тас қорымға тартты. Ондай жерде кекілік жайылатынын біледі. Кешегі кекіліктен кегін енді алмаққа бекініп, мылтығын бытырамен оқтап, онтайланып келеді. Ежелгі аңшының сергек сезімі оны алдаған жоқ, түйіктың тұсына жете бергенде бір ұя кекілік «пыр» етіп бәрі бірден жер бауырлай қөтерілген кезде, Рысқұл әлгі топқа мылтығын көзdemей-ақ сілтеп жіберген. Мамығы қобырап, жып жылы, жұп-жұмсақ болып жатқан екі кекілікті қу шиенің түбінен тауып алған, қоржынға сала салды да, қайталап маяға тартты.

Шолақты маяның тасасына, бір тұп тобылғыға байлап, ауыздығын алған пішенге қойған соң, Рысқұл шөп-шалам, қурай жинап, от тұтатып, кекіліктің біреуін қақтады. Осы жұмыспен жүріп, ұдайы екі көзі төменде, ирелендеген жол бойында болды. Жарау атты жолаушылар мұның тұсынан бір сәтте ете шығуы мүмкін.

Кекіліктің жас етін жеп, жан шақырып, қарны тояттаған соң, көніл де көтеріңкі тартты. Маяның жол жақ іргесін ұнгіп жіберіп, қылау қардың арасынан төменге көз тігіп, шөпке арқасын сүйеп, жүресінен отыр.

Оңашада оны толқын-толқын ойлар қамалады. «Құдай бұйыртса, бұл арқарды да атып алармын, – қолындағы корғасын оқты салмақтап, берданканың патронына дәрі салып отырып. – Кош, болыстың қаны шашылды делік. Соңан соң ше? Соңан кейінгі күн не болмақ? Үкіметтің құрығы ұзын. Тау паналап, таста түнеп, қашанғы күн көре аламын? Тау-Шілмембет ауылшының тоз-тозы шығады? Ізбайшаны қекпар қылады... Тұрадың халі не болмақ? Осы итті өлтірмей-ақ қойсам ше? Өлтірмей-ақ қойсам... Мені бәрібір ұстап береді. Тұрмедин қашқан адамды аяу жоқ, не Сібірге жібереді, не кардцерде шірітеді. Соңда не үфім? Құштісі-ай бұл иттердің. Атасына нәлет!»

Корғасын оқты мылтықтың көмейіне тығып, затворын жапты да, қаруды қасына сұлатып тастап, құрғақ пішеннің арасынан гүлқайырдың қурап қалған ақ гүлін алақанына салып біраз отырды. Төмендегі жол бойын көзімен тінткілеп өтіп, басын көтеріп жоғары қарады. Бұлттан сәл айыққан шоқылар шексіз аспанға қол созып, көк тәңірге жалбарынып, мәнгілікке қатып қалған ебедейсіз дәулдер сияқты көрінді. Қапшағай шатқал ақдаһаның аранында үнірейіп тұр. «Атасына нәлет, – деді Рысқұл, – осыдан тау асып, қырғызға өтіп кетсем...».

Сол отырыста ол паналауға болады-ау деген жердің бәрін оймен шолып шықты. Қырғыздың жоғары Таласында құдалары бар. Шілмембет-Сәліктің бір қызы баяғыда сондағы қырғызға ұзатылған. Бір баратын жер сол. Мына таудың ар жағында Қаракөл, Ыстыққөл жатыр. Олар – Бұғылар. Мұндағы қырғыздар бәрібір осы Жетісу облысына қарайды. Патшаның да айласы асқан. Алақандай қырғыздың бір

пүшпағын бөліп алып, Жетісу губернаторына қаратып қойған. Елді бөліп-бөліп, қырық жілік қылып ұстаса, ілік-жілік, бір-біріне айдан салып билеп-төстеу онай.

«Атасына нәлет!»

Енді бір сағалайтын шама – қазақтың төменгі Таласы. Төменгі Таласта Рысқұлдың нағашысы бар. Ойық елі. Ол Әулие-ата оязына қарайды. Нағашы елі мұны жамандыққа қимас. Ер жігіттің үш жұрты бар дейді. Бірі – өз елің. Ол күншіл келеді. Екіншісі – қайын жұртың. Ол – сыншыл келеді. Нағыз жанашып нағашы жұрты дейді. Кім біледі...

«Атасына нәлет, мен ку жанымды қуырдақ қылып қашып-пышып күнелтермін-ау. Қатын-бала не болады? Аз үй Сәлік-Сары не болады? Нағыз қуырдақ солар болмай ма?».

Құбыладан ызырық ескек жел шығып, тырбық тал, бұта басын бұлғақтатты. Бұта басын жел шайқағанда, жүні қобыраған шымшық бірге ырғатылады. Қанатын жел кеүлейді. Шымшық тырнағын бұтаққа қадай түсіп тырмысады. Не көрсем де, мына қураған жапырақтармен бірге көремін деп қасарысып отырған сияқты. Эйтпесе ұшып кетіп, ықтасын табуына болады.

Рысқұл бағжиып, әлгі бұтаға көпке дейін қарап қалды. «Атасына нәлет, шымшық құрлы жоқпын ба? Жоғарғы Таласы да, төменгі Таласы да бар болсын. Ер басына күн туса, бұта түбі үй болар, қашып-пышқанша алысып өлемін!».

Ол хош иісті көк пішеннің арасында ала бөтен қоңырайып тұрған атқұлақтың сояуын суырып алып, саусағымен шарт сындырып лактырып жіберді.

Көк тәнірге жалынышты қол созған шоқыларды қайтадан бұлт қаптады. Шоқылардың арызына аспан ақ боранмен жауап бергендей, жел қатайып, қар жапалақтап жауа бастады. Бұта басындағы шымшықтың қос қанатын қобыратып, жел кеүлей түсті. Рысқұл жерден берданканы көтеріп алып, шекпеннің жеңімен дүмін сүрткіледі.

«Әттең, осындағы мылтық Шыныбекте болса, Қорғанда болса, Молдабекте болса... Қарауымда қарулы жұз сарбаз болса... Бірақ жұз адам кімді қиратар? Станицадағы Қара Иван да қосылар ма еді? Кім біледі?». Ол әйтеуір жолыққан сайын ақ патшаның әкебабасын, тұқым-тұқияның түк қалдырмай сыйап отырады. Қара Иван да Рысқұл сияқты осыдан отыз жыл бұрын Ресейден ауып келген. Бір тоқымдай жер іздеп, күн көрістің қамы – ата-мекенін тастап, жел аударған қаңбақтай домалап, жеткен жері осы Талғар. Бетінде шешектен қалған қалың қорасан дағы бар, қоңырқай кісі. Содан да оны қазақтар Қара Иван атап кеткен. Онымен Рысқұл тамыр. Аңшылықтың арқасында танысқан. Бірде үштөрт қырғауыл сыйласп мүнде мылтықты сол Қара Иваннан алған. Сөйтіп, бұрынғы есқи шілті мылтықты тастаған.

«Орыстарын жинап, Қара Иван жұз қол көтерсе, мен бір жұз қолды атқа мінгізсем. Алматыны алар ма едік? Бірақ зеңбірегі бар-ау, дәйістердің... Зеңбірек болса... Шіркін-ай, баяғы Байзактың қол астында жұзбасы болған Әлімбек бабамдай шайқаста жүріп шейіт болғанның арманы бар ма! Қоқанның тағын қалтыратқан сол батырлардан бізге мұра

болған қасиет қалмағаны ма? Бірақ Қоқанның ханы мен орыстың патшасы тең бе? Пішту... Қайда ол! Арасы жер мен көктей. Орыстың патшасы жердің жүзін билеп тұрған жоқ па? Әй, халық қаһарланса, кім біледі... «Көп түкірсе – көл» деген. «Халықты көтеретін күш қайда, құдай! Ал патша құлады. Одан ары не болмақ? Атасына нәлет!».

Одан ары не болары мына қар аралас бұлыңғыр сияқтанып кетті де, Рысқұл селк етіп, төмендегі жол бойына үңілді.

Бұл отырған тұстан төменде кетіп бара жатқан аттының үстіне қарғып тұсуге болар еді. Ара жақын, мылтық мұлт кетпейтін, таяқ тастам жер. Бір қаупі бар. Больс бұрынғы салты бойынша өзге топтан ат бойы алда жүре ме, әлде шоғырдың ішінде бола ма? Шоғыр-дүрмектің арасында болса – қыын.

Шамалайды, тұс ауып кетті. Құннің көзі көрінбейді. Арғы беттегі қарағай, шыршалар ақ жамылған әруактардай боп тұр. Табандагы алқынған судың сарыны да бәсенсігендей. Әлде құлаққа әбден сіңісті болған соң солай шығар.

Жел саябырлап, қар енді қалбаңдамай, біркелкі мамырлап тұсіп жатты. Құні кеше күн жылы еді. Сол жылу әлі бойынан қашпаған бұталар қарды лезде ерітіп, жұтып жіберіп жатыр. Бұл тәпе-тәннен жауған қар Алланың алғысы ма, қарғысы ма – беймағлұм. Оң қол жақтағы жалаңаш жартасқа қар жұқпай, беті суланып, қарауытып, қалың ойға кеткендей мелшиіп қалған. Қар тұсқен сайын шөп сыйырлайды. Миллион сыйыр, ұлан-ғайыр ұран дауысқа ұласқандай әсер етеді. Дүние құніреніп бара жатқандай көрінеді. Болмашы сыйыр көбейсе боз боран тұрғандай екен.

Қар толастар емес, мая шөбі сансыз сыйбырмен сыйбызығы тартып, жүрек жылататын мұнды бір ұзақ күйге ұласты. Алда күтіп тұрған ажалды оқиғаның азалы батикасы сияқты. Бұл күйден кейін Рысқұл бір мезгіл мылтықтың өңешінен оқты суырып алыш тастағысы да келді. «Бір болыс о дүниеге кетер, одан бұл дүниеде не өзгереді? Баяғы зар заман сол заман қалпында қалар. Әттен дүниеде не көп, мен сияқты зорлық көргендер көп. Құлақ кесті құл болып жүре бермей, бәрі де үдере көтерілер күн болар ма? Әне, сонда әділесіздік артын қысар еді. Менікі де? «Бөлінгенді бәрі жердің кері емес пе»?

«Жоқ! – ол пішендегі шашыратқының қураған көк гүліне қол соза беріп». – «Біреуге шұқыр қазсан – алдыңнан ор шығады» деген қайда? Больс маган деген шұқырды терең қазып, аямастан итеріп жіберді. Жазығым не? Бауыздарда лақ та бақырады. Лақ құрлы болмай, түяқ серіппей кете беру керек пе? Жоқ! Саймасай алшаң басып, аранын ашқан дүниеде маган орын жоқ. Атасына нәлет!»

Жүресінен отыра берген соң аяғы талды. Аяғын созып жіберіп, ақжұлық болған шоқай етігіне қарады. Қыс болса келіп қалды. Аяқ киімнің сиқы мынау. Мая болмаса, үстіндегі жұқа шекпеннен қазірдің өзінде суық өтетін түрі бар. Тұлабойындағы киім атаулыдан жанға себі – тозығы жеткен киіз қалпақ.

Көптен бері ыстық ішпей, шекесі құрысқан. Бас аурудың үстіне мына меніреу, бұлыңғыр тыныштық қосылып, миын шаға тұсқен.

«Балалардың да киімі тозық. Тұрар жалаң аяқ еді. Мына қарда тобанаяқ, далаға шыға алмай, мұсәпір болып, көзі жаутаңдап отыр-ау... Аяғы күйген тауықтай азап кешкен құ өмір. Бүйтіп өмір сүргенше, алысып өлген жақсы. Саймасай әділ болса, біз аш-жалаңаш қалармыз ба? Жоқ! Оны аяудың керегі жоқ. Азды аяған, көптен құр қалады. Саймасай жойылса, бәлкім, басқа болыстарға ақыл кірер, тәубасына келер, елге жеңілдік болар... Әй, атасына нәлет!».

Қақпанға түскен қасқырдай, ызалы көздері қанталап бара жатты. Тұрардың жалаң аяқ, жертөледен шыға алмай отырганы тағы елестеді. Көзінен шоқ шашырағандай болды. Бірақ оны мына меніреу түкпірде ешкім көрген жоқ, көрсе шошыр еді.

Көңілінен Тұрар кетпей қойды. Оның ар жағынан Тұйметай мен Ізбайша буалдыр көрінеді. Тұрар тұра қарсы алдында бетпе-бет тұрғандай. «Көке-ау, мені де ала кет», – деген үні құлаққа келді. Күні бойы міз бақпай отырган Рысқұл тықырыши бастады. Құлышы үйде байлаулы қалған, желіні сыздаған биедей бей-жай. Көзге көрінбес арқаннан босаса-ақ, Тұрарына алып-ұшып жетпекшідей.

Қыршынның жасындағы қысқа күн күнгірттене берді. Кенет долана ағаштың басында отырган сауысқан шық-шық ете қалды. Рысқұл шошып кетіп, орнынан атып тұрды. Сауысқан қалбаң етіп, ұша жөнелді де, қарсы беттегі қарағайлы бөктерге қарай парылдан бара жатты.

Ақ буалдыр арасынан, түкпірдегі тұмсық айналымнан қара шұбартоп бұлдырап көрінді. Рысқұлдың жүрегі дүрсілдей жөнелді. Мылтық ұстаған қолының селкілдегенін сезіп: «Ой, жігерсіз!» – деп өзіне-өзі кіжінді. Бұқпалай түсіп, сәл жүрінкіреп бір шоқ итмұрынның түбіне барып паналады. Қолының дірілі басылды. Жолаушы топтың жақындағы түсуін тосты.

Маяның жылы қуысынан шықкан бетте жұқа шекпеннен сұық өткен сияқты еді, енді тұла бойы ысып бара жатты. Қара шұбар топ шоғырланып таяп қалды. Мая тұсынан өткен соң жол шолтаң етіп, келесі тұмсықтың тасасына кіріп кетеді. Ол тұмсықтағы қара жартас қазір қаһарланған адам кейпіне келгендей екен. Бетіне қар жұқпай еріп кете берген соң, суланып, көзінен сорасы ағып, әжімі айғыздалып, наладан жаны күйзелген, әлденеге тас түйілген қалпы бар. Ол да зауал заматын тағатсыз күтіп, қозғалсам жауымды шошытып аламын-ау деп, тапжылмай, қалт қарап қалғандай.

– «Бұл менің кием шығар, – Рысқұл. – Бұл менің кием, пірім, қаратас...»

Қара шұбар топ жүріп емес, мұхитта жүзіп келе жатқандай ырғатылады. Дүние шіркін дүлей мұхит. Адамды тua салысымен сол мұхитқа лақтырып жібереді. Батып кетпейін десен, тырбануың керек.

Рысқұл айналасына барлап тұрып тағы бір қарады. Өкпенді қысып, тыныс тарылтар таулар қазір көрінбейді. Дүние бозала шексіз кеңістік. Адамдар сыйыспайтын жөні жоқ сияқты. Орын көп. Аспан асты кеуек. «Аяғыңды етік қысса, дүниенің кеңдігінен не пайда?» – деді Рысқұл мырс етіп.

Кара шұбар топ тіптен таяп қалды: Енді бір сәттен соң мұның тұсына келеді. Сампылдаап сөйлескендеріне дейін, қарқылдаап күлгендеріне дейін естілді.

Рысқұлдың тілеуі болды. Қалдықызыл ат арқан бойы алда келеді екен. Үстіндегі адам ұйықтап қалғандай, басы омырауына салбырап, ұнжырғасы түсінкіреп кеткен. «Болыс неге пәс? – деді Рысқұл. – Абайсызда атқаным болмас. Кімнің қолынан өлгенін біліп кетсін. Қарақшы құсап қапылыста атып, қаша жөнелмеймін. Олар мені қазір бәрібір ұстай алмайды. Жардан шыға алмайды».

Рысқұл итмұрын бұтасының түбінен тік турегелді. Мылтықты созып керді.

Кара шұбар топ тақала бергенде:

– Саймасай! – деген дауыс санқ ете қалды.

Кара шұбар топ тұмсығы тасқа тірелген кемедей кейін шегіншектеп барып тоқтағандай болды.

Болыс басын жұлып алып, жоғары қарады. Мая тұсында тұрған адам әуелі қалбайып, қарауытып көрінді де, кенет көзінің алды тағы қызығылттым тартып, жар қабақта Қызыл Жебе тұяғымен жер тарпып тұрғандай елестеді. Кенет Қызыл Жебенің тамағынан қан шашырап, бетіне шапшып кеткендей, Саймасай көзін жұмып, қолымен бет-аузын ұстай алды. Жок, қан жұкпаған екен. Бірақ жұмулы көзін ашуға қорықты. Қызыл Жебе елесін көрмеуге тырысты. Жалғанды жалпағынан басып келе жатқан айбатты адам енді мына дүниеге көзін ашып қарауға жасқанғаны жақсылық емес еді. Оның жанын алуға әзірейіл Қызыл Жебе бейнесінде келгендей көрінеді. Әлгі үрелі үн тағы да санқ ете қалды.

– Саймасай! Мен Рысқұлмын. Көкірегіме запыран сыймай кетті. Соның бір түйірін сенің кеудене түкірсем деймін. Сен көзінен сорасын ағызған сорлылар үшін! Сен сөлін сорған жарлылар үшін! Қызыл Жебенің қаны үшін!

Мылтық дауысы гұрс еткенде, әуелі қою тұтіннен түк көрінбеді. Дәрінің исі бұрқ етті. Сөлден соң шалқалай құлаған болыстың бір аяғы үзенгіден шықпай, үріккен Қалдықызылдың сүйреткісінде үйдеген дене үлпек қарды сыпыра, артында қап-қара жолақ сзыық қалдырып бара жатқанын көрді.

«Бұткіл өмірің кара сзызық еді сенің, Саймасай», – деді Рысқұл маяның тасасындағы Шолақ Шабдарға асыға беттеп бара жатып.

Бесағаштың үстінде қыстың қыраулы күнінде шартылдаап найзағай ойнады. Үркердей үрпиген аз ауылдың азан-қазаны шықты. Қылынш, мылтық асынған сарыала түймелі жандармдар, солдаттар қаптады.

Таубай старшын мен өлген болыстың інісі Анаrbай, Макаш палуан үшеуі әуелі Рысқұлдың жертөлесінен бастады. Олар топырлап кіріп келгенде, сықырлауық есіктің

топшысы тағы жұлдынып түсіп, ішке бұрқ етіп бір будақ бу қоса енді. Не сұмдық екенін ажырата алмаған Ізбайша:

– Ойбай, – деп ошақ басынан ұшып тұрган. Төсекте қарындастын ойнатып отырған Тұрар жерге жалаң аяқ секіріп түскен. Түйметай төсек ұстінде шашы сексиіп, қорыққанынан шырылдап қоя берген.

– Эне! – Таубай старшын қамшымен Тұрарды кезеп. – Бөрінің бөлтірігі, иттің қүшігі сол. Ұста, Мақаш. Тарт иттің баласын! Далаға шығарып бауыздап жібер! Мына күнді де алып шық!

– Ойбай, не жаздық? – Ізбайша басынан ақ жаулығын жұлдып алып, шашын жайып жіберіп, отыра қалып жер сабалады. – Не жаздық, ойбай құдай! Айтсандаршы, елім-ау, жұртым-ау, не қылдық ку құдайға?

– Не жаздық? Не қылдық? Мұләйімсуін сайқалдың.

– Қанға – қан, жанға – жан! Тарт!

Старшын қамшымен Ізбайшаны арқасынан осып жібергенде бейшара әйел кирелең ете қалды. Мақаш төбедей төніп барып, Тұрардың желкесінен бүріп ұстап дырылдатып сыртқа сүйреп әкетті.

– Ойбай, мені өлтір, ағатай! Нәрестенің қанын мойныңа жүктеме! – деп Ізбайша Мақаштың аяғына орала беріп еді, старшын қамшымен тағы тартып жіберді.

Жалаң аяқ, жалаң бас жас баланы дырылдатып сүйреп жүрген Мақашты көріп, жанұшырып әуелі Молдабек жетті. Артынша Шыныбек келді. Сүрініп-қабынып Ахат алыстан айқайлады. Қорған ұста Мақаштың қолына жармасты.

– Баланы қоя бер, мені өлтір! – деп өгей шеше өлермендікпен кимелеп Мақаштың аяғын құша тағы жығылды.

– Қанға – қан! Бауыздап жібер жауыздың жалғызын! – деп старшын селкілдеді. – Мынаның бәрі Рыскұлдың туыскандары. Бәрін ұстап, байландар! Тауып берсін жасырынып жатқан жауызды!

Сақал-шашы, жалбыр қасы аппақ қудай Ахат қарт мына сұықта жолда иығынан шапаны түсіп қалып, жейде-дамбалшаң жетіп, Тұрардың ұстіне жығылғанда, Мақаш дәү не істерін білмей, белдігіндегі қыннан сұырған кездікті жалаң ұстаған күйі тұрып қалды.

Біраздан бері қазақтардың қырқысын қызықтап тұрган приставтың бір таң қалғаны он жасар шамасындағы қаршадай баланың қайсарлығы еді. Ажал аранында, арыстанның аузында тұрып, бала болып бір қыңқ демеді-ау. Безерген күйі бедірейіп, бетінен ет кесіп алса да бұлк етпестей, сазара тістеніп, көзі кірпік қақпастан тесірейіп, мына қауқылдасқан, қан тілең, қарқылдасқан қарға-құзғын сияқты үлкендерді иттің етінен бетер жек көретінін жасырмай және жанталаспай, соншалықты салмақ сақтап қалған.

Пристав келіп, Таубай старшынға:

– Тоқтат! – деді: – даланың жабайы заңын қой сен. Мұрынбоқ баланы өлтіргеннен болыстың құны өтелмейді. Ұлы мәртебелі императордың адал қызметшісі, айтулы управитель Саймасай Үшкемпіровтың өлімі бір жаман баламен өтеледі деп, сен, старшын, марқұм болыстың жарқын рухын қалай қорлайсың! Одан да бұл баланы тұтқында ұстанадар. Егер мұның болысты атып өлтірген әкесі үш күннің ішінде өз еркімен келіп қолға түспесе, баланы соңда өлтіріндер. Ал қазір өлтірсөн, Рысқұл қайтып бұл маңайды көрмей, мүлде қолға түспей кетеді. Бөлтірігі ұсталған қасқыр алысқа ұзап қашпайды. Осыған да ми жетпей ме? Ал мына, туысқандары түгел тұтқындалсын. Рысқұлдың қайда жасырынып жатқанын айтсын. Айтпайды екен, жазасын тартсын.

Тұrap енді қорқайын деді. «Көкем болысты өлтірген екен ғой», – деген ойдан тұла бойы тітіркеніп, бармақтай басына тау құлағандай қалың қайғының сансыз батпан салмағын енді сезді.

Шені бар орысты қөрсө шыбындаған жылқыдай бас шұлғи беретін қу мінез біткен қазақтың атқамінерлерінің бірі Таубай старшын:

– Эй, міне, ақыл, табылған ақыл. Әуелі әкесін қолға түсіріп алайық, күшігі құтылmas. Мақаш, балаға сен ие бол. Ұқтың ба? – деп қопалақтаپ, қайтадан приставқа бұрылды. – Өте тауып айттыңыз, мырза. Рақмет Сізге, спасибо, спәсибә...

* * *

– Ол ағаштар алдақашан шіріп кеткен. Ол ағаштардың түбінде сол күні тұрған адамдардың да көбінің сүйегі баяғыда қурап қалған. Бірен-сарап тірі жүргендері де бар. Қазір сол көзі тірілер сол кездे бала болатын. Енді қаудырап, қаусаған халге жеткен. Содан бері жетпіс жылдан асты ғой. Бұл уақиғаның сол соңғы тірі күәлдері күннің шұғыласын, айдың нұрын, аспанның көгілдірін көріп жүре бергей...

Ол ағаштар алдақашан шіріп кеткен. Егер бар болса, ғажайыптан тіл бітсе, сондағы аяғынан асылған адамдардың ғаламат сезімдерін, жан-дуниесінің сұрапыл күйзелісін бізге жеткізер еді. Ағаш екеш ағашта да сезім бар. Тамыры жердің сөлінен нәр алып, жапырағы күннің сәулесінен әл алыш тұрған кезде ағаш әулие құстарың әніне, желдің уіліне, жұлдыздың жарығына, күннің қызыуна елтіп, жасыл жапырақтары зұмірет қадаған жанаңдарай жайнаңдар еді. Жаңа туған бөпеге бесік болуға жараған тал өзін бақытты сезінер. Жаңа отаудың шаңырағы мен уығына шабылған сәмбіде де өкініш жоқ. Омаш сақаның тісіне жараған ағаш та мені балта кесті-ау деп қайғырмас.

Дүниеде дар үшін соғылған ағаштың соры қалың.

Ол ағаштар әу басында кәдімгі бақан еді. Тау-Шілмембеттің маңдайындағы екі-үш құрым киіз үйдің ескі бақандары болатын. Заманың заманында, әлі Сәлік-Сарының тозтозы шықпаған аманында, бұл бақандар сонау Талас Алатауының құйымшағында жатқан Ақсу-Жабағылының жәннатты орманынан шабылған. Кейін 1880 жылғы үдерmede

жырыма үй Сәлік-Сары қолына іліккен осы ағаштарды азып-тозған азғана көшімен бірге мына Іле Алатауына ала келген. Іленің Алатауында ағаш жоқ деді ме еken, жарықтықтар.

«Кірме» атанған аз ауыл да ауық-ауық әу деп ән салып, шілдехана, некекиярда ойын-сауық құрса керек. Содан әлгі бақандардан алтыбақан соғылатын.

Сол алтыбақан Тау-Шілмембеттің кәрі мен жасына сирек кездесетін қуанышты күндердің күесіндегі, сұық бұлттың арасынан, анда-санда бір жылт ететін күннің көзіндегі көріне ме еken, кім білген, әйтеуір қаңтар қысқа дейін жығылмай тұрган.

Алыстан қараған жанға ол адамдар алтыбақандарға мойнынан асылғандай, арқанды аяз қарығандай үрейлі көрініс береді.

Ал шындығында Молдабек те, Шыныбек те, Қорған да мойындарынан емес, аяқтарынан асулы түр еді.

Пристав пен старшын әуелі оларды жәй тергеуге алған. Жалғыз сұрақ:

– Рыскұл қайда?

Рыскұлдың қайда еkenін әлгілер білмейді.

– Білмейміз, – дейді.

Одан болмаған соң, үшеуін де жығып салып, сирақтарын қосақтап буып, бастарын төмен салбыратып, алтыбақанға аяқтарынан асып қойған.

Таубай старшын Ахатты да аспақшы еді, пристав тыйып тастады. Басқалардың үрей болуы үшін мына үшеуінің асылуы да жетеді. Қалғаны өз жандарынан қорқып-ақ шынын айтуда тиіс.

Тау-Шілмембеттің қатындары бастарына қара орнына шапандарын жамылып, тамұқтағы отқа шыжғырылған сорлылардың зарын қылып, кеудесінен әлі жаны кетпеген азаматтарына жоқтау айтып сай-сүйекті сырқыратқан.

Азан-қазан азынаудан, беттеріне тырнақ салып, қан жоса болған қатындардың түрінен шошынған, тұтқындардан жөнді жауап ала алмай шаршаған пристав бір мезгіл Мақаштың шенғелінде тұрган Тұрарға назарын салды.

Бала қар үстінде бір аяғын көтеріп, бауырына қысып алған балапан сияқты еken. Бір аяғын екінші аяғының балағына қысып жылтыпақшы болады. Жердегі аяғының бармақтары барбиып, үсіген картоптай талаурап кеткен еken.

Жарық келінің үстінде отырған орнынан тұрып, пристав Тұрардың жанына барды. Бала «ұрады еken» деп жасқанып қалды. Балағына тығып тұрган екінші аяғын жерге түсірді. Қолымен бетін жасқап кейін шегіншектей беріп еді, Мақаш желкесінен жұлқып қалды.

– Тыныш тұр, бәтшагар!

Приставтың қалың табанды хром етігінің астындағы қар сықырлады. Түсін жылдықан болып, ақырмай-жекірмей ақырын сөйледі.

– Атын кім?

Бала бедіреіп тіл қатпады.

– Атын кім?

– Айт! Айт! – деп екі жақтан Мақаш пен Таубай старшын түйіп-түйіп жіберді.

– Тимендер, – деді пристав оларға алара қарап.

– Атын кім?

– Тұрар, – деді бала приставтың ала шапыраш суықтау көзіне тіке қарап.

– Кімнің баласысын?

– Рысқұлдың. – Бала приставтың тінткі көзінен көзін тайдырып әкетіп еді, аяқтарынан асулы тұрған үшеуді көрді. Үшеуінің де беттері көнектей болып кеуіп, ісініп кеткен екен. Көздері бұған шарасынан шыға атырыла қарап қалыпты.

– Сен бұларды жақсы көресің бе? – деді пристав алтыбақандар ағаш жақты көздең.

– Иә, – деді бала мұрнынан аққан суды жеңімен сұрте беріп.

– Жақсы көретінің рас болса, әкеңнің қайда жасырынып жатқанын айт. Сонда оларды босатамын.

Тұрардың көзі аяқтарынан ілінген үшеуге тағы түсті. Өздерінің тағдыры Тұрардың қолында тұрғандаі, үшеуі де бұған телміре, жалына қараган сияқты. Үшеуінің қасында мылтық кезеген үш солдат. Оларды босатпақ болып, Ахмет, Омар тағы бірер адам ұмтылып еді, солдаттар тойтарып тастаған. Енді олар екіншіләй беттей алмай «апыр-ай, апыр-ай, иә құдай, иә әруақ, өзің жар бола гөр!» – десіп, шарасыз өлі мен тірінің арасында қалған.

Үшеуінің ішінде Тұрар өсірелесе Қорған жәкесін жақсы көруші еді. Өз баласы Арманнан кем көрмей, Қорған Тұрарды үнемі үйіне ертіп апарып, тақыл-тұқыл тамағын бөліп ішер еді. Бұған кішкентай қол шана істеп бергені де бар. Сол шанаға Оразбақ таласатын. Тұрар мен Оразбақ шанаға таласып жатқанда Молдабек өз баласына бүйірі бұрып, Тұрарды шет қақпайлай берер еді. Содан да Тұрар Молдабекке аса іші жылымайды. Ал Шыныбек жәкесі шақылдаңқырап қалғанмен балажан, базардан ылғи тәтті әкеліп, балаларға тең бөліп беретін. Үйден гөрі тұзде көп жүретін Рысқұлды жоқтатпауға тырысып, кейде басқа балалардан гөрі Тұрарға бүйірі тартынқырап тұратын.

– Кәне, айта ғой, әкең қайда жасырынып жатыр?

Приставтың үні жылы. Тіпті бір рет басынан да сипады. Баланың домбығып кеткен аяғына көзі түсіп, бір солдатқа айқайлап, тон алдырып, Тұрады соған орап қойды.

Тұrap есі енді кіргендей, бейбіт күн туып, баяғыша ойнағысы келгендей, қаһарлы топтың арасынан өзінің достары Арман мен Оразбақты іздеді. Олар көрінбеді. Бала біткен қазір ініне кіріп, төсектің астына тығылып, қоянның көжегіндей үрейлері ұшып жатқан. Сонда да, баламысың деген, сырттағы сойқанды көргісі келіп, тығылып жатып, тысқа бұқпалап қарайды.

– Қызыл Жебені сойғалы жатыр, – дейді Оразбақ үні әрең шығып. – Жаңа ана дәу пышағын суырып алды ғой.

– Иә, соймайды, – дейді Арман ақырын. – дәу оны сояйын дегенде анау бастық орыс сойғызбай қойды ғой.

– Менің Қызыл Жебе болмағаным жақсы болды, ә? – дейді аңқау байғұс Оразбақ. – Мен – Шолақ Шабдармын, ә? Шолақ Шабдарды олар соймайды, ә?

– Ей, қойшы, оттай береді екенсің – деп жақтырмайды Арман ұлкендерден естіген сөз аузына түсіп.

– Рас айтам, – деді таңқы Оразбақ. – Қызыл Жебе деген атты сойды ма – сойды. Енді мына Қызыл Жебені де сояды. Өзі ғой, «мен – Қызыл Жебемін, Қызыл Жебемін», – деп мақтана беретін.

– Ей, кетші-ей, содан дейсің бе? Қызыл Жебенің көкесі болысты өлтірген. Білдің бе? Соны да түсінбейсің бе?

– Иә, Қызыл Жебенің көкесі жаман. Соған бола енді біздің көкелерімізді өлтіретін болды-е-е, – деп Оразбақ аңырап қоя берді. Әкесінің халін ойладап Арман қосыла жылады. Арман тысқа шығайын деп еді, Оразбақ етегінен тартып жібермеді.

– Барма, Қызыл Жебе құсатып бізді де ұстап алады. Сояды, – деді Оразбақ дір-дір етіп.

Аспанда бұлт сейіліп, күннің көзі көрінді. Кеше жауған қар жіпсіп ери бастады. Алтыбақанның белағашында қалған қардың тамшысы аяқтарынан асулы тұрған тұтқындардың қанталап ісінген беттеріне тырс-тырс тама бастады.

Аппақ қудай басы қалтандалап, Үсіп бір-бір басып барып, приставқа дірілдеген қолын жайып:

– Төре, садаған болайын төре! Ана сорлылардың өті аузына құйылып кететін болды. Босатсаншы, екі дүниеде жамандық көрмегір! – деп жалынды.

– Әй, қалтырауық ит, көрмеймісін, төре баладан жауап алғыш түр ғой. Кет былай! – деп Таубай старшын Үсіпті кеудесінен итеріп-итеріп жіберді.

Пристав Үсіпке көкала шапыраш көзімен ызғарлана бір қарады да, байғұстың басының дамылсыз қалтандағанын көріп мырс етті.

Талғар таудың, қар басқан басы жарқырап, асыл ақықпен күптең тастағандай сәулеттene түсіпті. Сайдың қабағындағы ағаштардың бұтағынан жалп-жалп етіп, үлпілдек мақта үшқандай, жерге қар түсіп жатыр. Бұл кеш келген қыстың алғашқы қары еді. Болыстың басын жалмай келді. Мына панаңыз ауылға сұығымен бірге сұмдығын ала келді. Артынша құн ашылып кетіп, еріп жатқаны мынау. Ақторғын жамылып, сызылып тұрған ағаштар қайтадан қарайып, сидиған қолдарын аспанға қайта созып, құдайдан жақсылық тілегендей үнсіз, телміріп түр. Бастарына қара шапан жамылып, беттерінен қан аралас жас сорғалаған қатындар да қазір жапырақсыз сидиған сиықсыз ағаштар тәрізді; отын орып, тезек теріп күстенген өмірі этір, сабын көрмеген, өмірі таза сақина салынбаған саусақтарын көкке жайып, тәнірден, бір ғана тәнірден медет тілеп, мына өз жерінен мекен таппаған, қайда барса да, құғын көрген, әлденендей қарғысқа ұшыраған ауылға келін болып түскендеріне, талайсыз тағдырына налығандай, құйқанды шымырлатып, толассыз боздады.

Тонға ораған соң баланың бойы жылынайын деді. Өзін ажалдан алғыш қалған, қала берді тон беріп бойын жылытқан төренің рахымына риза болғандай, приставтың жүзіне енді тіксінбей қарады. Пристав та мұны сезіп:

– Кәне, балақай, айта ғой. Қайда әкен сенің? Айтсан, мыналарды босатамын, – деп жұмсақ сөйледі.

Тұрардың көзі алтыбақан жаққа бұрылып еді, жылыған бойы қайтадан мұздап қоя берді. Қорғанның аузынан бүркүрап қанды көбік шығып түр екен. Мұны Тұрардан басқалар да байқап қалып азынауық айқай аңырақай дауылдай қайта қаптады.

– О, алла, уа тәнірі, қуат бере гөр біз сияқты ғаріпке! Есіл ерлердің жанын салауат қыл!
– деп Ахат інілерінің иманын үйіре бастады.

Қорғанның сақау қатыны басындағы шапаның жұлып тастап, омырауы жыртылған көйлекшен қуйінде алтыбақан жаққа атыла қарғып, ақыл-естен адасқан адамша екі көзі шатынап, мылтықты солдаттарға шапшыды. Кеудесіне мылтық тіреген солдаттың бетіне қолын салып жіберіп, мұрнының үстін сыйыра орып түсті. Солдаттың бетінен қан сау ете қалды. Екінші солдат есі кеткен әйелді бұрымынан тұтамдап ұстап алғыш, шиіріп лақтырғанда, ана байғұс лайсаң жерге етпетінен құлап түсті.

Тұрар шыдай алмай шыңғырып жіберді.

– Көкем келеді, көп кешікпей келеді. Өзі келеді. Қазір келеді. Босатыңыз, мырза, босатыңыз! – деп шыр-шыр етті. – Әне, келді, қараңыз!

Пристав бала көрсеткен жаққа жалт бұрылып еді, Рысқұлдың жертөлесінің алдында тұрган Шолақ Шабдарды көрді. Қос тұлымшағы сексиген титтей қыз бала есіктің көзінде ербиіп жылайды. Шолақ Шабдар сол сәбидің жылағанын үнсіз тыңдал, мойны салбырап, сұлқ тұрып қалыпты.

– Өзі қайда? – Пристав еріксіз белінен қару іздегендей жалпақ қайыс белдігін сипалай берді. Қанша жан бар, соншасы Шолақ Шабдарға сұқтана, сұрана қарап, содан бір жәрдем күткендей, күніренген азалы үн де пышақ кескендей сап тыйылды.

– Өзі қайда? Іздендер! – деп бұйырды пристав солдаттарға.

Шолақ Шабдар шаң-шұң дауыс шыққан жаққа құлағын тікшитіп, баданадай көздерін қадап бір қарады да, қайтадан мойнын салбыратып, тұлымшағы, сексиген кішкене қызға төніп, әлдене үққысы келгендей, мұлгіп кетті.

Саймасайды құлатқан соң, Рысқұл тұнделетіп отырып, Талғарға келіп кірген. Софийская станицасының шетінде, жар судың жағасына тығылып тұрган Қара Иван үйінің терезесін тықылдатқан. Тұнгі суықта жылды төсектен жиіркене түрегелген Қара Иван терезеге үңіліп, ашулы үнмен:

– Бұл кім? – деді.

– Рысқұлмын, тамыр. Шаруа бар, – деді Рысқұл.

Қара Иван шолақ тонын жамылып, аяғына пима сұғып, дудар басы жалаң қуйі далаға шықты.

– А-а, Рысқұл? Қайдан? Тұн ғой қазір, – деді Қара Иван қол алысып тұрып.

– Мүйізі қарағайдай дәу арқар атып қайттым, тамыр. Жағдай мәз емес.

– Е, неге? Арқарың қайда?

– Арқарым – Саймасай болыс. Албаннан тоқал алып келе жатқан жерінен атып кеттім.

Қара Иван шошығандай, жан-жағына қарады. Станицаның қар жамылған үйлері үнсіз. Иттер де үрмейді. Бәрі бұйырып, қалың үйқыға батқан шак. Қар жауып, әлдилеген әдемі тұн.

– Сен тұрмеден қашып кетті дегенді естігем. Енді бәле үстіне – бәле жамалды ғой. Енді қайтесің?

– Соны сенімен ақылдасқалы келдім, тамыр. Менде сенен басқа дос-агайын жок. Жал-құйрықсыз жалғызыбын.

– Есіктің алдынан былайырақ кетейік, – деді Қара Иван мал қора жақты қөзеп. – Сен қашқын, қылмысты адам. Менің үйіме келгенінді білсе, ондырмайды. Түсінеді?

– Түсінемін, Иван. Саған сеніп келдім. Мені қазір іздең те жатқан шығар. Қар жауып тұр. Саған келген ізді басып қалады, қорықпа.

– Сен тұрмеден бекер қашқан, Рысқұл. Сені осы станицадағы Софронның атын ұрлады деп айыптағы ғой, рас па? Так вот, сол Софронның аты таяуда табылған. Цығандар ұрлаған. Базарда ұстаған. Сені әкімдер тұрмеден былай да босататын еді ғой. Болысты бекер өлтірген. Бекер, бекер – деп Қара Иван дудар басын шайқады, өкінішпен таңдайын тақылдатты.

– Ә, солай ма? – деп Рысқұлдың қарандыра екі көзі құтырына жайнап шыға келді. – Солай ма? – Онда мені болыс неге қаматады? Жала ма? Жала! Өмір бойы жала! Өмір бойы жаза! Жазықсыздан – жаза! Шыдай беру керек пе? Бұға беру керек пе? Зауал қайда? Болыс біреу-ақ. Оны өлтірдім. Кегім қайтты. Бірақ баяғы қорлық – сол қорлық. Одан құтыларға тағы да қалған қорқауларды өлтіру керек. Иван, досым, маган тағы да мылтық керек. Бес-алты мылтық керек. Менің туыскандарымда қару жоқ. Қайдан табамын! Ақыл айт. Өзің айтушы едің ғой, көп адам көтерілсе, әкім де артын қысады деп. Сен үйреткен. Ал енді маған қазір бәрібір – бір өлім. Қару тауып бер, алысып өлемін. Жалғыз өзім не бітіремін. Тым болмаса бес-алты, он мылтық.

Рысқұлдың ысылдап, ышқына шыққан үнінен қорқып, Қара Иван:

– Тсс! – деді. Шолақ Шабдардың тізгінін тартып, қораның тасасына жақындаатты. Жан-жаққа құлақ түріп:

– Эх, Рысқұл, Рысқұл, – деді досының иығына қолын салып тұрып. – Біріншіден, сонша мылтық табылмайды. Екіншіден, табылған күнде де бес-алты, тіпті он мылтықпен дүниені төңкеріп тастай алмайсың. Он шақты қолдан өкімет құламайды. Ажалды қарға ақ иық қыранмен ойнаған сияқты әурешілік ол.

– Сонда қандай ақыл бересің? Не істеуім керек?

– Әзірше осында жасырына тұр. Менің жасырғанымды білсе, ондырмайды. Ал менде де шиеттей бала-шаға бар. Бірақ мына атың қыын. Атты көршілер көріп қойса, дереу сөз тарап кетеді. Аттан құтылу керек.

– Жарайды. Тағы да жаяу қалдым ғой. Ат жоқ жерде мен байғұс қанаты кескен құс сияқты мұсәпір болып қалам ғой...

Рысқұл Шолақ Шабдардың шылбырын қырғыз ердің қайыс бауынан өткізіп, тізгінді ердің қасына байлады, жан серігі болған жануардың құлағын қасылап, тұмсығынан сипап, мойнынан құшақтады.

– Е, жануар, енді көрісеміз бе, жоқ па – бір Алланың ісі. Бар, жануар, бар – деп сауырына жалпақ алақанымен сарт-сарт салып қалып, мал қораның маңайынан айдан шығарып, қоя берді.

Аттың осыдан Бесағашқа баратынын білді. Шолақ Шабдардың иесіз келгенін көріп, Тұрар шошыр. Ізбайша дауыс қылар, ел дүрлігер. Жабыла іздең жүрген жау да болар...

Шолақ Шабдар бірер басып, басын бұрып, әлдене күткендей тұрып қалды. Жылқы хайуанның бұл қылышы Рыскұлдың өзегін өртеп жібергендей, жанына қатты батты. Қызыл Жебедей дүлдүл тумағанмен, Шолақ Шабдар жүріске шыдамды, күй талғамас, жол танығыш, жер танығыш, соған қарамай кеудесін басқаға басқызбас тәкаппар, бір батыр екенін Шолақ Шабдар кейбір адамдардан артық білгендей еді.

Хайуанның адамға деген адалдығына іші елжіреген Рыскұл:

– Сорлы Шолақ, енді сен кімнің астында кетер екенсің? Сені Тау-Шілмембетке бұйыртпас, қорқау иттер, – деді.

– Бар, бара ғой, жануар, ауылға бар, – деді иесі күбірлеп.

Ат басын ықылассыз қайта бұрып алып, құлағын тікшитіп тау жаққа қарады. Бірақ жылжымастан, ішін бір тартып тұра берді. Жануар иесін күтіп тұрганын Қара Иван да байқап:

– Жалко, – деді. – Бірақ, амал не, сені жасыруға болар, оны қайда тығып қоямын?

Рыскұл қолындағы дойыр қамшының тобылғы сабын саусағы ауырғанша қысып ұстап:

– Ақымақ хайуан, енді мен жоқпын саған! Несіне тұрсың? Жоғал, айда! – деп ыршип барып, аттың сауырынан осып кеп жіберді.

Мұндаиды күтпеген Шолақ Шабдар оқыс ырғып, пыр-пыр осқырынып, ақ буалдыр арасына кіріп жоқ болды.

– Бекер ұрдың, – деді Қара Иван досын күстаналап.

– Көнілі қалсын, әйтпесе осы төңіректен айналшықтан шықпай қояды. Енді ауылға тіке тартады. Ізін қазір-ақ басып қалады... атасына нәлет. Барсын. Менен гөрі ол да бақытты. Ауылға жасырынбай, еркін бара алады. Ал енді қайтеміз, тамыр?

– Үйге жүр дей алмаспын. Үйде бала-шаға біліп қойса, баламысың деген біреу-міреуге айтып қояды. Тіпті, Марфа білуге тиіс емес. Қатын деген жарықтықты өзің білесің. Мына шөмелек шөпке кіріп жатасың. Жылы. Елеусіз. Таңертен малға шөп алған болып, жейтін бірдене әкеліп берермін. Байқайық, не хабар болар екен. Содан арғысын тағы ақылдасармыз. Әбден қалжыраған көрінесің. Жат та, ұйықта. Саспа, – Қара Иван шөмеленін іргесін кеулеп-кеулеп Рыскұлды кіргізіп жіберді де, кеуектің аузын қайта бітеп, шашылған шөп-шаламды жиып-теріп сезіктенер із қалдыrmай, үйіне оралды.

* * *

Тастай батқан, судай сінген, сілесі қатқан қалың үйқыға кеткен еken... Бас Қараштың бауырындағы бір мая шөптің түбінде жатқан еken. Төбеде жалғыз қыран қалықтап жүрді де қойды. Өзі суат жолында арқар андып жатырмын-ау дейді. Жалғыз қыран қалықтап кетпейді. «Арқарларды үркітпесе, неғылсын» деп қояды. Сөйткенше бірінің ізіне бірі түсіп тізіліп, суатқа арқарлар келе жатады. Бұл мылтығын алып, оқтала бергенше, әлгі қыран аспаннан тастай зымырап құлап, мүйізі шаңырақтай құлжаның дәл мильтығына болат тырнақтарын салып жібереді. Құлжа бірде үйдегі үлкен қара бұқаға айналып кетеді. Қыран лезде оның көздерін шүкіп тастайды. Бірақ бас сүйекке кіріп кеткен тырнақтарын қайтып суырып ала алмай, кезқұлаш қанаттарын дауыл тұргандай қатты қағып, көкке ұмтылады. Аяғын арқардың басынан ажырата алмай шаңқ-шаңқ етіп, көздерінен от шашырайды. Сол оттан Рысқұл жатқан маяға ұшқын түсіп, кенет өрт шыққан еken. Рысқұл тұрайын десе тұра алмай, аяқ-қолы өзіне бағынбай, жан-жағын от қамалап, жанып бара жатқан еken. Бір кезде шырылдаған бала дауысы естіледі. Тұrap еken. Жалаң аяқ еken. Көкесіне қолын созып, жалаң аяғымен от кешіп, тұра жүгіреді. «Күйесің, Тұrap, қайт кейін!» – дейді Рысқұл. Бірақ үні шықпайды. Тұrap жүгірген жердің өрті шегініп, жол ашылғандай болады. Тұrap жеткенше Рысқұлдың тұла бойы лапылдан жанып бара жатады. Жан дәрменде ышқынып айқайлап жіберіп... оянып кетті.

Оянса, қайда жатқанын пайымдай алмай, қолын ербендетіп еді, шөп еken. Санлаудан Қара Иван сыйырлап:

– Ойбай, неге айқайлайсың, өшір үнінді! – деді.

Өң мен түстің арасын ажырата алмай, әрі-сәрі халде қалған Рысқұл Қара Иванның дауысын естіген соң есін бірден жиып алды. Өң мен түстің арасы алшақ емес еken.

– Мә, – деді Қара Иван кішірек құмыра мен бір түйіншек ұсына беріп. – Әлденіп ал.

– Не хабар? – деді Рысқұл ауқатты алып жатып.

– Хабар жақсы емес. Тамақтанып ал. Қазір қайтып келем... – деп Қара Иван бір қолтық шөпті алып, мал қора жаққа кетті.

Әлгіде Қара Иван қатынан жасырып, кішкентай қыш құмыраға сұт құйып алып жатқанда Марфа көріп қойып:

– Ваня, оны қайтесің? – деген таңданып.

– Бұзауға беремін, – деді күйеуі сасқанынан.

– Бұзауға бергені несі? Балаларынды қайтесің? Екі сиыр сауып отыргандай сөйлейсің-ау, мырзам. Жалғыз сиыр, оның өзі суалып бара жатыр. Ешкінің сүтіндей ғана сұт береді. Енді көрші Кузьмихаға барып жалынып бір қасық агарған берші деп тостағанымды тосып тұрганым қалып еді, Кузьма құсап сен де екі сиыр ұста, содан кейін бере бер бұзауға да,

торайға да, тіпті итіңе құйсан да өзің білесің. Екі сиыр ұстайтын шамаң жоқ, баяғы құтаймайтын қу әдетіміз. «Байимыз, байлыққа батып қаламыз», – деп Россиядан ауып келгенде, міне, Жетісуға келіп кенелдік те қалдық. Ішсек – асқа, кисек – киімге жарымай, жарық дүниеден өтетін болдық...

«Енді бұл жуық арада тоқтамайды. Сөз деген шіркін қайдан шыға береді бұдан? Қатындарда сөздің қазынасы қалған ба?» – деп Қара Иван қарсыласып жатпастан, қатыны бұркылдап жатқанда, жылыстап, үйден шығып кетті. Ширек бөлке нанды қоса ала шықты.

Қара Иванның қолынан келген жақсылығы осы еді. Жан-жақтан қасқыр қамалағанда, шөмелесіне тығып пана болды. Шиеттей балаларының аузынан жырып алыш, дәм ұсынды. Кейде осылай, өз туысқаныңнан, қарындастыңнан көрмеген қайырымды, қаны басқа, діні бөлек орыстың мұжығынан көресін.

Бұған Рыскұл дән риза, екі дүниеде де ұмыта алмас. Бұл жақсылық өзінен қайтпаса, құдайдан қайтар. Бірақ Рыскұлдың Қара Иваннан күткені бұл ғана емес еді. Қару-жарақ тауып берсе, жауға қарсы тайсалмай шауып, шайқаста шейіт кетсе, арманым бар демес-ау. Құдай мұны қос көрмеді. Қара Иван қаруды қайдан тапсын. Көршісі Кузьма сірә көнер ме? Жалғыз атын жоғалтып тапқан Софрон көнер, малын батырақ жалдап баққызып отырған Семен қалай қостар? Қара Иванның өзін көзтүрткі қылып, ұстап берсін...

Әлгіде ғана, Қара Иван жалғыз кер сиырын сайдан суарып қайтқанда, қауға сақал Кузьма үйінің шарбағынан асылып тұрып:

- Жаңалықты есіттің бе, Иван? – деді.
- Жоқ. Ол не? – деген Қара Иван жүргегі су етіп.

– Бір киргиз өзінің управителін атып өлтіріп, қашып кетіпти. Әлгі аңшы киргиз көрінеді. Айтпақшы, ол саған келгіштеп жүруші еді-ау. Еліктің лағын әкеліп берген сол емес пе еді? Байқа, бәлеге қалып жүрме!

- Ол не дегенің, Кузьма? Аңшыны мен көрмегелі қашан?!

– Эй, қайдам, болыстың түбіне жеткен нақ сен құйған оқ болып жүрмесін. Байқа... – Кузьма миығында зымиян құлқі зэр шашып. – Айтпақшы, сол киргиздің сенің Федъкандай баласы бар екен. Болыстың адамдары соны ұстап отырса керек. Әкесі үш күннің ішінде өз еркімен келсе келді, келмесе баланы бауыздап өлтіреміз деп жар салғызыпты. Верныйдың бүкіл қару асынғандары қазір сонда көрінеді. Көрдің бе, киргиз әкімін өлтіргеннен кейін, заман не болады? Не болып бара жатыр бұл заман?

Кузьма шоқынған ырым жасап, шарбақтан ары үйіне қарай беттеді. Қайта бұрылып:

– Біздің атаманды да Верныйға шақыртып жатқан көрінеді. Сірә, әлгі киргиздің әлегіне байланысты мәселе ғой. Жапондардың істегені анау. Россия – анамыз бүлікке бөгіп

жатқаны мынау. Енді-енді аузымыз асқа тиғенде, мұрнымыз тасқа тимесе игі еді. – Кузьма тағы шоқынды.

– Тыныштық болғай. Иә, құдай!

Қара Иванды қат-қабат уайым қамалады. Кузьма сүм әлгі күдігін атаманға айтып қойған жоқ па екен? Аңшы киргиз Қара Иванға келгіштеп жүретін деп оттап қойса болды, атаман ақыланып жетіп келеді. Енді не істеу керек? Тым болмаса, түн түскенше шыдаса... Қазір құдайдың күні де жарқырап ашылып кетті.

Қара Иван қолына айыр алып, шемеле төңірегіндегі кәшек шөп-шаламды жинаған болып, айналышықтап жүріп алды. Қорада қамаулы тұрған торпақ мөніреді. Өзінің сыбағасын ішіп қойған шақырылмаған қонақты ол да жақтырмайтын сияқты. Үйден Федька жүгіре шығып:

– Батя, Зойка мөніреп тұр ғой, мен шөп суырып салайын,— деп еді, Қара Иван шошып кетті:

– Өзім-ақ. Айда, әуре болма. Мамаңа көмектес.

Қара бұжыр әкесіне емес, ақсары шешесіне тартқан үрпек бас, елгезек бала әкесінің мынасын түсіне алмай есіктің көзінде состоип тұрып қалған. Жайшылықта: «Малға қарамайсың, Зойқага жем бермейсің. Астын тазаламайсың», – деп ұдайы ұрсатын әкесі, бүгін басқаша мінез танытты. Шешесі сияқты бұл да Зойканың тілеуін тілеулі.

– Балалар қызыл көрмегелі қашан. Қашанғы капуста мен картопты қара суға қайнатып ішпе береміз. Зойканы соғымдап алайық, – дегенде қожайынға әйелі де, баласы да ұлардай шулап қарсы шыққан. Зойка өссе, екі сиыр сауамыз деген арман жатушы еді оның ар жағында.

Бала есіктің алдында тұрып-тұрып, бұртың етіп үйге кіріп кеткенде, Қара Иван құйбендең қиқым-сиқым жинаған болып жүріп:

– Ей, Рысқұл, – деді жан-жағына қарайлап. – Хал жаман. Сенікі баланы ұстаған. Залогқа ұстаған. Сен үш күнде келіп, қолға түспесе, баланы өлтіретін болған.

Рысқұл тіл қатқан жоқ. Шөптің ішінде адам емес, қаратас жатқан сияқты.

– Біздікі атаман Верныйға кеткен. Сірә, бұл Софийскіден де іздейтін болар сені. Менікі көрші сені біледі. Оттап қояды деп қорқамын.

Рысқұл тырс етпеді.

«Дүниені өрт шалғанда, бұл тағы да үйықтап жатыр ма?» – деп Қара Иван шемеленің Рысқұл жатқан тұсын ақырын айырдың сабымен түрткіледі. Айырдың сабы кеуекке опонай кіріп кетті. Ешқандай кедергі кездестірмей сұңгіп кетті. Қара Иван ақырын шөпті ашып қарап еді, үнгіде ешкім де жоқ. Тек бос құмыра жатыр.

«Мына сойқанды аңшы түзге отырамын деп тысқа шығып, біреу-міреудің көзіне түсіп қалар ма екен?».

Қара Иван дәретхана жаққа қарап біраз тұрды. Абайлап барып есігін тұртті: ешкім жоқ. Мал қораны айналып шықты. Сайдың жағасына барып, тал-талдың арасын шолды.

Қараптан-қарап жүріп, күбірлеп өзімен-өзі сөйлескенін де байқамай қалды. Ақыры «бұл жүрісім сезікті болар», – деп үйіне қайтты. «Мүмкін, ол тентек үйге кірген шығар» деп босағадан аттап әуелі сенекті шолып шықты. Капуста тұздалған кеспектің артына үнілді. Қабыргада ілулі тұрған қамыт пен белорақты да ұстап-ұстап қойды. Ішкі бөлмелеге еніп, әдетте балалар жататын пештің үстіне мойнын созды. Темір кереуектің астына еңкейді.

– Не жоғалттың? – деді ыстық пештің көмейіне қамыр толы қара табаны сұңгітіп жатқан Марфа күйеуінің абыржыған түрін көріп шошынып.

– Жәй, қайрақ тас, – Қара Иван.

– Қайрақтас неге керек? – Әйелі тақақтады.

– Иә, ол пышақ қайрап, Зойканы соймақшы, – деп кемсендеді Федъка.

– Мен соярмын сені. Сойып көр! – деп Марфа пештің қанылтыр қақпағын тарс жапты.

Қара Иван қолына бос құмыра ұстаған күйі қалшиып тұрды да қалды.

Сол күні сұрғылт інірде Верныйдың облыстық түрмесінің сұрғылт қақпасын үсті-басы ұсқынсыздау, киім-басы жадау, ескі киіз қалпағына шөп-шалам жабысып қалған, қалқан кеуделі, жазық жоталы, екі көзі ашулы арланның көзіндегі ызгарлы бір адам келіп қақты. Бұл қақпа оған бұрыннан таныс еді: адаспастан оңай тапты.

Үйінді таба алмай адасуың мүмкін, ал түрме оңай табылатын заман. Бұл адамға түрменің есігі де жеп-женіл ашылады, зарықтырмайды. Ар жақтан қарауыл келіп, қақпаның құлыбын салдыр-гүлдір ашып, аяқ басы алба-жүлба адамды көріп:

– Не керек саған, аулақ жүр! – деп ақырды.

Оның ақырғанынан әлгі адам айылын жиған жоқ, қайта қасына келіп, қаһарлы үнмен:

– Мені нашандигіңе алып бар! – деді.

– Начальник сен сияқтылардың ермегі емес, аулақ. Арыз айтып келуші қаңғырған киргиз аз емес, бар айда! – деді қарауыл қақпаны жаба бермекші болып.

– Ей, ақымақ, мен кісі өлтірген адаммын. Тез нашандікке алып бар! – әлгі бұйрық түрінде.

Қарауыл қалбақтап қалды. Дереу мылтығын кезенді.

– Алдыма тұс! – деді.

Рысқұл осылайша абақтыға екіншілей енді. Ол бағана Иванға Кузьма көршісінің айтқанының бәрін есітіп еді. Аз ойласа да, ары ойлап, бері ойлап, ақыры тапқан шешімі осы болды.

* * *

Шолақ Шабдар өз үйінің есігінің алдына келіп тұрғанын көргеннен кейін, пристав адамдарын дереу аттың ізіне салған. Аттың иесі аман-есен бір жерде жасырынып жатқаны белгілі болды. Тізгін, шылбыр ерге байлаулы. Демек, бұл ат иесін оқыстан тастап келген жоқ. Әдай босатылған.

Қашқынның қайда жатқанын ауылдастары білмейтіні рас екеніне көзі жеткендей болған пристав алтыбақанда асулы тұрғандарды босатуға бұйрық берді.

Анаrbай мен Таубай бастап, болыстың адамдары да ауылдарына қайтты. Тұрады ала кетті. Мақаш баланы алдына өнгеріп жатқанда пристав тағы да қатаң ескеptti:

– Ақымақтық жасамандар. Балаға бастарыңмен жауап бересіндер. Оны өлтіру – торғайды өлтіруден де оңай. Мәселе – әкесін қолға түсіруде. Көрдіңдер ме, ол ұзаған жоқ. Алысқа ұзап кетпейді де.

Топалан тиген ауыл есенгіреп:

– Құдай-ау, құтқарғаның рас па, жоқ па? Иә құдай, иә аруақ! Ақсарайбас! – деп бірін бірі құшақтап, талықсып жатқан Молдабек, Шыныбек, Қорғанды көтеріп үйлеріне кіргізіп, ауыздарына су тамызды.

Дәу Омар:

– Айттым ғой, айттым. Мен байғұстың сөзін сөз дедіндер ме? – деп селкілдеді.

Болысты жер қайысқан жұрт жиылып жерледі. Солдат сайнының бойындағы бір қыраттың басындағы зиратта жас топырақ жамылып, жерошақтай ғана жерді алып, Саймасай жатты. Тірлікте атағы Алатаумен тайталасқан, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болған, өзін жарым патшадан кем санамаған, азуын айға білеген алпауыт құлаған соң мүрдесі мұсәпір сияқты көрінді. Басына әлі күмбез көтерілер, алтындаған ай таңбасы қойылар, босағасына аят та жазылар. Жылы еткен соң ат шаптырылып, ас та берілер. Бірақ тірісінде дүниені жон арқасынан алшандап басып жүрген азулы арыстан қазір топырағы опырылып, іргелері үңірейіп қалған молалардың жанына келіп қоныстанды. Астында піл сүйегінен өрнек өргізген құс мамықты төсек жоқ. Құс мамық былай тұрсын,

сүйекті орап алып барған қалы кілемнің өзін Алматыдан арнайы шақыртылған бас имам, дене мұрдеге тұсірілерде сыйрып алдырып таstadtы. Онымен де қоймай мұрденің ернеуінен өзі бақылап тұрып сүйекшілерге бұйрық айттып, ақымның ішіне енгенде марқұмның жамбасы топыраққа тиіл жатсын, – деді. Мұсылман зиратына діні басқа адам жолатпайтын салтты бұзып, Саймасайдың мәңгілік жайының басына орыс ояздың өзі келді. Болысты мұрдеге тұсірерде ояз қол көтеріп, басынан қаракөл папахасын алды.

Ояздың істегенін істеп, управительдер де құндыз бөріктерін шешіп, тақияшаң тұрды. Ояз сөз сөйлегенде, тырс еткен жан болған жоқ.

– Мырзалар, халайық! Біз бүгін ұлы императордың, ұлы мәртебелі патшаның адал қызметшісі, Верный уезінің ең тандаулы... – э-э-э.. управителі, э-э-э управительдерінің бірі Ушкемпіров Саймасайды ақырғы сапарға аттандырып тұрмыз. Марқұм өмірінің ақырына дейін ұлы империяға, ұлы мәртебелі патшаға адал қызмет етті. Оны ешуақытта да ұмытпақ емеспіз. Марқұмның топырағы торқа болсын. Оның патшаға адалдығы басқа управительдерге ұлгі болсын. Хош, қымбатты Саймасай Ушкемпіров! Сенің жарқын бейнең біздің жүргегімізде мәңгі сақталады!

Ояз бас киімін кигенде, басқалар да бөріктерін асыға киіп алды.

– Рақмет! Рақмет! Ұлы мәртебелі мырза! – десті болыстар бастарын шұлғып.

Жер астына бар ала кеткені үш қат бөз болды. Оның өзіне жүрек тұсынан алақандай дақ тұсіп, қарауытып қалған еken. Мақтаны қанша басса да, шып-шып қан шыға берген. Адам тия алмаған қанды топырақ тыйысын дегендей, жан-жағынан жабыла уыстап кесек салысты. Кімнің алғыспен, кімнің қарғыспен лақтырып жатқаны мәлімсіз.

Жеті молда катар тұрып, басы имам болып кезек-кезек құран оқыды. Молдалар құран оқығанда жан біткен бір тізелеп, құбыла жаққа қарап, жапырыла отырып қалды. Кешегі қардан кейін жер лайсаң еді, етектеріне батпақ жабысты. Арғы-бергі ат жетер жердің болыс-управительдері түгел келіп еді, әсіресе солардың оқалы қасқыр ішіктеріне обал болды. Сүйекті орап әкелген қалы кілем имамның астында жаюолы еді, ол жүрттың бәріне жете қоймады. Сірә, имамның қанжығасына бөктерілген де шығар.

Имамның қанжығасында әлгі кілем ғана емес, Саймасайдың небір асыл киімдері де кетер. Болыстың сүйегін жууга тұскендер оның киім-кешегін бөліп алды. Сүйекке тұсуге таласып қалғандар да бар. Тіпті жаңа ғана өлікті көрге саларда дененің белінен, аяғынан, басынан сүйемелден тұсірген бұжыр орамалдардың өзіне сүйекшілер таласып қалды. Тірілердің тіршілігі сол. «Дүние-боқты жақсы көргендердің бірі – мына болыс еді-ау, дүние-боқ соған не опа берді?» – деп ойланар жан жоқ.

Болыстың киіміне таласқандар қанша көп болғанымен, оның тіршіліктері күнәсін өз мойнына алатын жанашырлар табылмады, жаңа болысты үйінен қайтпас сапарға шығарып саларда, дүйім жүрт оның жаназасын оқыған. Жаназа оқылып болған кезде, имам дауысталп тұрып:

– Кәне, підияға кім шығады? Пенде болған соң оның мойнында күнәсі болмай тұрмайды. Ал, мұсылман қауым өз қандасын о дүниеге шығарып саларда оның күнәсін алып қалады. О дүниеге марқұм күнәдан пәк аттануы керек. Мұсылман салты сол. Кәне, қайсың бар, мұсылмандар? – деді.

Адам үрейленер тыныштық орнады. Саймасайдың күнәсін өз мойнына алуға ешкім беттемей тұр. Өйткені марқұмның бұл жалғандағы істеген зорлық-зомбылығы, күнәсі қисапсыз екенін көпшілік біletін. Сонша ауыртпалықты өз міндетіне алудан бәрі қашып тұр.

Саймасайдың жалғыз қалғаны осыдан басталды.

Имам тағы да айқайлады:

– Тұысқандары қайда? Марқұмды күнәсінен арылтпай аттандыру тірілер үшін екі есе күнә. Талапкер жоқ па?

Ешкім тырс етпеді. Алдарында кілемге ораулы табыт көлденең тұсіп, арашашы қутіп жатты. Тірілердің мына қорлығын Саймасай сезбейді-ау, сезсе тұсінер еді: тіріде кім болғанын, өлгенде кім болғанын. Дәл табыт тұрган жерде бір кезде Қызыл Жебе бауыздалып еді. Сол араға Қамбар атанаң қаны төгілген. Ана бұтанаң түбінде Рыскұл байлаулы жатқан. Сол бір жаздың айлы түні Саймасай алдағы қыста дәл осы жерде табытта жататынын, өзінің підиясына ешкім шықпай қоятынын ойлады дейсін бе?

Имам тығырықтан шығудың амалын ізден:

– Да, Анарбай мырза, ағаның підиясы болсын деп тағы да дұға оқимын. Түсіндің бе? – деді.

«Мұнымды ескерусіз қалдырма», – дегені ол. Имамның жетегінде бір қара кететін шығар. Дүние-боқты жек көрмейтін небір қорқаулардың өзі болыстың бар бәлесін өз мойнына артудан қорыққанда, имам ретін тауып тұр. Өлеңді жерде өгіз семіреді, өлімді жерде молда семіреді деген осы.

Ақыры соңында мұсәпір бір тәбешік қала берді, жанында жан баласы аялдамады. «Ақ иық» атанған алпауыт болысты айналайын ағайын жер ошақтай обаға қырынан салып кіргізіп, ахиретке шыдамсыз шығарып салды. Бәрі де қаралы ауылға асықты. Ендігі бөліс сонда.

Тау басынан бейсеубет біреу қарап тұрса, болыс ауылына жау шапқан екен дер еді.

«Ой, бауырымайлап» ат қойған лек-лек топтар ел шетіне жете беріп, аттарынан аунап тұсіп, марқұмның ордасына қарай асықты. Еңкілдеп шын жылап жүргендері де бар, көздеріне түкірік жағып алып, ойбайлап жүргендер де бар.

Болыстың орыстар салып берген еңселі, көк шатырлы үйіне шымалдай құжынаған халық сыймайтын болған соң қыс та болса, жағалай киіз үйлер тігілген. Ортасына от жағылған, жан-жағына кілем тұтылған, еденіне қабат-қабат текемет, оның үстіне қабат-қабат көрпелер төсөлген үлкен үйге болыстар жиналды. Қақ төрге ояз отырды.

Ояз орта жастағы, кең маңдайы жалтыр баспен шекарасыз жалғасып кеткен, кішкене орақ мұрны, шоқша сақалы бар шегір көз кісі еді. Шағын бойлы, иығы қушиыңқы кісінің еңсесін биіктетіп алтындаған шашақты эполеттері жарқырайды. Сары түймелердің әрқайсысында айбынды сес ұялап жатқандай.

Қазаға жиналған қырық бір болыстың бәрінін назары оязда. Одан бұрын сез бастауға ешкімнің батылы бармас. Он екі қабат ордалы үйдің ішінде болыс емес Тұқымбай мен Анаrbай бар. Анаrbай өлген болыстың інісі ретінде қатысып отыр да, Тұқымбай мен болыстан дәрежем кем емес деп кеудеге салып келіп отыр. Ал шындығында екеуінің де оядың көзіне түсіп қалу әрекеттерінде зәлім есеп бар.

Анаrbай қатты қайғырған, мына өлім өзегін өртеп кеткен сияқты көрінгісі келеді. Бірақ зымиян көзге оның үнілегенінен күйіктің жалыны емес, басқа леп сезіледі. Бұл өлім ойламаған жерден Анаrbайға екі олжаны бірден үйіп-төгіп бере салғалы тұр. «Енді кім болыс болады?» – деген осы отырғандардың бәрінің көмейінен атқылаған сұраққа: «Саймасайдың туған інісі Анаrbай бар», – деген жауап және көп көкейде ұялап, ұшқалы тұр.

Екіншіден, Саймасайдың әлі жаулығы алынбаған, беті ашылмаған, шымылдыққа енбей жатып, қара жамылған жесірі Нүкетай сұлудың бірден-бір әменгері – Анаrbай.

Осы екі жай көз алдынан көлбендеп, жұрсе-тұрса кетпей қойып, әлі топырағы суымаған ағасының бейнесін көлегейлей береді. Кейбір сэтте осыншама жұрт болыстың өліміне емес, Анаrbайдың тойына жиылғандай сайқал сезім бойын билеп, ойын тұмандатып, Анаrbай әрекідік көнілденіп кеткенін де байқамай қалады.

Тұқымбайдың тұрқы басқа. Откен сайлауда Саймасаймен алысқан. Сайлаудан кейін де жасырын болсын, ашық болсын талай сайысқан. Ақыр соны Қызыл Жебенің дауына барып соққан. Қызыл Жебенің жоғалуы оған әлі жұмбақ. Мына жайсандар мен қасқалар қазір бәрі қабырғасы күйрекендай қайғырып отыр. Бірақ, бұлардың арасынан Саймасайдың, қастары да, Тұқымбайдың достары да табылады. Оядың осал жерін дөп басатын достарынан дәмелі. «Тірімізде жұз шайысқанмен, өлімнің жөні бір басқа», – деп бетпақтықпен, ар алдында өзін таза тұтып, қазір Тұқаң тұғырлы отыр.

Азалы жиында осындай көзге көрінбес әзәзілдер арбасуы бар еді-ая...

Үлкен үйге самаурын соынан самаурын сұңгіп жатты. Далада қазылған жерошақтардан жас еттің буы бұрқырап, исі мұрынды қытықтады. Өлі әруаққа бәрінен қорлығы оның Бибісара байбішеден туған жалғызы Қалдыбектің қайғысыз қалпы еді. Ауыс неме «әкем өлді-ая» деген қаперінде жоқ. Екі санын шапаттап, жерошақтардың арасында арсаландал жүр. Ауылдың балаларына айқайлап:

– Иә, сендер не білесіндер? Қызыл Жебені әкеліп қамап қойды. Әне, анау үйде. Өй, Қызыл Жебені білмейсіндер мә? Менің Жәкемді атқан Рысқұлдың баласы ше? Соның аты Қызыл Жебе. Жоқ, бәйгеге шабатын ат емес. Кәдімгі бала. Бәйгеге шабатын Қызыл Жебе құсатып бұл баланы да сояды. Иә, көресің. Осыдан айтпады ма? Әне, Мақаш қарауылдаған жүр ғой. Қасына жолатпайды, – деп сампылдады.

Киіз үйдегілер дәлдірлеу айтылған бұл сөздерді түгел естіді. Тұқымбай бес биенің сабасындағы іркілдек тұлғасын кенет тік көтеріп, есік жаққа бүкіл денесімен төңкеріле бұрылып:

– Ой, мына бәтшагар не шатып тұр? Шақыршы бері! – деп баж ете қалды.

– Ақылы аудыс неме, жәй сандырақтап жүр да, – деп Анаrbай жуып-шайған болды, бірақ өні бөздей бозарып, іріп-шіріп түсердей жансызданып бара жатты.

Болыстар іштерінен: «Апымай-ай, сұмдық екен, рас болса, Саймасайды зауал ұрған екен», – десіп, іштерін жиып қалды. Бірақ өлім үстінде құйын шалықтап, ұшқыннан өрт шығарып жібермеудің амалымен ояз тез әңгіме бастап кетті. Империяның қазіргі ауыр халін, жапон соғысینан пайда болғанын, управитель мырзалар сондайларға сақ болуын ескертті.

Ояз сөйлеп отырғанда, Тұқымбай сыртқа құлақ тұрумен болды. Ол енді Қызыл Жебенің жамандыққа ұшырағанына көзі жеткендей, бірақ өлген аттың өлігінің өзін дәл қазір пайдаланып қалудың реті келіп тұрған сияқты. Саймасай әuletінің сойқанынан сора ағызып, болыстық тізгінің қолдарынан жұлып алу. Бірақ Қалдыбектің үні өшіп қалды. Бірер рет тұншыға бақырғаны байқалғандай болды.

Қалдыбекті Мақаш желкесінен бүріп, аузын басып, әкетіп қалып еді.

– Әттеген-ай, әлгі бала не деп кетті, а? – деп Тұқымбай жақсылардың назарын қытығы қатты әңгімеге тағы тартты.

– Сұмдық қой мынау!

– Оу, Тұқа, сабыр етініз. Ұлықтың сөзін бөлменіз, қайдағы бала-шағаның сандырағын қайтесіз, – деп қалды Шамалғанның болысы Дат мырза.

Даттың оязға ықпалы зор екенін білетін Тұқымбай құнжындаған, тынжысы бар адамдай, қозғалақтап қойып, үні семді.

Бір қайғыға тағы бір қайғы – ар қайғысы, адамгершілік қайғысы жамалғандай батагөй қауым қалжырап, қаусап қалған сияқты.

Сөйтіп, сары су тамған сүттей сөз іріп, араға азынауық күдік кіріп, береке кетіп отырғанда, үйге үсті-басы мұздай форма киген әскери адам кіріп келді. Үйдің іші үрпісіп қалды.

– Жоғары мәртебелі мырза, – ол қалт тұрып, қалшылдай сөйлеп тек оязға қарап. Басқаларды көзіне де ілген жоқ. – Вице-губернатор Осташкин мырза қол қойған жедел депешаны тапсыруға рұқсат етіңіз.

Офицер көк мәуіт шинель жеңінің қайырмасына қыстырылған, сүргіштеп тастаған сүр пакетті оязға ұсына берді. Ояз пенснесін киіп, пакетті ашқанда, керегенің астында күн көрмей өскен шөптей арық боп-боз саусақтары дірілдегендей болды. Мұны бағып отырған болыстар состысып бір-біріне қарады. Тіпті Тұқымбай да өз уайымын ұмытып кеткендей, өзінен бұрын сақалы ербиіп, алға ұмсына түсіп, үнсіз қалған.

– Вот дьявол! – ояз хром етігінің қонышын қолымен сарт еткізіп. – Адам емес, бұл нағыз дию. Әлгі пристав қайда? Шақыр тез! Мырзалар, – одан соң отырған қауымға қарап. – Біз өзі келеді деп тосып отырған Рысқұл Жылқайдаров уже губернаторға арыз айтып та үлгіріпті. Тұрмеге өз еркімен барып түсіпті. Сіздің қолыңызда отырған баласын Верный облыстық тұрмесіне, өзінің қасына алдыруға рұқсат бергізіпті. Міне, бұйрық. Баланы тез Верныйға жеткізу керек.

– Сонда қалай, мырза? Менің ағамды атып тастан, ешқайсысының шекесі де қанамай құтылып жүре бермек пе? – деп Анаrbай туысқанының намысын жыртқан болды.

– Ешкім де құтылған жоқ. Өкіметтің тұрмесінде отыр. Заң бойынша жазасын алады. Сот шешеді.

– Сонда қай сот шешеді? Жай сот па, әскери сот па? – деп қалды Жайылма болысы Нарсұлтан. Басқа болыстар бұл сұрақтың мәніне түсініңкіремеді. Бірақ сыр бермеді. Нарсұлтанның өздерінен өресі біктенеу екенін іштей мойындасты. Жай сот пен әскери соттың айырмасын біле алмай дал.

Бұл арасы ояздың өзіне де беймәлім болып шықты.

– Мырзалар, мен аттанайын. Бұл сұрақты Верныйға бара шешерміз. Қылмыс өте ауыр. Әділ сот өз шешімін айтады, – деді ояз.

Нарсұлтан болыс алдыға ұмсына түсіп, қол көтерді.

– Жоғары мәртебелі мырза, Сіз әрине, біз пақырдан әлденеше есе артық білесіз. Ал біз, сіздің қызметшілеріздің пайымдауынша, бұл жай өлім емес. Қылмыс – жай қылмыс емес. Мұның салдары қыын болып тұр. Егерім, осыдан Рысқұл ең ауыр жаза алмаса, мына бізге де қыын. Неге дейсіз той. Бұл өте зиянды үлгі. Ертең бізді де пытырлатып атып тастанасына біз кепілдік бере алмаймыз. Біз өкімет адамымыз. Біздің де жауларымыз бар. Бұзықтар әр елден табылады. Ал олар ауыздықталып, тыйым салынбаса, алдындағы үлгісі Рысқұлдың әрекетін қайталап, қауым бүлінеді. Ал бүлінген жерді бүтіндеу қыын екенін сіз бізден гөрі жақсы білесіз. Сондықтан мен мына отырған қырық болыстың атынан, бұлар мені қолдайды деп сенемін, Рысқұлды әскери сотқа беріп, ең ауыр жаза қолдануын тілер едік. Осы өтінішімізді ескерсөңіз.

Басқалардың санасына «әскери соттың» мәнісі енді жетіп, бәрі де қойشا маңырап қоя берді.

- Дұрыс айтады!
- Біздің де талабымыз сол!
- Өлім жазасына кесілсін!
- Басқа бұзықтардың жаны түршіксін!
- Болысқа оқ ату деген бұрын-соңды болмаған сұмдық.
- Тыйым салынсын!

«Болыс тұрмақ, Россияның патшаларына оқ атылғанын бұл топастар білмейді-ая», – деп ішінен күлді ояз.

– Жә, мырзалар, бұл талаптарыңыз орынды. Бірақ орыс мақалы айтқандай, құр сөзді қағазға тігіп қоя алмайсың. Соңдықтан осы арыздарыңызды қағазға түсіріп, қолдарыңызды қойып, мөрлеріңізді басып беріңдер. Кәне, әлгі тұтқын бала қайда? Алдырыңдар. Біз аттаналық, – деді ояз.

Ояз басқалар сияқты малдас құрып отыра алмаушы еді. Соңдықтан астына қос жастықты бүктеп басып, басқалардан биік отырған. Қазір ол орнынан жеп-женіл көтеріліп, тіп-тік тұрған кезде, болыстар жағы қолдарымен жер таянып барып, екі-үш ұмтылып әрен-әрен көтерілді.

Дастарқан жиналмай жатып, барлығы жапырылып оядың соңынан тыска беттеген. Тұрады алдына салып Мақаш келе жатқан.

- Рысқұлдың баласы мынау ма? – деді Дат болыс қолын көзіне көлегейлеп.
- Ажалы жоқ еken иттің қүшігінің, – деп кіжінді болыстар тобына сырттан қосылған Таубай старшын.

Тұрған топты киіп-жарып, быртық Тұқымбай Тұрадың жанына барды. Баланың бетіне ежірейе қарап қалып:

- Сені неге балалар Қызыл Жебе дейді а? Айтшы, – деді.

Бала кілең оқа-зерлі киім киген үлкендердің ортасында жүдеу киінген жалғыз өзі екенін көріп, қорланғандай болды. Бірақ осыншама ығай мен сығайлардың назары өзіне ауып тұрғанын аңдал, бойын жиып алды. Тас түйіліп тұрып, Тұқымбайдың ірің жиектеген жанарсыз көзіне бұқпай қарап:

- Қызыл Жебе жүйрік. Мен де жүйрік болғым келеді, – деді.

- Қарай гөр көктүйнекті!
- Айылын жимай тұруын күшіктің!
- Болар бала боянан деген. Мынау болатын бала ғой, – ұлкендер бастарын шайқап-шайқап қойды.
- Сен Қызыл Жебені көріп пе едің өзің? – деп төнді Тұқымбай баланың үстіне.
- Жазда Қаракемерде ас болғанда көргенмін. Көкем Қызыл Жебеге мініп көкпар салған.

Тұқымбайдың ұмытшақ есіне енді бәрі түсті. Сол жолы Рысқұл Саймасайдың сағын сындырыған. Мына тұрган Мақаштан көкпарды жұлып алғып, Тұқымбайдың көмбесіне салым салған. Содан шығар, Тұқымбай мына тұрмеге кетіп бара жатқан қаршадай балаға кенет рақымы түсіп, басынан сипады. Әлде әкесінің Саймасайды өлтіргеніне ризалығын жасыра алмады ма.

- Алда байғұс-ай, – деп аяған болды.

«Адуын шал алжыған шығар», – деп басқалар бұл әрекетін құптамады. Бірақ қанша қаратас жандар болса да, Тұқымбайға дауыстап реніш айта алған жоқ. Тек ояз ғана:

- Пристав, баланы атқа мінгіз! – деп бүйрық берді.

Ояз өз нөкерлерімен атқа қонған соң, болыстар да қонақасыға қарамай, шартаралқа тарай бастады. Тарқар алдында оязға арыз жазып та үлгірді.

«Рысқұл Жылқайдаров тек бір болысқа ғана қарсы шығып қойған жоқ. Ол сонымен бірге ақ патшаның заңына, әскери губернатордың және Сіздің жарлықтарыныңға қарсы шықты. Сондықтан оны әскери сотқа беруді талаң етеміз. Егер біздің осы өтінішіміз ескерілмесе, онда біз өзімізге сеніп тапсырған қызметімізді қауіпсіз атқара алмаймыз. Егер Рысқұл Жылқайдаров әскери сотқа берілсе, онда бұл халық үшін үлгі және басы бұзық адамдарды ауыздықтау болар еді. 1-қаңтар 1905 жыл», – дей келе барлық әкімдер қолдарын қойып, мөрлерін басты. Ең бірінші болып Шамалған болысы Дат арапшалап қол қойды. Содан кейін Жайылма, Кіші Алматы болысы, Мойынқұм болысы, Қарасу болысы, Тұрген болысы, Іле болысы, Тұстік Балқаш, Тауқұм Балқаш, Ұзынағаш, Құрам, Батыс Қастек, Тау-Жалайыр, Арасан, не керек, қырық бір управитель тізілді.

Қызды-қыздымен Тұқымбай да бармағын басып қалды. Рысқұлда кегі кеткендіктен емес, болыстардың тізімінде жүргенді үлкен ырым етіп, ішінен: «Е, әруақ, қолда, қолда, қолда!» – деп үш қайталады.

V

Қырық бір болыс кол қойған арызбен Верный уезінің начальнигі Георгий Александрович Сорокин әскери губернатор фон Таубенің қабылдауына келген. «Рысқұл

icі» деп аталатын жағдай фон Таубеге жете таныс. Вице-губернатор Осташкин мырза егжей-тегжейлі түсіндірген. Қазір уезд начальнигінің атына жазылған арыз алдына келгенде, «Рыскұл ісінің» өзі ойлағаннан әлдеқайда құрделірек екенін сезді. «Менен гөрі надан болыстар көреген болмаса нетті. Шынында, Рыскұл жалғыз Саймасайға ғана оқ атқан жоқ қой».

Губернатор фон Таубе бұл ойын оязға сездірмеуге тырысты:

– Эрине, управительдердің қаупі орынды. Мен де солай ойлаймын, Георгий Александрович. Рыскұл қатаң жазаланбаса, басқа бұзықтар да бас қөтеруі әбден мүмкін ғой. Ишкі Ресейдегі жағдай анау. Кешегі «Қанды жексенбіден» кейін бұлік өршіп барады. Сол бұлік біздің аймағымыздан да шығып кетпеуіне кім кепіл. Алдын алу керек. Мына управительдер ақылсыз адамдар емес. Олардың адал қызыметшілер екенін осыдан-ақ аңғаруға болады. Бірақ... Георгий Александрович, әскери сот Жетісу губерниясына таралмаған ғой. Мұны сіз білесіз. Сондықтан бұл мәселені шешу сіздің де, менің де қолымнан келмейді. Әскери соттеп соттау үшін тек Түркістан генерал-губернаторының рұқсаты, бәлкім, тіпті Ресей империясының әскери министрінің рұқсаты керек болар, – деп фон Таубе креслоға шалқая берді.

Кресло тұсында императордың үлкен суреті ілулі түр. Николай II қылыштың қынабына таянып алған. Мұрты едірейіп, көзі бедірейіп, қай қырынан келсең де өзіңе тік қарайды. Жарты құдай осы. Бәлкім, құдайдан ары болмаса, бері емес. Ұлан-байтақ империяның жекедара монархы.

Губернатор фон Таубе патшаға еліктейтін. Шашын да сонықіндей қырықтырып, мұртын да солай бастыратын. Тіпті қажеті болмаса да беліне қылыш асынады. Креслодан шалқая бере сол қылыштың сабына таянып отырады. Бірақ осынша айбынымен кішкентай бір «киргиздің» ісін өзі шеше алмауы оязды қапаландырады.

– Ташкент пен Петербурға мазаламай-ақ өзіміз ғана ың-шыңсыз тындыра салмаймыз ба? – деп қалды ояз.

– Жоқ, Георгий Александрович, ойланбай айтасыз. Рыскұлдың басын ала салу оңай. Одан ештеңе өнбейді. Әңгіме сол жазаны жұртқа жария етуде. Ал жария ету үшін жоғарыдағыдай санкция керек. Мәселенің өте маңызды екенін айтып мен генерал-губернаторға хат жазайын. Жауабы қалай болады іс солай шешіледі. Келістік қой, Георгий Александрович. – Әңгіме осымен аяқталғанын аңғарған ояз орнынан жылдам тұрып, губернаторға басын иді.

– Сау тұрыңыз, Георгий Александрович, – деді губернатор креслодан тұрмастан қолын созып.

Ояз шығып кеткен соң, қоңырау қағып, адъютантқа:

– Осташкин мырза кірсін, – деді.

Вице-губернатор кіріп келіп:

– Слушаю Вас, – деп қалшиып тұрып қалды.

– Михаил Захарович, енді «Рысқұл ісімен» тікелей сіз айналысасыз. Менің атымнан генерал-губернаторға хат дайындаңыз. Рысқұл Жылқайдаровқа әскери сот үкімін шығарып, 16-статьямен соттауға болар ма екен деп істің мән-жайын түгел баяндап жазыңыз. Болыстардың арызы туралы да айтыңыз. Хат дайын болған соң маған қол қоюға әкеліңіз.

– Құп болады! – деді вице-губернатор Осташкин.

Араға апта салып Ташкенттен, генерал-губернатордан жауап келді. Адъютант фон Таубеге құпия екі хатты ашпастан ұсынды. Бірінші конвертті ашып:

– Нн-да, – деді фон Таубе хатты оқып болып.

«16-статья бойынша әскери сотпен соттау Жетісу губерниясына жатпағандықтан, Рысқұл Жылқайдаровты әскери сотқа беру мүмкін емес. Сонымен бірге оған қатаңырақ жаза қолдану үшін жергілікті сотқа нұсқау беріңіз» делініпті хатта.

Фон Таубе екінші конвертті ашып шүкшіяды. Хаттың сол жақ шекесіне «Генерал губернатор. № 0121.

Екінші шекесінде: Құпия

Жетісу болыстарының

Әскери губернаторына»

16-көкек 1905 жыл, Ташкент қаласы – деп жазылған жазу тұр. Одан әрі мәтін кетеді:

«Менің алған мәліметтерім бойынша, соңғы кезде киргиз ауылдарының арасында кейбір толқулар байқалған сияқты. Бұл сірә, үкіметке қарсы орталықта жүріп жатқан зиянды әрекеттердің әсерінен туса керек. Сондықтан да, жоғары мәртебелі мырза, өз уезд начальниктеріңізге, участекілік приставтарға тәртіп беріңіз: көшпендерділерге қатаң бақылау орнатылсын, халықты бүлікке шақыратын сенімсіз адамдар байқалса, дереу бізге хабарлап тұрыңыз және елгіндей көшпендердің арасынан аластауға әрекет жасатыңыз...

Генерал-губернатор».

Кол қойылып, мөр басылған.

Фон Таубе екі жұдырығына мандайын тіреп отырып қалды. «Түсінбеймін, – деді өзіне өзі, – қой аузынан шөп алмайтын момын Жетісу деп бұл өлкеге өздері әскери сот пәрменін таратпайды. Сөйте тұра киргиздар арасында толқу байқалады, абайландар, – дейді. Әрине, абайлаймыз. Күні кеше Жайылма болысында бір топ белгісіз киргиздар урядникті өлімші етіп сабап кеткен. Ал Жайылма управителі Нарсұлтан бізге ең сенімді адам.

Соның жерінде әлгіндей оқиға болып жатқанда басқалардан не қайыр? Верныйдың ерлер гимназиясында үкіметке қарсы марксшілдер ұйымы біраз жылдан бері өмір сүріп келіпті. Тіпті сол ұйымның бір мүшесі, гимназияның кешегі түлегі Михаил Фрунзе деген Петербургтен бір-ақ шығып, «Қанды жексенбі» оқиғасына қатысқан. Қазір Иваново-Вознесенскіде большевиктік насиҳат өртін лаулатып жүрген көрінеді. Бізге орталықтан саяси тұтқындарды айдайды. Ал, олар болса мұндағы елдің басын улады. Сөйте тұра, Жетісудағы әскери соттың үкімі жүрмейді. Логика қайда?».

Фон Таубе жez қоңырауды әдеттегіден қатты қаңғырлatty. Сыптай адъютант сақпандай атылып кірді.

– Барлық уездердің начальниктерін ертең таңғы сағат тоғызға шақырыңыз. Бәрін! – деді фон Таубе. – да, қала жандармериясының полицмейстерің, облыстың турме бастығын, округтық сот председателін шақыруды ұмытпаңыз.

Фон Таубе емен ағаштан соққан қомакты креслодан ырғала тұрып, терезенің алдына барды. Губернатор бағында аташтар жасыл пулішке оранып, неше алуан құстар сайрап, арықтан су сыңғыр-сыңғыр қоңыраулатып ағып жатыр. Бейіштің бағындай. Эдем бағындай. «Бірақ Эдем бағында да бейбітшілік болған емес. Онда да неше түрлі тартыс өткен. Бәрі алдамшы. Бәрі тұс сияқты», – деп фон Таубе терезеден бетін бұрып әкетіп еді, императордың көзімен көз атысып қалды. Император мұны кінәлағандай ызғар шашып тұр екен. «Иә, императордың тағы сықыраған күні менің тағымтас-талқан болады. Әлгі киргиздар айтқандай: «түйені жел шайқаса, ешкіні көктен ізде». Жабайы түземдер де кейде осындаған да сөздер айта алады. «Жабайы, жабайы» деп жүріп жалпамыздан түспейік... Революция. Револьверден атылған оқтай қарып түсетін қандай қорқынышты сөз. Бұл сөздің идеясымен түземдер уланса, сойқан сонда болмасын. Бұлардың әйелдері ат пен түйенің үстінен түспей толғатып, босана береді. Бір көтерілмесін, бір көтерілсе – жауынгерлік рухы шығандап кететін шатақ ел. Ал, біз «момын, момын» деп өзімізді алдаймыз. Бұларға әскери сот жүргізуіді қоспаймыз. Айтпақшы, әлгі Рыскұл...»

Фон Таубе қоңырауды қолына тағы да алды. Жіптіктең адъютант қоңырау қағылар-қағылмас сарт ете қалды.

– Осташкин мырзаны шақырыңыз.

– Құп болады!

Вице-губернатор атан түйедей нән кісі еді. Қазына тіккен мундир шақ келмей, киімді ұдайы жеке ұстаға арнайы заказben тіккізетін. Қазандай басы қасқа мәндай, маңғаз. Бірақ мұрны көртіктеу, ал иегі тым шығынқы. Сақал-мұрт қоймайды. Оның есесіне қурең қасы

қою. Қабағы жардай. Осынша тұлға-тұр бола тұра, фон Таубені көргенде маңғаздығы айдалада адасып қалып, ебедейсіз қалбалақтай береді. Өз ісіне мейлінше берілген, үйжайын, қатын-баласын мемлекет ісі дегенде ұмытып та кететін пәруана адам. Фон Таубенің алдында қасқыр көрген түйедей қалшылдан қалады.

- «Рыскұл ісі» не болып жатыр? – деді фон Таубе өз орынбасарына.
- Әзірше істі Кіші Алматы сотына тапсырғанбыз.
- Мына генерал-губернатордың жауабымен танысыңыз. Әскери сотқа рұқсат жок. Исті округтік сотқа тапсырыңыз. Режимі қандай?
- Жеке камера – қатаң режим, Жоғары мәртебелім.
- Приходькоға ескертіп қойыңыз: бір рет Рыскұлдың тұрмеден қашып кеткенін ұмытпасын. Баласы да сол камерада ма?

- Иә, Жоғары мәртебелім.
- Округтік сотқа ескертіңіз, іске қатаң қарасын. Бүкіл управительдер біздің әрекетімізді бағып отырғанын ұмытпаңыз. Болыстардың наразылығына қалмайық.
- Құп болады, Жоғары мәртебелім.

VI

- Оян, Тұrap! – деді әкесі, екі тізесін бауырына жиып, екі қолын тізесіне қысып, бүрісіп ұйықтап жатқан баласына. Бұрынғыша «Тұраш» демекші еді, бірақ қайталап:
- Оян, Тұrap! – деді.

«Еркелетудің жөні жоқ. Енді еркелік сенен кетті, байғұс бала. Енді сенен балалық тақшті. Бұдан былай өз күнінді өзің көріп, өлмestің қамын ойлауың керек. Еркелетудің жөні жоқ».

Бұрын баласын аймалап жүргендей-ақ, Рысқұл тап бүгін осылай ойлады. Онға толартолмас балдырган шешесіз аяқтанып, шерлі жетім болды да, әкесін Алатаудай арқа тұтушы еді. Әкесінің мейірімі түсіп еміренген кездері аз болатын. Маңдайынан сипауы сирек. Бірақ адамда айтылмай сезілетін махаббат болар, ұдайы ат үстінде түн қатып, түсі қашып жүретін әкесінің өзіне деген сүйіспендігін бала іштей сезер еді. Тұла бойындағы тұлдыры, маңдайындағы сөнбекен жүлдзызы Тұrap бола тұра, Рысқұл өзін өзі тежеп, дәл қазір мейір төгуден бойын жиды.

– Тұр! – деді қатал ұнмен.

Тұрменің түні жаз да болса салқын. Баланың жамылғысы жоқ. Шолақ бешпет басына тартса аяғына, аяғына тартса басына жетпейді. Іргеде темір төсек нар бар. Бірақ оған жата алмайсың. Жатайын десен, яки отыра берсең ортасындағы екі тақтай тайып кетіп, құлап түсесің. Тақтайлар төсектің темір жақтауларына ұшпа-ұш ілінген. Нық тұруға бір-екі елі жетпейді. Бұл тұрмеде тақтайдың тапшылығынан емес, әрине. Ойнақтап тұрсын деп әдейі ойлап табылған амал.

Рысқұл енді сол екі тақтайды тас еденге төсеп, үстіне Тұрады жатқызды. Өзіне тақтай да жетпейді... Ескі түйе жүн шекпен әрі жамылғы, әрі төсеніш.

Далада жаз шығып, дүние жадырағалы қашан?! Бірақ тас абақтының іші бір жылымас. Баланың басы сияр-симас жалғыз терезеден өмірі құн көзі көрінген емес. Оның өзін біллектей бел темірмен айқыш-ұйқыш торлап тастаған.

Рас, күндіз аспанның қылғы төрт бөлініп көрінеді. Онда да түрегеп тұрып, есік жақтан қарасаң ғана. Ал, отырғанда көрінбейді. Терезеге қол жетпейді. Абақты бөлмеден гөрі зынданға көбірек ұқсайды. Шыңырау зынданың аузы аспанға қарап тұрады той. Тас камераның терезесі де үйдің қабырғасынан гөрі төбесіне жақын.

Абақты – арт айланбас тар. «Өлгенде жататын көр де сәл кендеу, – деп қояды Рысқұл. – Көрде, бәлкім, бұдан гөрі жылырақ болар. Мұның мүрдеден бір артықшылығы көздей болса да терезесі бар. Аспанның бір пұшпағы көрінеді. Егер қабірінде де осылайша көк аспанның көздей бір кесегі көрініп тұrap болса, өлгеннің өкініші ете қатты бола қоймас».

Камерадан аспан көрінеді. Күндізден гөрі тұн тәуір. Тұнде аспан бұлтсыз болса, жалқы жүлдyz дірілдеп тұрады. Рысқұлдың камерасына кіріп жылынғысы келгендей жалынышты кейпі бар. «Байғұс-ау, мұнда сонау сенің аспанынан да сұық. Басыңа түспеген соң білмейсің гой», – деп сөйлесер Рысқұл онымен. Ұдайы бір-ақ жүлдyz тұрады. О да тұн ауа бере жасырынып қалады.

Қапаста аспаннан басқа не көруші еді. Рас, түрме түбіндегі нар еменнің бір бұтағы көлбендер, жасыл жапырақ көз алдайтын. Надзиратель камераның темір есігіндегі көздей тесіктен сығалап, тұтқын не істеп отыр екен, қалай отыр екен деп аңдитын. Сонда Рысқұлдың ылғи түрегеп тұрып терезеден көз алмай қалғанын байқайды. «Е, бұл не көріп тұр екен?» – деп таң қалады. Ары ойлап, бері ойлап, ақыры емен бұтағынан өзге ештеңе жоғын білген соң, надзиратель әлгі бұтақты қырықтырып таstadtы. «Енді не істер екен?» – десе, тізесін құшақтап, қатып қалған екен. «Өліп қалған ба?» – деп күдіктенгенше болған жок, тұтқын орнынан барысша бір-ақ атылып есікке жетті де надзирательдің көзіне сұқ саусағын ұсына ұмтылды. Надзиратель шошып кетіп, оқыс шегінгені сонша, тар дәліздің артқы қабырғасына кегжек еткізіп басын ұрып алды. Шүйдесін қолымен сипалап есенгіреп біраз тұрды.

Камераның төбесі де, төрт қабырғасы да, тор терезесі мен темір есігі де тұтқынға жауыға төніп, тынысын тарылтып тұрады. Бірақ, Рысқұлдың ең жек көретіні темір есіктегі көздей тесік еді. Рысқұл азаптың небір түріне шыдап-ақ бағар, бірақ көздей тесік дегбірін қашырады. Тесіктен жылт-жылт аңдуши көздер көрінгенде шықшыты бұлт-бұлт ойнап, тісі шықырап, әлгі ұры көздерді шұқып шығарып жібергісі келіп жыны қозады-ақ.

– «Бұл нәлдеттер неге қарай береді? Тамаша көре ме? Жаңа ғана сұғын қадап кетіп еді гой. Әлде менің мұсәпір халде отырганымды көріп қуана ма екен? Оларың бола қоймас!»

Осылай деп өзіне-өзі дәт беріп, өзін өр ұстағысы келеді. Сағы сынбағаның білдіргісі келеді. Кейде сумандаған сұқ көздерді байқамаған болады. Бірақ адам өзін-өзі тежей бергеннің де жақсылығы шамалы. Ішінен тынғаннның ызасы – алманың өзегіне түскен құрт сияқты. Сыртың бүтін, ішің тұтін.

Сол тұтін ішке сыймай кеткенде, Рысқұл сұқ саусағын қадап тесікке тұра ұмтылады.

Артынша, мұндай қызбалыққа бой бергенім қалай? – деп өкініп те қалады. Дүшпанға осалдығынды білдірме дейді.

Сөйтіп, жалғыз жасыл бұтақ та ғайып болған. Надзиратель оны қырықтырғаны камераға күн түсірмейді деген қамқорлықтан емес, әрине. Қылмыскердің көзі камераның тамұқтай тас, көрдей қарасұр қабырғасынан басқа бояуға алданбағаны жақсы. Ал тұтқынның күнде жасыл жапырақты тамашалап, көз жанарын дем алдырып тұрғаны,

надзиратель тарапынан үлкен сый болар еді. Ондай мырзалықтың не керегі бар? Тұрменің қожайыны шамасы келсе аспанның көгілдір түсін сұп-сұр бояумен баттастырып қояр еді, амал не, оны істей алмайды. Әзір аспанға жетер саты жоқ, рас, кейде бұлттар көмектеседі. Бірақ ең тұнжыр бұлттың өзі тұрме камерасының түсінен әлдеқайда ашық. Надзиратель шамасы келсе тұнде қалтырап тұратын жалғыз жүлдыша балшық жағып қояр еді. Әзір оны да істей алмай жүр. Әрине, ең қызығы, жалғыз көзді әйнекті тарс жапқан фой. Бірақ ол тұрменің ережесіне жатпайды. Бір ғана амал – тор темірді неғұрлым жуанырақ қағу.

Терезенің көзін бітегенмен, көңілдің көзін қалай бітерсің. Адамның айтып болмас ғажап қасиеттерінің бірі – көңіл көзі ғой. О, онымен мың түрлі бояу көруге болады! Ол арқылы сонау сағым таулардың ар жағында жатқан Тұлкібасты, Кемербастау мен Күмісбастауды көре аласың. Дәу-Бабаның сыртындағы Иірсу мен Ақсуды аралайсың. Мыңжылқы мен Мақпал жайлалауын, Ұлар тауын шарлайсың. Кісінеген жылқы, шіңгірлеген құлыштар, үйездеген биелер, маңыраған қой, мөнірекен сиыр; зауза қоңызы әндептеген тұндер; ақсүйек ойнап алқынған қыз-бозбала, айлы тұндеңі алтыбақан; қанталап барып батқан күн; күннің батысынан шығысына дейін қызылтым бояуға малынған бұлттар; шығар күннің шашыла шашыраған сәулесі, ақбас таулардың алаулаған шындары; Дауылбай тоқалдықка тартып алған Әсем қыздың жәудір көзі; жылқышы Рысқұлды көргенде алаулас ала жөнелетін сол Әсемнің алма беті... бәрі де көз алдында. Бұл көріністерді надзиратель еш уақытта да, мылтықпен де, найзамен де қуып шыға алмас.

Тас қапастың құрсауында отырғанның өзінде адамның кекірегінің терезесіне темір тор қаға алмайсың. Одан күнді де, аспанды да, жасыл жапырақты да тасалай алмайсың.

– Тұрсаншы, Тұrap!

Бала ұйқысын қимай, ыңырсып, бұрсие жатады.

– Қазір, кеке.

Тұрме камераларының бәрі мұндай емес. Бұдан бір мысқал болса да тәуірлері бар. Бірнеше кісілігі де, тіпті бір қора тұтқын жататыны да бар. Тұп-тұтас тастан емес, қыштан, тіпті домбаз, қам қыштан соғылған камералар да кездесер.

Рысқұл камерасы – санаулы тас абақтының бірі еді. Мұнда тек аса қауіпті тұтқындар, патша тіршілігіне барынша зиянкес, зор қылмыскер ғана отырғызылады.

Сондай қылмыскердің бірі Шілмембет Шымырдан шыққан Рысқұл Жылқайдарұлы еді. Аяқ-қолын кісенде, алғаш осы тас қапасқа жекелеп кіргізгенде мың да тоғыз жүз бесінші жылдың басы болатын.

Осы тұрмеден бір рет қашып шыққан әдісіне салып абақтының астын теспекке әрекет жасап, қараңғыда іргеге тырнақ салып көріп еді, көбесі сыйдырылып түсе жаздады. Саусақтары мұп-мұздай тасқа тиіп, көбесі жапырылып, шып-шып қан шықты.

Ертеңіне надзиратель оны дәретханага шығарып бара жатып саусағындағы қанды байқап қалып:

– Байқа, бәлем! Бұл саған өткен жолғы камера емес, – деп айызы қанғандай қарқ-қарқ күлді.

Бұл жолы түрме қызметкерлері сақ болды. Рысқұлдың кім екенін танып қалған, қой қораға қамап қойсаң, абақты осы екен деп, тырп етпей жата беретін аңқау қазақ болмай шыққанына көздері жеткен.

Тас камераға қамалған соң-ақ Рысқұл ісінің оңалмасын сезген. Жаза жарлығы көп ұзамас деп те күткен. Өлім жазасы бола ма, каторга бола ма, – көп кешікпес деп еді. Бірақ жарым жылдан асты, іс әлі шешілмей жатыр. Екі иығына екі кісі мінгендей шомбал, қолдан қүйғандай шымыр, өте қарулы еді, абақты сорып тастады. Қызыл-күрең жүзі басындағы тозған ақ қалпақтың түсіндегі күннен-күнге қуарып барады.

Ақ қалпақ демекші, оның жаны сірі екен. Қанша жыл болған, құдай-ау, туған жері Тұлқібастан кетер жылы Қатшагұл жеңгесі тігіп беріп еді. Топырағың торқа болғыр, сол Қатшагұлдің де сүйегі әлдекашан қурап қалды. Рысқұл енді ойлап тұрса, тұла бойында туған жерден қалған жалғыз белгі осы тозған қалпақ екен. Басқа ештеңе сақталмаған. Еш белгі жоқ. Бәрі тозған, бәрінің күні озған. Енді, міне, басынан бұлт арылмай ауырдан да ауыр күндер туды. Ноқта сыймас қайран бастың енді қай шұнқырда қаларын, ақ қалпақтың қайда шірірін бір құдайдың өзі біледі.

Сірә, әкімдер оны осы тас камераның ішінде шірітер. Сотты тым созуларына қарағанда, бәрі ықтимал.

– Тұра ғой, Тұrap. Мен саған жағдаятты түгел айтып берейін де. Мына жендеттер мені бір жайлыштын қылатын уақыт келіп қалды-ау деймін. Сен бәрін естіп алғаның жөн.

Кірі ашылмаған бөздей болып аспанның сәл-пәл ағара бастағаны байқалды. Енді сәлден кейін надзиратель келіп, темір есікті теуіп ашып, Тұrapды алғып кетеді. Қаршадай бала таң қараңғысынан қора сыпырады. Одан кейін қүймеге ат жегіп, түрме бастық Приходько мырзаның балаларын гимназияға апарып салады. Одан оралған соң Приходько мырзаның отынын жарып, күлін шығарады. Күні бойы тынымсыз жұмыстан қалжырап, камераға қайтып келгенде, әкесінің әңгімесін тыңдауға шамасы келмей құлайды.

– «Ұйқысын қимай аяғанмен, құдай аямаса, адамдар аямаса, бәрібір қор болмай ма?! Одан да бұған мен істің мән-жайын, түп төркінін түгел айтып қалуым керек қой. Бәлкім, ертең кеш болуы. Менің хикаямды әйтеуір, бір адам білуге тиіс қой. Кейінгілер бұл шытырман-шырғалаң істі соттың қағазынан емес, өз баламның аузынан білуі абзal шығар.

«Мені бұлар қарақшы, адам өлтіруші, қанішер дейді. Тым болмаса Тұrap білсін шындықты. Қарақшы кім? Қанішер кім? Жер бетінде қарақшы аз ба? Әне соның қайсыбірін Түркістанның генерал-губернаторы өзі қадағалап, тергеу барысын дүрбімен қарап отыр? Ол – ол ма, Приходько мырзаның бір «көңілі түсіп» айтып кеткеніне

қарағанда, «Жылқайдаров Рысқұлдың ісі» туралы Түркістан генерал-губернаторы сонау Петербургтегі патшаның соғыс министріне ақпар айтып, ақылдасуға мәжбүр болыпты. Көрдің бе, Тұрар, қай қазақтың ісін патша ағзамның министрі тікелей өзі қарап жатып еді? «Барып кел, шауып келмен күн кешкен кәдімгі барымташы, қарақшы болса, онымен құдіретті өкімет өстіп тәжікелесіп жатар ма?».

Шындықты билетін бір пенденің болғаны жөн. Оны осы жалғыз ұлынан басқаға ағынан жарылып, ақтарылып, айта алmas.

– Тұр! – деп дауыс оқыс шықты. Бұл дауыс Тұрарды ғана емес, ой орманының нұында жүрген өзін де оятып жібергендей қатал естілді. Бала көзін уқалады. Бірер рет есінеп алды.

– Тыңдал отырмын, әке.

– Бұл былай, – деді Рысқұл сөз бастап.

Таң қараңғысы тас қабыргаларды тарылта түскендей тұксиді.

Рысқұлдың ой-қиялды қамаудан шығып, ата-бабалар жерін шарлап кетті.

– Тыңда, Тұрар. Мені жұрт Саймасайды өлтірген бұзық дейді. Ал Саймасайдан бұрын не болғанын білмейді. Саймасай сойқанына не әкеліп соққанын анықтамаса мен көрде де тыныш жата алмаспыш. Мұның өзі былай болған еді, шырағым...

Дәу-Бабаның дөңқиіп жатқан жотасын ай сәулесі шалықтап өтті. Оңтүстік-шығыстан, Жабағылы жақтан, сірә, ай туып келе жатса керек. Қараңғы түнде тұксиіп жатқан таудың түсі жылығандай еді. Дүлей түнек ақшыл сәуледен қүйріғын қысып қашқан қасқыр сияқты. Түнектің түсі сүйк-ты. Түн жамылған Дәу-Баба жарықтық жалғыз-жарым адамға қорқынышты-ақ.

Ара-тұра үкі үхілеп, әлдеқандай белгісіз құс жанұшыра шар-р ете қалады. Тау қойнауы түн баласына жұмбақ жұлқысумен, белгісіз шу, қырқысумен өтеді. Түн қарақшылары тыныш дүниенің шырқын бұзып, өзінен әлсіз жүгірген аң, ұшқан құстың сорын қайнатып, жылы-жылы қанын қылғытып, ку тамақтың құлдығында жүреді. Ышқынған үкі, жаман жапалақ, қара тілеу байғыз мына шөгіп жатқан таудың тоғай-тоғай жынысына толып кететін сияқты.

Рысқұл әу баста сүмдік дауыстардан шамалы сескенген. Қанша батыр болсаң да түн ішінде, айдалада, жападан-жалғыз тұрғанда байғыздың сұнқылынан тұла бойың аза болар. Қас қылғандай Бердіқұл да тез орала қоймады. Құлактағы су өлімсіреп, бір-ақ қасық қалып, үзіліп бара жатқан соң ағасы Шәңке-бастаудың басына барып қайтпақ болған. Сірә, Дауылбай ауылы суды бұрып алса керек. Кеше ғана сол ауылдың ақсақалдарымен баталасып, Шәңке-бастаудың сүйн кезек ішпек болып келісіп еді, Сәліктердің ішінде

бүгінгі тұн су кезегі Жылқайдардың балаларына тиген. Ағайынды Бердікүл мен Рысқұл тары суаруға шыққан. Ағайынды үшеудің кенжесі Молдабек кедей ауылдың қой-ешкісін күн бойы бағып, діңкелеп келген соң тұнгі суға алып шығуға ағалары обалсынды.

Рысқұлға салса, тары егіп, торғай қорып жүргісі жоқ. Есіл-дерті Дәу-Бабаның ар жағында жатқан Иірсуда. Иірсу – Ақсу-Жабағылының қақпасы. Ол жерді де Дауылбай жайлайды.

Иірсу – шұрат жайлау. Жан-жағы тау. Тауға шығып кетіп, тастан-тасқа секіріп кекілік іздегеннің өзі не ғанибет!

Жылқайдар Дауылбайдың жылқысын бағар еді. Егер әкесі жылқы бақпаса, Рысқұл атқа мұнша есі кетіп құмар болмас та ма еді, тұнде түсінен, күндіз ойынан ат кетпейді.

– Сенің түбіне осы ат жетпесе неғылсын, – деп ренжуші еді әкесі кейде. Марқұмның сол айтқаны кейін келгендей де болды...

Еркіне салса, Рысқұл тас басып, тау асып, кең әлемнің аясында, Ақсу-Жабағылының саясында, ну орман мен жасыл жайлаудың төрінде жүруді армандай ансайды. Иірсуға кетпекші болып, бір-екі рет оқталып еді, ағасы Бердікүл жібермей қойды.

Жылқайдар дүние салмағанда, Рысқұл бүйтіп кетпен арқалап, тары қорып, су суарып жүрмес те еді. Басында бостандығың бола тұрып, балақ түріп, балшық кешкеннен гөрі, байдың жылқысын бағып, күні-тұні ат үстінде жүрген артық сияқты көрінеді де тұрады.

Дүние шіркін, қылыш-қылыш. Біреу жарлы, біреу бай. Дауылбайдың жылқысы Алатаудың алқымын түгел алып жатыр, ал Рысқұл сияқты ер-азаматта аяқ лау боларлық жаман тай да жоқ еді. Осы жақындаған Корниловқадан өткен солдаттардың бракқа шыққан бір атын амалдан қолға түсірген. Әскери ат ақалтеке шалыс, мойны құрықтай, аяқтары сидаң жылқы еді. Аз күн жем беріп, жоңышқаның көрпесіне арқандап байлағаннан кейін ақалтеке атырылып шыға келді. Бісміллә деп оны Рысқұл көкпарға да салып көрді. Додаға жоқ, шабысқа шайтандай жүйрік екен.

Әке байғұс бала қызығын көрмей ертерек өтті-кетті. «Балаларым Әлімбек батыр бабасындағы күштілерден қорықпайтын, мықтылардан ықпайтын асав болып өссө», – деп армандаушы еді. Жылқайдардың әкесі Әлімбек Тұлкібас дуанына аты жайылған айтулы батыр, шабандоз, палуан бопты. Бірақ жалғыз атты кедей екен. Ал Жылқайдар можантомпай, момындау кісі еді. Батырдың баласымын деп шіреніп отырмай, ағайыны Дауылбайдың қызметіне кірген. Кісі есігінде жүрудің не екенін білген соң барып:

– Екі дүниеде бір-ак тілегім бар, балаларым кісі есігін кермесе екен, – деумен болды. Алғаны Айтолды бәйбіше тәменгі Таластағы кедей Ойықтың қызы еді, сонан өзі енді тұра алмастай қатты ауырып жығылғанда:

– Айтолды-ау, саған айтарым, мына үш баланы байдың босағасына телміртпе. Мен олай-бұлай боп кетсем, Кемербастаудағы ағайындардың арасына барындар! Ахат ініме сәлем айт.

Ешкімге құні түспей Қарақойынның құнарынан несібесін теріп жеп жүр ғой. Менің артымда қалып бара жатқан үш балама бір тоқымдай жерді бәсірелікке берсін. Ешкімге кіріптар болмай сол жерден бұйырғанын алып-жеп көріндер, – деп еді.

Ахат Жылқайдардың аманатын ада қылмай, адал орындарды. Обалы не керек?! Жылқайдардың жесірі мен жетімдеріне Қарақойынның қара бұйра топырақты жерінен бәсіре бөліп берді.

Шынтуайттап келгенде Қарақойынға Жылқайдар балаларының ортақ болар жөні де, жолы да бар еді. Бабалары Әлімбек батыр аз ата Алсай баласын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, шонжар тұқымдармен иық тіресіп өтті. Мына қазіргі Дауылбай болыстың әкесі Құлжабай датқаның өзі Әлімбектің айбынан мысы басылып, жүні жығылып Тұрар еді. Сөйтіп, бұл шұрайлы Қарақойынға Әлімбек және Соқыр батырлардың арқасында қол жеткен. Әйтпесе, аз ауылдың өмірі алдына салып айдаған малы жүзге жетпеген, жүзге жетсе күзге жетпеген. Көбінің-ақ «үрерге иті, сығарға биті» болмаған.

Соқыр – Әлімбек батырдың немере інісі болатын. Шын аты Керімбек еді. Сонау Меркеде Сыпатай батырдың асын бергенде қырғыздан келген Теке батырға қарсы сайысқа шығар исі қазақтан ешкім табылмай иә аруақ, иә құдайлап Керімбек жұлқынып ортаға шыққан.

– Өлсем – құным сұраусыз! – деп айқай салған дейді.

– О, бұқ кім? Бұқ қай бала! – дескен ел аталары.

– Бұқ Тұлқібастан келген Шымыр-Шілмембет Керімбек! – дескен жүрт.

Сонда дүйім ел:

– Бәйдібек! Бәйдібек! – деп ұран тастапты.

Бәйдібек баласы болған жер «иә, құдайлап» жүріп Керімбектің төсін тоқыммен тартып байладап, қолына найзадай ұзын айыр бақан берген екен. Айыр жағын оң қолының қарына тіреп алып, құж-құж қүйқалы басын орамалмен шарт түйіп, астына апай төс, жуан бел қарагер алпауыт ат мініп ортаға ойнақтап шыққанда ар жағы Арыс, бер жағы Алматы, Албаннан жиылған жүрт тағы да:

– Бәйдібек! Бәйдібек! – деп аспан астын азан-қазан қылған деседі.

Сайыстың серті жаман. Екеудің біреуі құрбан. Соған екі сайыскер де бас тігеді. Теке батыр талай сайыстан ұртын қанға толтырып, аруағы асып, жеңімпаз атанып жүрген кәнігі сайыскер. Ортада шомбал қара ат мініп, төбедей болып, асқақтап тұр. Қасы салбырап

көзін жапқан. Тап-тақыр жала басы шошақтау екен. Керекең құсап орамалмен таңбаган. Төсін тоқым орнына ала қыл арқанмен қабат-қабат таңып тастапты. Текенің аруағы асынқы еді. Керекең оның қасында көп қораштау көрінеді.

Бірақ аулақтан атойласып, бір-біріне қарсы, бақандарын ұсына шапқан заматта Керімбек кереметтей өзгеріп кенет күш алып, сескенбей ұмтылды. Сайыста адамнан да гөрі ат қатты сасқандай. Алдынан жолбарыс шапшып келе жатқандай кілт тоқтап, шегіншектеп кетеді екен. Артқы аяқтары бүгіліп, бөксесімен жерге шонқая жаздал барып, қайтадан бауыр жазып, жер бауырлап көсілгенде ат емес, мысық қарғығандай әсер қалады.

Сол сайыста екі батыр екеуі де бір мезгілде аттарынан ұшып түскен. Мұндай сайыс, әдетте, сирек кездесетін жәйт екен. Теке батырдың қара атының басына бақан тиіп құлаған да, Керекеңнің сол көзі жазым болып ағып түскен. Сол Сыпатаидың асынан кейін Керекеңнің даңқы ел аузында Соқыр батыр деп таралып кеткен екен.

Арада жылдар өтіп, енді қырғыздар жағы өзінің атақты манабы Шабданың асын береді. Шабданың асында Теке батыр мен Соқыр батыр қайта сайысып, бұл жолы Соқыр Теке батырды ұшырып түсірген. Теке сол аста жан тәсілім болған. Қаһарынан қалың ел қалтыраған Құлжабай датқа Қарақойынды аз ғана Алсай ауылынан ала алмаған себебі батыр бабалардың арқасы еді. Батырлар да дүниеден өтеді. Тіршілікте ешкімнен ықпаған ерлер өлімнен ғана өкінішпен женіледі. Ноқталы бас солай. Соқыр батыр қайтыс болғанда Құлжабай датқаның жандайшаптары Қарақойынды алып қоймақ боп ары-бері әрекет жасайды. Сонда Алсайдың бір ақыны:

Тоспаның қыстау салдым бұлағына,

Жоңышқа, ат семірер, құрағына.

Жығылса құлан барып жол үстіне

Күрбақа қарғып мінер құлағына, –

деген екен дейді.

... Дәу-бабаның күдірейген желке тұсынан алыстағы өрттің жалыныңдай боп әлсіз алау көтерілді. Таудың тулап түрған түлпардай мұсіні мүшеленіп айқын көріне берді. Алау жалды ат енді кісінеп жіберетіндей шапшып тұр. Енді алау тұсынан балқыған алтындей боп толықсып, толқып әсем ай көтерілді. Әуелгі екпіні аспанға тау тұсынан атып шыққандай еді, енді баяулап, маң-маң, паң қалыпқа тұсті. Жердің жүзі сәуледен маужырап қалды.

Ай туысымен әлгі бір қою қараңғылықта тау қойнауынан шыққан ацы дауыстар әлсірей бастады. Түннің қаракшы құстары ай сәулесінен болса да қаймығып, қалбаңдап ұшқанда өз көлеңкелерінен өздері сескеніп, тал арасына кіріп кетуге асыгулы еді.

Рысқұл енді байқады. Арық бойымен айдаһар бүктетіліп жортып келе жатқандай арқырап, алқынып, қақалып-шашалып, ай сәулесінен жоны жалтылдан су келіп қалған екен.

— «Е, суды Бердіқұл бері бұрып салған екен ғой. Енді өзі де келе жатқан шығар», — деді Рысқұл жалпақ кетпенмен құлақ-құлақтың аузын нығарлап тұрып. Арындаған асау су құрғақ топырақты құлақты бұзып кете берді. Рысқұл шым ойып салып әлгі суға әрең ие болып тұр. Бердіқұл тезірек келіп, екеулем бұмаса, мына тасқын бой берер емес.

Бірақ Бердіқұл келе қоймады.

Рысқұл ағасы кеткен жаққа алаңдан қайта-қайта қарады. Су болса әл бермей алқындырып ол барады. Ботана тасқын бойынды қариғы. Балағын түріп алған жігіттің балтырын шыдатпай тау сұы қақсатып ала жөнелді. Су осындаған бол түрғанда екеулем салса егінге, тез-ақ жайып алар еді, қайда жүр бұл Бердіқұл?!

Жер жарықтық шөлдеп-ақ қалған екен, су сіңген топырақ сыйыр-сыбыр еткендей болады. Еміреніп, енесін еміп жатқан бұзаудай:

— Жеті күн жауған жанбырдан, желдіріп өткен су жақсы, — деп еді ағасы. Тары биыл бітік шықты. Қарабұйра Қарақойын топырағы тұқым сепкеннен бір апта кейін ашаң жасыл бояя тартты. Қос құлақтанып жер бетіне шыққан жасыл жапыраққа қарап адамдар:

— Е, құдай, құдіретіңе тәубе? Ырыс бергеніңе, несібе бергеніңе тәубе! — дескен. Енді, міне, сол тары сабағы жуан, балағы сабалақ, кере қарыс бас тартты. Толысып келе жатқан уыз дәнін көтере алмай шашақты бас салбырап төмен иілді. Тары қызыл тұмсық шығарып қалды. Амандық болса, осы судан кейін ораққа да ілінеді. Қырман толып, қап толып, қамба толып, қарық болар ма еkenбіз деп ағайынды жәдігерлер жандарын шүберекке түйіп, суға таласып жүріп, бүгін қолдары жеткен...

Рысқұл суды шелдеп дөңдеу жерлерге шығарып, мөлтектің аяқ жағына барып қалып, Бердіқұл көрінбес пе екен деп тау жаққа тағы қарады. Анадайда екі қолы ербиіп екі жаққа кеткен қарауыл шошала ғана қарауытты: шымшық қорқып, тарыға тимесін деп қағып қойған қарауыл түнде түсі сүйк.

Тары қоритын уақыт болып қалып еді. Құс баласы тіршілік қамына ерте кіріседі. Ал жау шымшық оны қарақшылықтан бастайды. Құлқын сәріден жау шымшық топ-тобымен ұшып, қызыл тұмсықтанып қалған егіске бүйідей тиеді. Дәнін торғай шоқып қойған масақ қауызы топан болып, аспанға қарап қаңқайып қалады. Бала-шаға, кемпір-шал темір-терсек, қаңылтыр түңке қанғырлатып, айқайлап, қиқулап, шымшықты шошытып-ақ жүргені. Әсіреле балалар сақпан тартып, тары құмар жау құсты түкпір-түкпірден қуып шығады.

Енді осыдан көп кешікпей қырги келеді. Әне, егінші байғұстың досы сол! Қырги келді – болды, тары пісе берсін, торғай жеп қояды деп қорықпай-ақ қой.

Рысқұл енді байқады, әлгі әл бермей қойған асау су қайтадан азайып қалып, аяғы мүлде үзіліп бара жатыр екен. Судың соны бір мезгілден кейін ініне кіріп кеткен жыланның құйрығында сумаң ете қалды. Тіпті сызаттап та ақпады. Рысқұл ағасының артынан бармақ болып кетпенін ишінде салып бір тұрды. Онан соң: – Егер әлгіндегі су қаптап келіп қалса, құлақ иесіз қалғаны қалай болады? – деп тоқталды.

– Көке! Ау, көке? – деп дауыстап көрді.

Тырс еткен дыбыс болмады. Тек шілдеқоңыз шырылдайды. Әлденеден адасып қалып зар ұрып, жоқ іздеп жүрген сияқты, аянышты әлсіз дауыс әр жерден бір шығады. Дүниеде шілдеқоңыздың шырылындағы сағынышты үн жоқ шығар.

– Көке! Ау, көке! – деп Рысқұл бұжолы айқай салды. Айқайы үнсіз мұлгіме далаға сіңіп жоқ болды. Жігіттің жүрегі өзімен-өзі әлденеге дүрсілдей бастады. Танауы қусырылып, қараптан-қарап, қатты-қатты дем алды.

– Кө-ө-ке-е-е! – деп бұжолы ұзақ айқайлады. Әшейінде әдемі қоңыр дауысы қазір бұзылып тарғыл-тарғыл барылдаңқырап шықты. Құлақ тосты. Шілдеқоңыз бір сәтке тына қалып, қайтадан шырылына басты. Рысқұлдың дауысынан аспандығы асқабақтай ай селк еткендей болды. Сөйтсе, өз даусынан Рысқұлдың өзі селк еткен екен; Дәу-Бабаның жыныс тоғайлы түкпірінен байғыз сұнқылдады. Рысқұлдың тұла бойы мұздап сала берді. Балуан тұлғасы қара жерден тұғыр таппай, иесіне де ырық бермей, безек тиген кісідегі селкілдеңкіреп кетті. Иә ашу қысқанын, иә қорыққанын өзі де ажырата алмас хал.

Бір сұмдықтың болғаны хақ. Әйтпесе ол кеткелі ет пісірім мезгіл өтті. Алыстан иттің үргені естілді. Жігіт құлақ салып еді. Дауылбай ауылы сияқты көрінді.

– Дауылбай! – деді ол дауыстап.

Енді ол арық бойлап, жоғары қарай өзінің тұра жүгіргенін де сезбей қалды. Тұбіртекке сүрініп кетіп, ет беттеп жығылып барып, бойын әрең түзеді. Ол өзінің жанұшырып жүгіріп келе жатқанын сонда білді. Отрып тұрып, енді едәуір көтеріліп, төбеден төңкеріліп тұрған ай Рысқұлмен қоса жүгіре жөнелгендей шошаң-шошаң етті; Дәу-Бабаның жотасы бір жоғары, бір төмен ыршып түсіп, Рысқұлдың көзінің алдындағының бәрі жанталас қозғалыста еді. Түймебас түйіртпек тікен пісіп, қатайып қалған. Аңы қызыл тікен балтырын тырналап, қанын ағызды. Бірақ Рысқұл мұны сезген жоқ. Ағасының бір бәлеге жолыққаны анық. Соған жетпей, жан ауруына көніл бөлер емес. Атадан қалған үйелмелі-сүйелмелі үшеу еді. Үшеуі бірінің етегінен бірі ұстап, енді-енді қанаттары қатайып, ел қатарына қосылып жатқанда бәле-жалаға ұрынбай, тек жүргенге не жетсін?! Бәлеге ұрынайын деп кім ойлады дейсін?! Заман соқтықтырады-ау, заман, заман. Өзің тыныш жүрсөн де, өзге келіп тиіседі. Сойылын суға салып отыратын сотқарлар көп. Шамшыл болмайын десен де шайтан тұртіп, шалғайдан алып, шатаққа шақырады. Әнеуқұні де бір қасық суға бола Дауылбай ауылымен керілдесіп қалғанда, кедей Сәліктің бас көтерері осы Рысқұл боп қой қаптағысы қозып, қаны бір қайнап еді: ағасы «қой-қой», – деп, арандаудан әрең алып қалған.

Агасы заты момын адам. Бердіқұлға қарап, бабасы Әлімбек батыр болған екен дегенге ешкім нанбас. Заты жуас. Әлдеқайда сойқан іздеген содырлар жолықса, оларға қарсы тұрар қауқары да шамалы. Азға қанағатшыл, кембағалдыққа мойын ұсынған, тақасуға жок, құдай деп жүрген бір адам. Анасы марқұм қайтарда:

– Бердіжан-ау, шиеттей үш құлынымның ес білері, бас иесі сен едің, алысқанмен алысып, жұлысқанмен жұлысуға жарап ма екенсің, құлыным. Мына заман зордікі, – деп еди.

Байғұс ана баласының сырын білгеннен де, көрінгеннің көз тұрткісі болып, қорланып кете ме деп қорқар еді. Бірақ Бердіқұл қанша момын болғанмен, әсте жалқау емес-ті. Шаруаға дегенде өлермен, шаршау білмей, ертеден қара кешке дейін мыңқ етпей жер жыртып, тұқым сеуіп, топырақ малалап бір тынбас.

Сол табан ақы, мандай тері арқасында қара шаңырақты ұстап қалды да, ата тұтіні өшпесін деп, інілерінің кір-қоңың басын жамап-жасқайтын өзіндей жуас, қара табаннан шыққан кедей Сиқымның қызы Қатшагұлге үйленіп еді. Оған да небары жылға толартолmas уақыт өтті.

Рысқұл кетпенін сайыскерлерше алдына кезене ұстап, арық бойлай аңыратып келе жатып, әлсін-әлі:

– Көке! Көке! – деп айғайлай берді.

Тек алыстан иттер қаңқылдады. Тағы да байғыз шақырды.

Осы келе жатқан бетінде Рысқұлдың алдында қанша адам болса да төтеп бере алмастай бір дауылды екпін, адамның мүмкіндігінен тысқары бір дүлей құш бойын кернеп келеді.

Қазір де солай. Кетпенің жалпақ жүзі айдың жылусызың сәулесіне шағылысып қояды. Рысқұл өкпесі қабынып жүрегі тарсылдап алқына жүгіріп келе жатып, бір мезгілде алдында жарқырап жайылып жатқан суды көрді. Көлкіген судың түбінде аспандағы айдың суреті дірілдеп тұр екен. Оның бір жағынан қарауытып суды буған бел тоған көрінді.

«Е, – деді Рысқұл. – Жаңағы судың құрып қалғаны орта жолдан мыңтылар тарс байлап алған екен ғой. Бердіқұл қайда?!»

Аламан-тасыр ашумен келген бойда тоғанды тас-талқанын шығарып бұзып, суды жығып алмақшы болды. Бірақ тұн жамылып ұрлық қылған кісі құсамай бұл иттерге мен көрсетіп тұрып істейін істейтінімді деген оймен:

– Қайсың бар-ай! Суды байлаған қайсың? Шық бері! – деп айқай салды.

Өз дауысының жаңғырығы басылып болған соң тұра қалып, төнірекке құлақ тосты. Әуелі өзі жүрегінің шапқан аттай тарсылын есітті. Сылдырап, құлақ-құлаққа түсіп, топыраққа сіңіп жатқан су сыйбырын есітті. Дәу-Бабаның арғы қойнауынан құлама судың

сарқырамасын есітті. Тағы да байғыз сұңқ ете қалды. Содан кейін барып дәл табан астынан, қара жердің қойнынан ыңырсыған адам дауысы естілгендей болды. Әлде адам емес, қара жердің өзі ыңырсып жатқандай да еді-ау. Кейде ойлап тұрсаныз, жердің де жаны бар сияқты.

Болар-болмас ыңырсыған, өлімші дауыс тағы шықты. Қарсы алдындағы қарат отаннан шыққандай болды. Жүгіріп барып, еңкейіп қарап еді, жүрегі тас төбесінен шыға жаздады, шымдардың арасынан адамның басы шығып жатыр екен. Рысқұл ә дегенде шалқасынан түсе жаздал, үрейі ұшып кетті де, өзін-өзі билеп, жүрегі дауалап, әлгі басқа қайта үңілді.

- О, соры қайнап, сорпасы төгілген бейшара Бердіқұл!
- Өлтірді ғой мені мына иттер, – деп сыйырлады Бердіқұл.

Рысқұл жан дәрменде қос қолымен шымды қопарып, кісінің белінен келетін биік тоғанды әрең бұзып, астынан ағасын суырып алды. Ағасы қатты ыңырсып, қозғалуға шамасы келмеді. Рысқұл оны арықтың жағасына жатқызып салып, үсті-басын сипалап көріп жатыр. Тоғаны бұзылған таудың сүй шымдарды сендей қақпақылдап, Сәліктер жаққа қан аралас ойқастап ала жөнелген.

Рысқұл ағасының аузы-басын қарауыта тұтып қалған иә қан екенін, иә балшық екенін ажырата алмай, жеңімен әрі-бері сүрте берді.

- Құдай-ау, кім сені мұндай халге ұшыратқан? Кім, ойбай, қолында өлейін, әуелі жамбасыма ала жығылайын. Кім, айтсаңшы?
- Қа-быр-ғам! – деді Бердіқұл үні шығар-шықпас. Інісі ағасының шылқылдаған көне бешпетін абайлап шешіп, су-су көйлегін түре беріп еді, Бердіқұлдың дауысы шар ете қалды. Қанша жаны ауырса да ыңқ демейтін адам, мына соққыға шыдай алмады.
- Өлтірді ғой мені иттер, – деді қайтадан үні сөніп бара жатып. – Дауылбай күміс ертоқымның өшін алды ғой, ақыры.

Рысқұлдың көзінің алды қарауытып сала берді. Сәлден кейін барып, көзінен қызыл-сары шенберлер шашырағандай болды. Жылар еді, көзінен жас шықпады. Тек, өзегі өртеніп, көкірегі аяққаптай ісіне өрекпіп, өзін әлдеқандай зұлмат қуат жерден аспанға көтеріп алып ұшардай қомдана бергенін байқамай барады. Дауылбай бастаған иттер ағасының қабырғасын тепкілеп сындырып, ол аз болғандай шым тоғанмен бастырып, тірідей көміп тастапты.

- Алсайдың ақымағы енді суға тимейтін боласын! – деп су бөгенге жығып салып кетіпті. Бұдан артық қандай қорлау бар жер бетінде!

«Неге бұлай? – деген сұрақ жас жігіттің жанын паршалады. Ағасын қабырғасы сау сол жағына жантайта жатқызып, бет-аузын сумен шайып тазартып жүріп әлгі сұрақтың шырмауында қалды. – Бәріміз бір атанаң баласы емес пе едік, құдай-ау?! Бәріміздің

бабамыз Сәлік емес пе еді! Агайынды адамдар – ағалы-інілі, ұлкен-кіші боп, біріне-бірі сүйеу болмаушы ма еді? Бұ не қылған жауыздық! Өз бауырын өзі тепкілең, қатарынан үш қабырғасын сындырып, ол аз болғандай шыммен бастырып, тоғанға байлағаны несі, жауыздар! Ай, нәлдеттер-ай, ә!».

Ағасын арқалап алыш қайтайын десе, оның есебін таппады. Арқаламақ тұрмақ сәл қозғалтса құлындаштырып, құйқа тамырынды шымырлатады. Тастан кетіп, адам ертіп келейін десе – оның да лажын таппады. Айдалаға ауыр халдегі өлімші бейшараны қалдырып кетуге дәті шыдамады. Зорлықшыл иттерді барып қазір түн ішінде ойрандайын десе мына бебеу қағып жатқан жарапыға алаң. Амалы құрыған Рысқұл ызыға булыққаннан дауысы барқырап:

– Дауылбай! Қап, бәлем! – деп айқай салды. Дауылбай ауылның иттері маңыллады. Тау жақтан ескен самалдан арық бойы сәмбі талдың майда жапырақтары қалтырап, алыстан інген боздағандай бір аянышты үн шығарды. Оған жоқ іздел түн баласы көз ілмеген шілдекоңыз қосылды.

Әлсіздердің әнінен қара жер анда-санда көкірегі қарс кетіп, курсініп салғандай құлақ түріп тыңдаған адамға. Қара жерге саңылау біткен шығар, сол саңылаудан Бердіқұлдың жер қойнындағы анасы ұлының соққыға жығылғанын көрген шығар. Аруақтар тірілердің итше ырылдасқан тіршілігіне қынжылып, сай-сүйектері сырқырап. Бірақ айтартға амал жоқ, о дүниенің үні бұ дүниеге жүз жылда да, мың жылда да жеткен емес. Аруақты қос аршын жер терендікке ғана көмсе дағы, жер бетіне дейінгі екі аралық жолдың шегі жоқ.

Бүгін түнде де зор әділетсіздік белен алыш, тасырандап кетті. Кетпеннен басқа қаруы жоқ, оның өзін адамға қарсы айбат етпеген, жападан-жалғыз егіншінің қаны лай суға араласып ақты. Адамның азығы – адамның қанымен суарылған түн болды.

VII

– Оян, Тұrap!

Рысқұл баланы иығынан тартқылады. Бала ояна қоймады.

Кеше ол камераға кеш оралған. Мұнша кешікпеуші еді, бұған не болды, – деп әкесі тықыршыды. Басына неше түрлі сумандаған сұық ойлар келді. Саймасайдың сойыл соғарлары андып жүріп, ұстап алыш кетті ме, қалай? Әлде Приходько төреге жақпай қалды ма?

Қанша залым десе де, Приходько мырзаға Рысқұл разы. Арызын аяқасты етпей губернаторға жеткізіп, Тұрапарды қасына алдырды. Алғашқыда Рысқұл бұл арызының орындалатынына көнілі сенбеп еді. Мен өзім қылмыскер болсам, менің өтінішіме ұлық құлақ асуши ма еді, деп күні бұрын күдер үзді. Бірақ жалғыз баласының алқымына қанжар піреліп тұрганын бүкіл жан дүниесімен сезініп келген Рысқұл ақыры шыдай алмай түрме бастық Приходько арқылы губернаторға өтініш хат жазып, баламды қасыма алдыр деп сұранған.

Көп кешікпей надзиратель Тұрарды тас камераға алып келді. Тор темірдегі жаралы жолбарыстай аласұрған Рысқұлдың көнілі сонда бір жай тауып, тұрмеде тұнғыш рет тастай қатып, судай сіңіп сілейіп бір рақат үйқыға кетіп еді.

Ертесіне надзиратель келіп Тұрарға:

- Жүр! – дегенде Рысқұл қорқып қалды.
- Қайда?
- Қайда? Приходько мырзаның үйіне.
- Онда не бар?
- Немене, баранчук осында қурортқа келді деп пе едің? Приходько мырза не бұйырады, соны істейді...

Приходько мырзаның ұлы Губернатор көшесіндегі гимназияда, ал қызы Нарын көшесіндегі әйелдер гимназиясында оқушы еді. Едіренде тұрған екі жиренді жегіп пәуескемен Тұрар осы екеуін гимназияға алып барып, алып келіп тұрады. Ұлы Аркадий еді дағы, қызын Наташа деп атайдын. Аркаша шолжаң, Тұрардан бірер жасы үлкен болса да, әлі ақыл-есі олқы-толқы, тым кеш жетіліп келе жатқан еркетотай неме-ді.

Жасына жетпей сеп-семіз Аркаша пәуескеге қорбандалап әрең мінген соң Тұрардың қолындағы қамшыға таласып, онсыз да атырылып тұрған арғымактарды сабаламақ болып, ат айдаушыға:

- Неге тасбақаша ілбітіп келе жатырсың! – деп тепсінеді. Тұрар екі жиреннің журісін жылдамдатайын десе, арт жақтан Наташа шырылдайды.
- Қорқамын. Жай айда!

Аркаша есіріп кетеді:

– Тұрарка, жаның барда қатты айда! Жылдам! – деп ысқырып, тепсініп, қолын ербендетеді. Екі жирен пысқырынып құлақтарын шашылтып, көздері ақшиып, атырыла бастайды. Пәуескенің дөңгелектері көшениң тас төсенішіне тиіп шақылдайды. Аттардың тағасы тиген тастан жарқылдалап от шығады. Оған Аркаша мәз болып, алақанын шапаттайды.

Ал қыз баланың бетінен қаны қашып, зәресі кетіп ышқынады:

– Жайырақ, құдай үшін, жайырақ! Мама!

Тұрар делбені шірене тартып, асаулардың қату басымен алғасады. Жирендердің тағалары тасқа сақылдалап тиген сайын шашырап от шығады. Көшеде келе жатқан адамдар қырғи тиген торғайдай жан-жаққа қашады. Аркаша одан сайын еліреді.

Наташа үрейі ұшып, жүргегі аузына тығылып, пәуескенің жақтауынан қарыса ұстап, шыр-шыр етеді.

Аттардың басымен алыса-алыса Тұрардың екі қары талып барады. Осыдан осы екі асав алып қашып, пәуеске төңкеріліп қалар ма еken, яки біреуді басып кетіп жазым болар ма еken деген ойдан тамырына қан қатып қалған сияқты.

Оның үстіне Губернатор көшесі мен Казарма көшесінің бұрышында тұрған полицей Тұрарға қарап, токпақтай жұдырығын түйіп, әлдене деп ақырып қалды. Не дегенін түсіне алмады бала. Бірақ жақсылық емес еkenін діттеді. Губернатор көшесімен бұлайша тасырандағ өтуге тыйым салынған. Елден келген салт атты, арбалы қазақтар, есек арба жеккен қала саудагерлері бұл көшемен жүре алмайды. Білместік істеп жүре қалса, дүре жеп, айып төлең, әбден машақатқа ұшырайды.

Екі оттың ортасында қалған Тұрардың тұла бойын қара тер селдеп кетті.

Міне, Губернатор бағына да жетіп қалды. Тәкаппар қаракөк емендер қазір қараң-құраң етіп қалып жатыр. Крестері жарқ-жүрк етіп кафедральды собор да шалықтады.

«Құдай үйінің» тұсынан өткенде құлдық ұрып, шоқыныңдар,— деп ескертер еді Приходько мырза балаларына. Тасыраңбай Аркаша әкесінің әлгі ескертуін ұмытып кеткен. Наташа байғұс өлеусіреген көзін сәл-пәл ашып, ерні жыбырлап, шоқынған белгі танытты. Приходько мырза шоқынуды өз балаларына тәптіштеп тапсыра тұрып, Тұрарға да емеурін танытқан.

— Тұрарка, сен де шоқына сал, пайдасы болмаса, зияны жоқ. «Ия, құдай, әкемді дарға асылудан сакта», — десен, мүмкін құдайдың құлағына шалынар.

Казір «құдайдың үйі – кафедральды собор» жарқ еткенде Приходько мырзаның айтқаны есіне түсті. Бірақ ат басымен алысқан қолдар бос емес еді. Әрі десе шоқынуға Тұрардың дәті бармады. Үш саусағынды бүрістіріп, мандайың мен екі иығыңа тигізе салу, әрбірден соң, қыын да емес. Бірақ соған қолың бармайтын бір құдірет жүректе тұр. Оның не еkenін ешкім де білмейді. Мұсылман болып, Аллаға жалбарынуы да жоқ. Ал Приходько осымен бір-екі рет шоқын деп емеурін танытты. Рас, әзір қинаған жоқ. Қинаса қайтпек? Шоқынбасам – әкемді дарға асатын шығар.

Сөйтіп, дар мен ар арпалысқа тұсті. Гимназияның еңелі екі қабат сарғыш үйі де көзге шалынып қалды. Енді болмаса пәуеске лағып кететін түрі бар. Аркаша арқасы ұстаған бақсыдай екіленіп алған. Екі жиреннің делебесін қоздырып, қиқулап келеді.

Әттең, әкесі түрмеде жатып тәуелді болмаса, Тұрар қазір бұл есірікті не де болса қамшының астына алар еді, амал жоқ... Бір жағы қорқады. Бір жағы, баламысың деген, әйтеуір айтқандарын екі етпей орындаі берсем, көкеме көмегім тие ме деп ойлайды, көкемді түрмeden босатар деп үміттенеді.

Аркаша тағы да айқайлай бергенде, Тұрар пәуескенің алдынғы жақтауына аяқтарын тіреп тұрып, аттардың басын шалқалап, шірене тартып, шынтағымен ұлық баласын итеріп жіберді де, алара бір қарады. Бұл қараста түпсіз, тұңғиық ызының ізі жатыр еді. Анау мұны сезген болар, қайтып ұн демей қалды. Оның үстіне қарындасы шырылдап етегіне жармasti.

Қос жирен бастарын шүлғып, қайта-қайта пыскырынып, жай желіске түсіп, бірте-бірте мұлдем тоқтады. Бүйірлері солықтап, қара терге малынған жарап жирендер жас балаға бас бергенде, күшке көнгендіктен емес, хайуан да болса, келер жері осы мөлшер, гимназия алды екенін сезгендіктен аялдаған сияқты.

Наташа Тұрарға риза пішінмен, әдемі алақандай көздерін бір төңкеріп тастап:

– Рақмет, Тұрар, мен енді жаяу-ақ жетемін, – деді пәуескеден түсіп жатып. – Кешке екеуміз сабаққа отыратынымызды ұмытпа.

Аркаша бұртиынқырап түсті. Болашақ әкірендейтін әкімнің пішінін әлден танытып:

– Сабақтан қайтар уақытта кешігуші болма! – деп бұрқ етті.

Приходько мырзаның гимназия баспалдағымен өрлең бара жатқан баласының соңынан қарап біраз тұрды. Бір сәт өзі де сол тепкішекпен көтеріліп, гимназияға еніп бара жатқандай елестеді. Әттең, ондай атты құн қайда? Гимназияға мұны кім жолатады. Жан-жақтан ағылып келіп жатқан шәкірттердің арасынан ара-тұра қара домалақ қазақ балалары да кездесіп қалады. Демек, қазактың да оқуына болады екен ғой.

Осыдан небары бір жыл бұрын, 1904 жылы осы ерлер гимназиясын Михаил Васильевич Фрунзе бітіріп кеткенін Тұрар әзір білмейді. Ол әрине өзінің талай жыл өткеннен кейін Түркістан Советтік Республикасының басшысы болатынын, сонда Фрунзе сынды қаһарман қайраткермен қоян-қолтық қызмет істесетінін де әзір сезбейді.

Иә, Тұрардың Фрунземен кездесетін сәтіне дейін әлі он бес жылдай уақыт керек. Бұл уақыт ішінде екеуі де талай-талай от пен судан өтеді. Қазір Михаил Васильевич Фрунзе нағыз революционер. Ал Тұрар болса... Приходько мырзаның ат айдаушысы, қора сыптырып, отын жарып, су тасиды. Тұрағы – түрме, қожасы – гимназист Аркаша.

Кеткісі келмейді, бәлкім бұған бір қайырымды жан: «Әй, бала, сен неге оқуға бармай отырсың айда тез класқа бар, эне қонырау соғылды», – деп айтатындағы қиялға кетіп пәуеске тепкішегінде тұрып қалады. Жарап жирендер баланың қиялын қостағандай құлақтары жығылып, бастары салбырап, көздерін жұмып, мұлгіп тұрады.

Гимназияның жапсарлы есіктері айқара ашылған, екі босағада екі діңгек салтанатпен сән беріп тұр. Сен кімсің деп тексеріп жатқан ешкім жоқ. Ішіне кіріп көрмекші де болды. Бірақ аттар әлденеден үркіп қашар деп сесскенді. Сақалы беліне түсken, басында жez оқалы фуражкасы бар қарт кісі баланың басында жez қонырауды қағып есіктің алдына дейін шықты. Бірлі-жарым кешіккен шәкірттер жүгіре басып, ішке енді.

«Е, бұлардың ішінде пәуескемен келмей, жаяу жүріп кешігетіндері де бар еken ғой. Сонда біздің Приходько мырзаның балалары ең құрметті шәкірттер болғаны ғой. Осы әлгі Аркашаны ашуландырып алмадым ба? Ол қастасса тағы бәле».

Аркаша сабақты ала-құла, жүрдім-бардым оқиды. Кейде тәп-тәуір болып қалады, кейде жаман баға алғаны үшін әкесінен таяқ та жеп жүреді.

«Әттең Аркашаның орнында мен оқыр ма едім, – деп армандауды Тұrap. – Кітаптан бас алmas едім».

Бала қиял, балапан қиял гимназияның ішін ойша шарлады. Бірақ сырты салтанатты ғимараттың іші қандай екенін көз алдына елестете алмады. Көңіліне Бесағаштағы Ахат атанаң бала оқытқаны орала береді. Жыртық үйдің киіzsіз еденінде шөкелеп отырған балақайлар. Ахат ата өзгелер құсан балаларды ұрып-соқпас еді. Тұrap содан мұсылмандың аліп-би танып қалған. Бір сот мына зәулім үйдің төрінде Ахат ата тұрғандай, оның алдында жаңағы жez түймелі пешпет киген балалар шөкелеп отырғандай көрінер. «Ау, олардың арасында мен неге жоқпын», – деп көңілі елегізер.

«Осында қазір кіріп барсам:

– Сен кімнің баласысың? – деп сұрап.

– Рысқұлдың баласымын, – деймін.

– А-а, Рысқұлдың баласымысың? Бір болысты өлтіріп, қалғандарын тағы жоймақ болған Рысқұл ма? Онда жарамады. Сені оқыта алмаймыз. Тұрмеңе қайта ғой», – дейді мұғалім Ахат бейнесінде.

Ахаттан басқа мұғалімді көрмегендіктен өзгені қиялына келтіре алмайды. Осылай отыра берер ме еді, қайтер еді, әлгі жez қоңырау қаққан, жez фуражкалы шал шіңкілдеп ұрып баспалдақпен төмен түсіп келе жатыр екен. Сөйтсе, жарау жирендер қарап тұрмай, әдеп сақтамай, тезек тастап тұр екен. Шіңкілдек шал жеткенше делбені қағып, қалғып-мұлгіген аттарды лезде қосаяқ қақтырып, Тұrap пәуескені бұрып ала жөнелді.

* * *

Екі жирен тұрме үйіне жақындағанда жүрістерін жылдамдатты. Жылқы-айуан тұрменің қапас екенін қайдан білсін. Олардың білетіні: қазір атқораға жеткен соң, мына қаршадай бала Тұrap ақырға балауса жоңышқа салып, бұлардың ауыздығын алады. Бастанына дорба іліп, сұлы береді. Біле-білгенге жылқының орны тұрменің атқорасы емес, сонау мың бұлақты, балауса құракты кең дала... Бірақ екі жирен қарны тойса қайғырмайды. Қеүілжірлері жуа мен жусан исін сезінуден қалып, кершеу болған, балғын байталдар мен мама биелерді аңсамайтын ақта сорлылар... Нағыз тұрме аттары.

Тұrap аттарды жайғастырып болып, енді қораның ішін тазалауға кіріседі. Қорада екі жиреннен басқа бес-алты ат бар. Олар мініс көлігі. Әкімдер мінеді. Бас-аяғы онға

жетпейтін мал болғанмен астын дембіл-дембіл тазалап тұрмаса, демде садыралап қалады. Приходько мырзаның әмірі бойынша, қорада көлденен бірде-бір қылышық жатпауы керек. Ақ қолғаппен сипағанда аттардың үстінен бірде-бір қылау жүқпауы керек. Оны істемейді екенсін...

Бопса көп, үрей мол. Тұрар жалғыз дөңгелекті қол арбаға жылқының жас тезегін үйе салып таптап, енді сыртқа шығарып бара жатқанда, ауланың бір түкпірінде аядай жерді айналып жүрген тұтқындарды көрді. Қырманда мала бастырған мал құсан, от басындей жерді айнала береді, айнала береді. Қастарында қит етіп басса мылтықпен жасқап, қақпайлап ірің көз надзиратель тұр.

Кісендер сылдырлайды. Бір топ адам бірдей аяқ басқанда, шынжыр сылдыры да ырғаққа бағынып, қаһарлы гұрсілге ұласады. Қарғыс пен қасіреттің гимніндей сұрапыл сарын.

Тұрар қақпаға беттеп бара жатып, жүрісін баяулатты. Бет-алысы қақпа, екі көзі тұтқындарда. Кісендеулі адамдар да түрме ауласынан мына бір қағылез қараторы баланы тұңғыш рет көріп, таңданғандай пішін танытып, бәрі де бұрылып Тұрар жаққа қарады. Біркелкі аяқ алыстары шатысып, бір тұтқын алдыңғы тұтқынның өкшесін басып қалып, сүрініп кетті. Кісен сылдыры өзгеше шыққанда надзиратель селт етіп:

– Көзіңе қара! Немене ит көрген ешкідей ежіре耶 қалдындар?! – деп ақырып жіберді.

Әлгі бір сэтте Тұрар да бұлардан көз алмай, әлдеқалай екенін өзі де байқамай, қол арбаның оқтығын жерге қоя салып еді үстіндегі үйме тезек арба қисайғанда ауып кетіп, жерге төгіліп қалды.

Мұны көрген ірің көздің ашу қабының аузы ашылып кеткендей, әй бір, барқылдады дейсін:

– Эй, бандиттің баласы! Осы көрген күнінді көпсініп жүрсің бе-ей?! Бала деп сені мырзалар бекер есіркейді. Аяғынды кісендеп қояр ма еді сенінде! Қобырап қолындағы арбаны аударып алғаның нең?! Ана тезекті бір түйірін қалдырмай қолыңмен салып, тіліңмен жалап, тез ауланы тазарт! У-уу, бандит!

– Баланы сонша жәбірлегенің өз дәрежеңізге жарасар ма екен, мырза, – деп қалды ұзын бойлы, кең иықты, жалқын сары шашын жел дудыратқан жириң сақалды ақжарқын адам күлімсіреп.

– Қыскарт, Бронников, – деп арс етті надзиратель. – Сөйлеуге рұқсат жоқ. Осы сен бүлік шығарғанды қашан қоясын. Әлде өзіндей бүлікшінің баласына бүйрекің бұрып тұр ма? Сен өйтіп жанашыр бола қалсаң, мен өл бөлтірікке анау төгілген боқты тұмсығымен тазартқызам, бәлем!

Домбыққан ауру көзінің алды ұдайы іріңдеп тұратын, не дүнген, не қазақ, не орыс екенін айырып болмайтын, жалпақ мұрын, жайын ауыз еңгезердей дәү неме балаға таман

адымдады. Әлгі жирен сақал тұтқынға танырқай қарап, сүйсініп қалған бала кенет өзіне төніп келе жатқан қара дәудің жақындап келгенін көріп, әпжыланның алдында жападан-жалғыз қалған көжектей қалтырады.

Бала өте сезімтал-тын. Бір ауыз жылы сөзден іші-бауыры езіле елжіреп, әлдеқандай аяныштан көмейіне түйіліп жас тығызып қалушы еді. Кімді аяйды? Өзін өзі аяй ма? Әлде аяушылық атаулы сезімді аңсағаны ма – белгісіз. Жирен сақал тұтқынның сәл жанашырлығын таныған сэтте-ақ дүн-дүніне төбенің тар дуалдарынан аттап өтіп, кеңейтіп сала бергендей, кішкентай жүргегі сол жазира кеңістікке ұшып шығар қапастағы пейіш құсындағы үнсіз шырылдан, демі жиілеп, танауы қусырылып, қуаныштан яки аяныштан, жылағысы келген нұрлы шақты лезде қара бұлт қаптағандай болды. Адамның кекірегінде нұр ойнап, сәүле шашыраған сәт – әлемді жаратушы құдірет-күшпен кездескендей бақыт дариясында жүзіп жүрген рақым сәті. Соны демде қара дауыл соққаны обал-ақ. Аяныштан елжіреген жан-жүйен қорқынштан күзгі жапырақтай қалтырап кеткенде кеудедегі періштені дию-пері қылқындырып жатқандай болмақ.

Надзиратель құзғын құстай қалбайып төніп келгенде, таптап өтетін тажал келе жатқандай көрінді де бала жасқанып шегіншектей берді. Шегіне-шегіне жонарқасы дуалға барып тірелгенін бір-ақ байқады. Дуалды итеріп құлата алмайсын, секіріп кете алмайсын. Дуалдың қаттылығы мына мылтық кезенген надзирательдің қаттылығынан кем емес.

Тұrap бір аяғын көтеріп дуалдан өкшесімен тепкішек іздегендей болды. Қызылтаңдағы жан дәрмен, әйтпесе тепкішек жоғын біледі. Өкшенің тиген жерінен бір кесек опырылып түсті. Бала еріксіз аяғының астына қарады. Жұдырықтай кесекті еңкейіп көтеріп алмақшы болды. Кару етіп, қайрат көрсетпек пе? Кім білсін... Кесекті ала бергенде домбаз дуалдың түбін тесіп шыққан итқызғалдақты көзі шалды. Бұрын қалай байқамаған. Мыжып кетпейін деп бір адым онға жылжыды. Демек, даланы итқызғалдақ жауып, қызыл-жасылдан қырдың жузі құлпырып тұрған мезгіл екен ғой. Мына бір тұп гүл бұл түрменің домбаздан соққан дуалының түбіне қайдан шығып жүр?

– Иттің баласы! Тұмсығынмен тазала мына жерді! – Надзиратель Тұраптың көне шыт көйлегінің жағасынан бүрістіре ұстап алып қол арба тұрған жерге дырылдатып сүйреп әкелді.

– Ағатай, тазалайын қазір...

– Жоқ, сен қолынмен емес, күрекпен емес, тек тұмсығынмен тазала! Міне, былай, былай: – Надзиратель баланың желкесінен сығымдаپ, басын төмен тұқыртпақ болды. Бірақ қылдырықтай мойынның мұнша сіреспе екенін байқап әрі таң қалды, әрі ызаланды. Сол қолындағы мылтығын қисайып жатқан арбага сүйей салып, енді қос қолдан кірісті.

– Ағатай, өзім-ақ қазір... – деп шырылдады бала.

– Жоқ, бандиттің баласы! – Надзиратель баланың басын иіп жерге жеткізе бергенде:

– Тоқтат! – деген аңы айқай мылтық атылғандай болып естілді.

Бұл Бронников екен. Айналып жүретін шеңберден шығып кетіпті. Басқалары да соның соңынан кісендерін салдырлатып, бері қарай беттеп келеді.

Надзиратель өзінің қатесін енді түсінді. Тұтқындардан көз айырып, жұдырықтай баламен алысып кеткені әбес болған. Дереу Тұрарды қоя бере салып, мылтығына жармасты.

– Қайт! Кейін! – деп қырылдады надзиратель.

Бірақ тұтқындар бұған төніп келе жатты. Кісендер дауысы қаттырақ, қаһарлырақ естіледі. Бір ырғақпен гұрс-гұрс етеді.

Надзиратель амалсыз артқа шегіншектеді. Мылтығын кезенді.

– Бронников! Атамын! Патша атымен ант етемін! Атамын!

Бронниковтың жириен қаба сақалы мен жалқын сары шашын көктемнің желі үйпалады.

– Бронников! Тағы ескертемін! «Қанды жексенбіні» сағынып қалдың ба? Қанынды судай шашамын! Тоқта!

Кісендер дауысы гұрс-гұрс етеді.

Петербургтегі «Қанды жексенбіге» қатысып, алыстағы қазақ даласына айдалып, Верный тұрмесіне қамалған Александр Бронников надзирательмен бетпе-бет келіп:

– Баланы қорлаушы болма, айуан! – деді.

– Сен әуелі оның кімнің баласы екенін білесің бе? – деп қырылдады мылтық кезенген надзиратель.

– Кімнің баласы болса, оның баласы болсын. Әйттеуір адамның баласы. Қорлама оны!

– Жоқ сен білмейсің. Ол Рысқұлдың баласы. Ең қадірлі болысты өлтірген. Жоғары мэртебелі губернатор жақсы көретін болысты атып өлтірген! Енді білдің бе!

– Білдім.

– Білсөң орныңа бар! Шеңберден шығушы болма! Әйтпесе, Рысқұл құсап бір мезгіл таза ауага серуенге де шықпайтын боласың.

Бронников надзирательдің иығынан аса қарап, құлаған арбаның қасында қалшиып қалған баладан:

– Атың кім? – деп айқайлап сұрады.

– Тұrap.

– Тұрар. Демек, Тұрар Рысқұлов.

Кісендер үні шеңберге қарай ығыса берді.

Атқораны тазалап болған соң бала Приходько мырзаның үйіне екі үлкен шелекпен су тасиды. Тұрар жұмыстың небір ауырына шыдап бағар-ақ, бірақ осы су тасығаны қатты қажытады. Екі іінін қара жерге тартып, қарын үзіп жібере жаздайды. Қатпаған буын, қатаймаған сүйек бұзық балалар иген сәмбі шыбықтай майысады.

Содан соң кеспек бөренелерді ұсақтап, отын жарады. Сөйтіп жүргенде окудан балалар қайтатын уақыт болады. Тұрар қос жиренді пәуескеге жегіп жолға шығады...

Рысқұл Тұрардың қалжыраганын біледі. Бірақ, өткен түнде өңі сынық, бір түрлі қажып келді, әрі кеш оралды. Тұрар, надзирательден, Аркашадан қөрген қорлықтарын әкесіне айтқан жоқ. Онсыз да ішінде жалын қайнап жатқан адамды құйдіре бермейін деді. Басы жерге тиісімен тұяқ серіппей, сілейіп ұйықтап қалды. Әкесі ұйықтап жатқан баланы басынан сипап, маңдайынан иіскеледі. Тұрардың ояу кезінде бұл сезімді білдірмеуге тырысады. Бірақ бала бәрін де сезеді. Адамда, әсіреле көкірегі ояу адамда сирек кездесетін «алтыншы сезім» дейтін қасиет осы қаршадай қара балада өте күшті жетілген тәрізді еді.

– Оян, Тұрар! – деп иығынан тартқылады. Рысқұл баланы. – Оян! Таң атып келеді. Сен тында. Әлі әңгіме біткен жоқ қой.

Тұрар үйқысынан оянған, бірақ көзі жұмулы. Жұдырығымен көзін уқалап ашып, басын көтереді:

– Тыңдал отырмын, көке...

VIII

Сөйтіп, Бердікүл соққыға жығылды. Әл үстіндегі ағасын жеті түнде айдалаға тастап кете алмай, Рысқұл:

– Дауылбай! Атаңа нәлет ішінді жарып, ішегінді итке тастамасам, – деп айқайлады. Содан Бердікүлдың бебеулегеніне қарамастан жерден балаша көтеріп, ай батқан тас қараңғы түнде ауылына алып келе жатты. Өз күшіне өзі таң қалды. Ағасы шыдай алмай, шырқырап қиналғандаған бір түбіртек томарға тұртінектеп келіп отырып, тыныс алды. Бірақ жаралыны жерге қоймастан қос қолдап, алдына алып отырды. Ауру адам бір сәтте әлсіз қолымен інісін мойнынан құшақтап, ірі басын иіп келіп өзінің бетіне тақады. Рысқұл сонда ағасының бетіне бетін басып отырып, жып-жылы жастың жылжып аққанын сезді.

– Рысқұл-ау, өлтірді ғой мені иттер! – деді ағасы ыңырсып. – Енді күндерің не болады?

Сонда Рысқұлдың иген садақтай тырсылдаған жүйкесі суға салған таспадай жібіп, көнілі босап, ағыл-тегіл аңырап бір жылады дейсін. Ағасының басын құшақтап, қаны

қашқан бетіне бетін үйкеп, іші-бауыры мылжа-мылжа елжіреп, қарап отырып қалжырап, қауқары кетіп қалды.

Дүние селт етпеген бір сілті тыныштық орнаған кез еді. Рысқұлдың дауысынан шошып оянып кеткендей-ақ, шілдеқоңыз шыр ете қалып, бірауықтан кейін шексіз, тоқтаусыз, ұзак мұнды үнге басты. Тау басынан құмалақтай тас құласа бірте-бірте бір көшкін қоса құлайтыны сияқты, жалғыз қоңыздың үніне тұн дүниесі жамырай дыбыс беріп, «Не болды? Не болды?» – десіп жатқандай еken. Жылқышы құстың ысқырып қалғаны, үкінің үхілегені, көлбақалардың кенет оянып кетіп байбалам салғаны, оқыстан ауылға ит-құс тигендей, бар ит атаулы жабыла шуылдағаны адамның төбе шашын тік тұрғызғандай еді.

– Көке, не қылдық біз? Қай пейілімізден таптық? – деді Рысқұл егіліп.

– Жылама, – деді ағасы әлден уақыттан кейін әрең үн қатып, ерні ғана қыбырлап. – Жылама. Көздің жасы әлі керек болады. Су...

«Бұл отырып қалғаным қалай? Бір адым болса да жылжи бермей», – деп Рысқұл орнынан тұра бермекші еді, екі тізесі бүгіліп кетіп, қайта отырды. Тұла бойдан әл кетіп, аурудан тұрған адамдай қалт-құлт етіп қалыпты.

– Су... – деп сыбырлады Бердіқұл. – Су...

Жаңа бір әзірде бет-аузы өліктей сап-салқын еді, енді алаулап әкетіп барады еken. Рысқұл сілкініп қайта тұрды. Тәй-тәй басып, бір-екі аттады. Қайрандап қалған қалпынан қатайып, өзіне өзі ие болып, алдындағы үлкен адам емес, бала көтергендей женілелейіп, тез-тез адымдал, ауылға асыға жөнелді.

* * *

Батыр байымайды деген. Жарықтық Әлімбек батыр жалғыз атты кедей еken. Қоқан шапқыншылығы кезінде жауға аттанып, Әлімбек батыр атанған кезде есігінің алдында тышқақ лағы да болмапты.

Әлекен қартайыңқыраған кез еken. Ел шетіне Қоқан тиіп, жағаға қолды салған кезде, жайшылықта тарыдай шашырап жатқан жалпақ ел, қыншылықта қол ұстасып, тізе қосып атқа қонып, әшейінде ілтифатқа іліне бермейтін батырларды іздепті. Алатау мен Қаратаяудың арасында жатқан Тұлкібасқа Әулие-Ата жағынан Байзақ датқа бастаған бір топ кісі келіп:

– Оу, Әлімбек батырдың үйі қайда? – дейді еken.

– Әлімбек батырдың үйі анау, – деп ауыл адамдары шеттеу, бір қараша үйді көрсетіпті. Аттың басын әлгі тозық үйдің мандайшасына тіреп тұрып:

– Кім бар-ау? – десе керек.

Үйден бұтында тері шалбары, иініне іле салған көне бешпеті бар бір шал бет-аузының терін жеңімен сұрте-мұрте шыға келіп:

- Біз бармыз, – дейді.
- Бізге Әлімбек батыр керек, – дейді әлгілер мұны танымай.
- Әлімбек батыр менмін, – депті Әлекен. Жолаушылардың көңілі толмай, тосылып қалғанын байқаған қарт сонда:

– Тұзде жүрсем батырмын,

Үйге келсем пақырмын.

Қатын ауру, бала жас.

Тары түйіп жатырмын, –

деген ғой.

Жолаушы жауынгерлер Әлекенің сөзіне тоқтап, аттарынан түсіп, сусын ішіп, жауға Әлімбек батырмен бірге аттанған екен.

...Батыр бабаның көзі болып содан Әлімбектің жалғыз байлығы – күміс ер-тоқымы қалған. Ереуіл ат қартайып, аяғынан қалып өлген. Күміс ер-тоқымнан басқа мұра болмапты. Оны Жылқайдар құрым киізге орап, кебежеге тығып сақтайды екен. Өзі өмірінде ат үстіне күміс ерді салмапты. Күміс ерді ерліктің, елдіктің, дүбірлі күндердің белгісіндегі киелі зат есебінде сақтапты. Ол жоғалса – аз ауылды бәле-жаладан сақтап жүрген аруақ адасып қалатындағы көрінуші еді. Алсай ауылының ендігі Әлімбегі, қорғаны, тірегі сол күміс ер сияқты болатын да тұратын.

Сөйтіп жүргенде Дауылбайдың үйіне бір күні Шымкенттен ояз келіп түсті. Дауылбай ұлыққа жатып жастық, иіліп төсек болды. Қазақ баласының алдында иіліп көрмеген басы оядың аяғының астына қайта-қайта домалап түсе жаздады. Дауылбай оязға Дәу-Бабаның Күмісбастау аңғарында жатқан жылқысын көрсетіп, ішінен қалағанын таңдал мінуді өтінді. Ояз көзі тұнып, бірінен бірі өткен сылаң сәйгүліктерді көріп есі шықты. Ақыры, мойны құрықтайды, шоқтығы қол созым қарақасқа ақалтеке текстес айғырды көрсетіп:

– Хорош, сатана, хорош! – деді.

Дауылбай жігіттеріне ымдал қалып еді, қарақасқа бір сәттен кейін ұзын мойнына түскен құрықтан құтыла алмай, аспанға шапшыды.

«Сый қылсаң – сыпыра қыл» деген. Бұл айғырды мойнына шылбыр салып жетектетіп жібермей, ер-тоқым, жүгені, өмілдірік, құйысқаны, бар әбзелімен көлденен тартқаным дұрыс болар» деген Дауылбай мырза. Әне сонда барып оның есіне баяғыда өткен Әлімбек батырдың күміс ер-тоқымы сап ете түсіп еді. Қақтаған ақ күміспен қапталған ер-тоқымсыз

қарақасқаның сәні келмейтінін білді. Қолға түсे бермейтін ұлықты құдай өзі айдаң келіп тұрғанда есінен кетпестей етіп риза қылмаса Дауылбай болыс сайлауында не болмақ.

Басқа біреу болса Дауылбай күміс ерді тартып алар еді. Берсе қолынан, бермесе жолынан. Әлімбек батырдың тұқымына тіктеп келе алмас. Қиялай тартып, араға кісі салды. Өткеніне көп жыл өтсе де, батыр бабаның сұзы өңменге әлі де қадалардай. Үстіңгі ернімен көк тіреп, астыңғы ернімен жер тіреп, қанша дәүірлеп тұрса да Дауылбай алыс аруақтың айбынынан сескенер.

Дауылбай қызметшісі Сақан палуанды шақырып алыш қатты тапсырды.

– Бердіқұлға айт. Күміс ерді бере тұрсын. Ұлық біраз күн құмардан шыққан соң қайтып береді де. Ұқтың ба-ей, Сақан?!

– Құп, байеке! – Палуан Дауылбайдың шегір көзінің ұшқынына шыдай алмай, төмен қарап, басын иді.

– Тұысқаның фой. Көндір. Ұлық дегенде елдігін ойласын. Намысымыз бір, – деп қайрады Дауылбай. Сақан палуан Алсай еді. Соған әдейі тіреп, тұысқандығын бұлдан айтқан-ды.

Дауылбай жирен қаба сақалды, домалақ жүзді, шегір көз, сары кісі. Бетінен шертіп жіберсөң қан шашырдай албырап тұрар еді. Кертпек мұрнының танауы дедійіңкіреп, ұдайы кекесін құлқінің табы білініп қалар, жүзі жылы көрінгенмен, сол бір мысқыл құлқі мен шегір көздің ызғары арқанды аяз қарығандай өтіп кетуші еді. Шегір көзде ызғар, езуде – құлқі, бет-жүзінен нұр шашырап тұрса да, бүкіл пішін сіреспелеу болатын. Содан ба, кім білген, Дауылбайдың қос шекесі ұдайы құрысып, құрсау қысқандай ауыратын-ды.

Сақан палуан бір сәтте Алсай екені есіне түсіп, күміс ер бүкіл Алсайдың киелі әулиесіндей екенін ойлап қалды. Шабарманының қобалжулы көңілін танып қойып, Дауылбай:

– Негып тұрсың?! – деді. Дауысы мылтық атылғандай келте, әм шымыр шықты. Палуанның зор денесі селк етті. Ләм демей, кілт бұрылып жүре берді. Өзімен салыстырғанда торғайдай ғана адамның айқайына селк ете қалғанына корланып келеді.

«Кәпірдің басы шақшадай, – деді өзімен-өзі сөйлесіп. – Мына қолмен бір мыжып жіберсем, миы бырт ете қалар еді».

Жұдырығын түйіп, тобылғы қамшының жұмыр басын қысып-қысып қалды. Қанша күшті болса да, қайта саусақтарын ауыртып алды. Тобылғы – Дауылбайдың басы емес.

Дауылбайдан күшті бола тұра, оған неге бағынышты екенін де ойлады Сақан палуан. «Кәпірдің көзі жаман, – деді өзіне өзі жауап қатып. – Жабайы мысықтың көзіндей. Бет қаратпайды». Ойы одан артыққа бара алмады. Бұлай қарасаң бұл мықты. Дауылбай әлсіз.

Ал бұлай қарасаң Дауылбай мықты, бұл әлсіз. Тұсініксіз дүние. Жұмбагы көп. Бұл дүниеде жұмбақ шешкіштер ғана олжалы. Дауылбай сондай болар.

* * *

Сақан палуан астын-ұстін сөйлейтін, ардың-гүрдің әпербақандau қу әдетін бұл жолы да жасады.

— Күміс ер сені мен менің не теңім. Енді бізден Әлімбек батыр шығады деп отырсың ба, қасарысқанда. Онан да бер де құтыл, — дейді баяғы тобылғы сапты қамшымен бөстекті салып-салып қалып.

Бердіқұлдан басқа біреу болса, ашуға булығып, өкпесі аузына тығылып алқынар еді. Мынау мырс етті де қойды. Басынан тері телпегін алып, ұстарамен сыптырылған көгеріс шашын сипады. Жазық мандайы жиырылып, қатпар-қатпар, қараөзектей сызаттар пайда болды.

Кеш болып бара жатқан кез еді. Құн Саз-Төбеден әрі аунап түскенде, шығыстағы Құланның ұстін өрт шалып қара шоқылар балқып бара жатқандай көрінді. Ілеңде табы басылып, әлгі шоқылар қайтадан қарауытып, состиып-состиып тұрысты.

Алсай ауылның жерошақтарынан от жылтылдады. Көгенде бүршағына буынған лақ бақырды. Қарақойын бойынан шымшық қорыған балалардың тұңқелері қаңғырлап, «пополаған» дауыстары іргеден шыққандай естіліп тұрды.

Жыртық күркенің алдында, далада бөстек ұстінде отырған Бердіқұл мына әдемі кештің сан құбылма дауысын құлағы қалт жібермей, үн қатпай қалғып кеткен сияқты еді. Мамырлықты Сақан палуан бұзды.

— Ей, Бердіқұл, елемей отырсың ба? Ер қайда? — деді.

Бердіқұл тағы да мырс етті. Қысқа мұртын шиratпақ болды.

— Сақа, болмайды ғой, — деді.

Сақан палуан қарақұрт шаққандай шаңқ ете қалды.

— Не! Неге болмайд?! — Қамшымен бөстектің шетін тағы бір салып қалып еді, шаңы бүрк етті. Ошақ басында тезек қалап отырған Бердіқұлдың келіншегі Қатшагұл де қамшы дәл өз жон-арқасын осып өткендей, орнынан ыршып тұсті. Тек ошақтағы от қана жел шалықтағандай болмай, ештенеден сескенбей, маздалап, тұн түскен сайын түсі нұрланып, лала қызыл тастай құлпыра берді.

— Ағайын деп сен ынжыққа ақылымды айттып отырсам, — деді Сақа палуан.

Осындаі мамыр кеш пен барқыраған басбұзар дауыс үйлеспейді-ақ. Кешкі тымық дүние тағы еліктей елеңдеп, үркектеп тұр. Сақан палуан тағы бір айқайласа тұра кеп түріле қашатындаі мына тұн.

– Қара басып, Қарақойыннан қуылайын деп отырсың ғой, өңшең шірік. Әлімбек бабамнан садаға кеткір, түге! Дауылбай жыны келсе, Қарақойыннан айдал шығады, сонда не мұратқа жетесің, кімнің артына барып кіресің?! Ат мініп тойға барып, сән түзеп жатқан сен жоқ, негыласың сол ер-тоқымды жаман жүгіне қоса жиып қойып?!

Қараңғылықтың арасына, су түбінен суырылып шыққандай сүйретіліп біреу келе жатты. Үюлі тезектің жанына иығындағы кетпенді сылқ тастай салып, шан-шұң дауыс шыққан жерге жақындаپ барып:

– Ассалаумағаликум? Бұл қайсың барқырап отырған? – деді тікесінен тік тұрып. Кім еkenін біле тұра әдейі сұрагандай.

Сақан палуан қопарыла бұрылып қарап:

– Әй, сен қашаннан бері мені танымай қап ең, Рыскұл! – деді.

– Танымадық, – деді Рыскұл саспай.

– Танымасаң танымай қалған шығарсың. Көзіңнің еті өскен шығар. Мені болыс жіберді. Не күміс ер-тоқымды берсін, не Қарақойынды қайтарсын дейді. Мына мыржық ағаш ұстауға келмей морыған кесектей үгітіліп отыр. Жарытыймды жауабы жоқ. Жөнжорық білетін жігіт едің, сен не дейсің, Рыскұл?

– Күміс ер берілмейді, – деді Рыскұл жай ғана. Асықпай-аптықпай айтқанының салмағы ақырганнан артық еді. – Күміс ерді Әлімбек бабаммен бірге көмулі жатыр деп есептеңіз. Ал бабамның көрін ашып, аруақтан тартып алам десеңіз – өзіңіз біліңіз. Қарақойын – құдайдың жері. Дауылбайдың жері емес. Құдайдың қу даласы адам баласының бәріне ортақ.

Қараңғыдан қарандап тағы біреу көрінді. Отырғандарға сәлем берген жоқ. Оқшиып бірауық қарап тұрды да, үйге кіріп кетті. Бұл Жылқайдардың кіші баласы Молдабек еді. Тары қорып келген беті. Ағайынды ұшеуінің басы қосылғаннан қаймықты ма, жоқ әлде, әруақтың аты аталған соң тайқыды ма, әйтеуір Сақан палуан бірінші рет айқайламай-акырмай, сабыр сақтап, тіпті сыбырлап сөйледі:

– Қарағым, Рыскұл-ау, әруақты мен құрметтемейді дейсің бе? Болыстың бұйрығы. Үйіне ояз келіп жатыр. Соларға ел еkenімізді танытайық. Риза қылыш аттандырайық дейді. Ояз риза болса, Әлімбек атамың әuletі де жаман болмайды, – дейді.

Жерошактағы от қара қазанның желкесінен сытылып шығып, қамалап тұрған қараңғылықтың кеудесінен итеріп жібермей, қазанды қорып тұрғандай. Қара қазан – қара шаңырақтың қазығы ғой. Қазан босаса – шаңырақ шайқалмақ. Қазанды қараңғы зұлматтан

қызғыштай қорыған оттан айналып, садағасы кеткің келеді. Сірә, баяғы бабалар отқа бекер табынбаған.

От сәулесі жеткен жерден шалбары ағарандап, аяғына кебіс ілген біреудің әуелі белінен төмен жағы көрініп, бірте-бірте кеуде жағы да көзге шалынды. Ахат көрші екен. Қакырынып қойып, белгі бере келді. Ошақ басында, қазан қарап, от түзеп отырған Қатшагұл келіні сылдыр еткізіп көсеуді тастай салып, ұшып тұрып, қайнағасына сәлем қылды.

– Көп жаса, шырағым – деді Ахат. Кішкене шоқша сақалы бар, кең кеуделі, екі иығы екі кісі мінгендей, көзінде оты бар, шоң мұрын, ат жақты кесек тұлғалы кісі қырықтар шамасында көрінді. Сақан палуанмен қатар еді, қалжындан:

– О, дәу, жараган бурадай бүркүрап неғып отырсың? – деді. – Ел тыныш па? Болыс ауылында не бол жатыр? Ояз келді деп еді? – деді.

Жайшылықта болса Сақан палуан Ахаттың бұл қотыр сөзіне лайық жауап беріп бір шайнасар еді, дәл қазір реті келмеді. Ахат осы ауылдың сыйлы адамы. Бұған бәрі де жez сымдай жұмсақ иіледі. Мына Әлімбектің бірбеткей қарсы бұтақ сияқты қасқыр немерелерін осы Ахат алақанына салып саз балшықтай жұмсарта алады. Ендеше онымен қазір шайнасудың орны жоқ. О баста бұл шаруага осы Ахатты араластыру керек еді. Әлі де болса кеш емес.

– Ей, Ахат, – деді Сақан палуан гүрілдек дауысын жайырақ шығаруға тырысып. – Мені болыс жұмсал отыр. Ояз келіп жатыр. Соған күміс ердің майын бере тұрсын дейді. Ояз біраз серуендереп, құмардан шыққан соң қайтып мен өз қолыммен әкеп беремін. Соған мына інілерің көнбей отыр. Айтсаншы ақылынды. Дауылбаймен қырғиқабақ болғаннан аз ғана Алсайға оңай тимес. Құдай ақына, тұн жамылып отырмын ғой, өз қолынды өзін кесе алмайды екенсің. Мен өзім деп айтып отырмын сендерге. Мен де осы Алсайдың бір баласымын ғой.

– Сен бе? – деді Ахат ұп-ұзын сұқ саусағымен Сақан палуанның көзін шұқып ала жаздал. – Сен Алсайсың ба? Алсайдан аласталғыр. Не бетіңмен аузың барып айтып отырсың батырдың күміс ерін! Алсай екенің рас болса, сол күміс ер Алсайыңың пірі емес пе, киелі туы емес пе? Оны ояздың астына қайтіп саласың қолың барып? Алсаймын дейді, Алсайдан алас кеткір. Шіріген жұмыртқасың да сен, намысы жоқ...

– Жетті! – деп Сақан палуан ақырып қалды. Ошақтан аулақ, оттың құнгірт сәулесі қараң-құраң жеткен жерде жатқан қара есектің қодығы әлгі ақырған дауыстан шошып, орнынан тірсегі дір-дір етіп атып тұрды. Шәуілдеп иттер үрді. Қараптан қарап тұрып, жөнсіз-жорықсyz сиыр мөніреді. Іңырысып бұзауы үн қатқанда ғана зеңгі-баба қайтадан күйіс қайырып, пыс етіп бір күрсініп, тыншыды.

– Атаңа нәлет, ақымақтар! – деді Сақан палуан орнынан қамшының сабына сүйеніп тұра беріп. – Сіңірі шыққан кілең қу сирақ! Ел дейді мұны, ел болмай ебелек бол ұшып кеткір. Күміс ер сенің не теңің, өңшең сорлы. Қу ағашын құшақтап жатындар. Қап, бәлем!

Тұра түр! Аяғыма ертең өздерің келіп жығыласындар. Жығылтар болыс. Жақсылықты білмеген өңшең тобыр. Қарақойыннан айдал шықса, қаңғып кетерсің, түге!

Палуан белдеудегі аттың шылбырын дар-дар еткізіп суырып алды, құрым киіз шыдамай ыдырап ала жөнелді. Ауыр денесімен аунап кеспелтек жуан қара атқа тез мінді.

Қараша үйдің алдындағылар тып-тыныш тың тындағандай үнсіз отырып қалған. Қара аттың тапырақ шабысынан шыққан дүбір едәүір заманнан кейін барып басылды. Шапқан атқа шәүілдей қосылған дарақы иттердің маңқылы да тиылды. Тек жана тауға қарай палуан тасырлата шапқан кезде, үзенгісіне жармаса жарысқан бір төбетті Сақан қамшымен қақ тұмсықтан салып жіберсе керек: «қаңқ» етіп қалып еді, сол барақ төбет анда-санда әлі қаңсылап қойып жатыр. Айнала төңірек зіл тартқан тыныштық құшағында. Әлгі дәу аямайтынын айтып кетті. Әркім ойланып қалды. Ертеңгі күн күдікке толы. Жүргегі түскір суылдайды. Ошақтағы от әлсіреп, ойнаған шоқтан ажар тайды. Қараңғылықтың көкірегінен итеріп жібермей тұрған жарық тіреу жалп етіп құлағандай көрінді. Қараңғылық қамап тұрғанда барып, Қатшагұл үйден өлегізген май шамды тұтатып, есік алдындағыларды кешкі асқа шақырды.

Үйдің керегелері дүниенің өзіндей көпті көрген көне еді. Дауыл да жыққан, жауын да сіңген. Жосасы кетіп, кәдімгідей қарайған. Түйенің терісін тіліп түйген көгі тастай қатып о да қарайған. Кім білген, әр жерінде жоса бояу қызығылтый-қызығылтый боп сақталған да шығар. Бірақ үйдің іші құңгірт, содан да қара бояу басым. Қуыс құлақ тұңкеге тоң май салып мақтадан ескен білтенің бір ұшын сол майға батырып, бір ұшына от тұтатып қойған.

Үйде отырғандардың бәрінің көз тоқтатары сол майшам. Ағаш келіні төңкеріп, соның үстіне үйдің ортасына қойыпты. Ортада бейнебір ауру адам отырғандай, адамдар айнала қоршап соның тілеуін тілеп, үзіліп кетпесе еken деп жалбарынып жатқандай.

Қатшагұл берген кеспе көжені бәрі бір қара шарадан айнала отырып ішіп болған соң, Ахат бетін сипап бата қылды. Дастанқан жиылды.

– Тарының енді бір сұы қалды, – деді Ахат. – Дән тартып, болып-ақ түр, енді бір су ішсе, құдай берейін-ақ деп түр. Ал су ішпесе, қайдам, қуйіп кетер түрі бар. Шиная боп қалар.

– Мына Дауылбайдың әупілдектері ана жолғыдай тағы да итше шуылдар. Жөнді су ішкізеді дейсің бе, – деп Рыскүл арт жағына бұрылып шырт түкірді. – Оның үстіне мына бір күміс ер дегенді тағы шығарды. Откен жолы да осы ер-тоқымды қалаған, былтыр да араға кісі салған. Ұмытпайды-ақ еken, дәйіс!

– Е, бұл ұмытпайды, – деп құрсінді Ахат қос алақанын бір-біріне үйкеп жүресінен бүк түсіп. – Бұл жаман. Буынсыз жерден пышақ салады. Кешегі Қоқан заманында сарттардың begімен қосылып сорушы еді бұның әкесі елді, енді бұл орыстың оязымен қосылып ойсыратып барады. Көп асқанға–бір тосқан деуші еді, бұларға дауа жоқ еken де, қызталақ.

Бірақ су сұрамасқа амал жоқ, батырдың ер-тоқымын бере алмаймыз. Сондай түйікка тіреліп тұрмыз ғой.

– Ау, бұл не өзі! – деп Рысқұл Ахатқа қарай сілкіне бұрылған кезде майшам шалықтан сөніп қала жаздады. – Жер Дауылбайдікі, су Дауылбайдікі, шабындық та Дауылбайдікі. Ал сонда аспандағы құдайдың жаңбыры да Дауылбайдікі ме? Жауын да жаумай қойды қасақана. Су сұрамай-ақ, жаңбырмен пісіп кетер еді бұл тарысы түскір.

– Жеті күн жауған жаңбырдан желдіріп еткен су жақсы деген. – Ахат Рысқұлдың аптығын баса сөйледі. – Суармай болмайды. Сонда астығын – астық, әйтпесе – аштық. Осы екі-үш күннен қалмай, қырги келгенше су салу керек.

– Суарсақ-суарамыз. Көрмей жүрген құқайымыз ба? Азар болса, тағы да жаға жыртысармыз. Откен жолғы суда да жұлқысқанбыз. Әй, осы тары деген бәленің қайдан шыққанын қайдам. Құдай мал бермеген соң жер еміп қазақ жарыған емес. Жерге телміру Сайрамдағы сарттарға жарасады. Бізге не жоқ осы. Қолыма білте мылтық алып, таудан киік ауласам, осы бір ауылды асырап едім. Су-су деп қырқысады да жатады. – Рысқұл шыдамай орнынан тұрып кеткенде мұлгіп тұрған майшам тағы да шалқыды.

Рысқұлдың алпамса көлеңкесі үйдің жарты қанатын алып кетті. Босаға жақтан керегенің басына ілген үрген қарын қалбаңдады. Қаракөбен арасынан ауылдас ағайынның жалаң бұт балаларының борбайлары көрінеді. Қуырған жүгерінің көйлегінің етегіне салып алып қытырлатып жеп отыр.

– Мына байғұстар қызыл көрмегелі қашан. Қап, ертең тауға кетіп бір киік құлатып келмесем...

– Ертең тары суару керек, киігінді қоя тұр, қарақ, – деді Ахат, – әлді-әлді жігіттер жүрмесе, әлгі дойыр неме кесір болады. Кіжініп кетті ғой. Жә, оның бір жөні болар. Кәне, домбыра қайда?

Қатшагұл ұшып барып ескі кебеженің артында тұрған қалақша қара домбыраны алып берді. Домбыра әуелі ұшатын дуадақтай ебедейсіз армандал алды да, бір сыйырғы шертпе жортакқа көшті. Ахат тамағын кенеп, бірер рет жөткірініп қойды. Шапаның иығына тартынқырап жапты. Жүгері қытырлатып отырған балалар да тына қалды.

– Дүние бір қисық жол бұрандаған,

Бақ тайса ерге дәulet күралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсөн, әлу-ай!

Сонда да күдер үзбе бір Алладан.

Дүние дастан

Әуелі-ақ бастан

Ақылды дұшпан жақсы

Ақымақ достан, әлу-ай!

– Ой, сорлы-ай, рас қой, –деді Рысқұл орнына қайтадан келіп отырып.

Жапалақ жалпылдайды жар басында,

Немене жоқтың күні бар қасында.

Дос болып қас болғаннан сакта, құдай

Қасқыр да қастық қылмас жолдасына, әлу-ай!

Қоңыр қаз, үйрек,

Қанатын сүйреп,

Бұл жалған өтер-кетер

Өй-деп, бүй-деп, әлу-ай!..

– Эй, айналайын, көкем-ай, мынауың әлгі иттің өзі ғой! Дауылбайдың қолшоқпary. – Рысқұл айызы қанып, әнді рахаттана тыңдады. – Мынауың бұрынғы айтқандарыңнан басқа ғой.

Ахат асықпай қоңыр дауыспен, баппен айтып отыр. Шертпектің үні оған қосылыш о да адамша аңырайды.

Жабыны жауға мінбе жалды екен деп

Жаманмен жолдас болма малды екен деп, әлу-ай.

Баласын Қазанаттың бақпай қойма

Жем түсіп аяғынан қалды екен деп, әлу-ай!

Әшіркұл, Зейнеп.

Отырмын сөйлеп.

Бұл дәурен өтер-кетер

Өй-деп, бүй-деп, әлу-ай!..

Бұл әнге Дәу-Бабадан аса соққан Алатаудың кешкі самалы қосылды. Әркім-ақ Қазанаттың кім екенін жобалап отыр. Ол кешегі өткен Әлімбек батыр. Жағасын жауға

жырттырмаған, қанша сұрапыл соқса да басы жерге иілмеген зау бәйтерек. Бірақ сонда аяғына жем түскен кім? Не деп отыр мына Ахат?

– Жем түскенді көрсетермін әлі мен оларға! – деп Рысқұл есік жаққа қарады. – Құдай Дауылбайға алақанымды жайдырмай-ақ қойсын. Қазанаттың баласын Дауылбай бақпай-ақ қойсын. Дауылбайды қойшы, ол Алсай емес қой. Құдай ұрғанда өз жақынымызды ұрды ғой. Сақанды айтам. Қасқыр да өз үяласына қастық қылмайды екен. Ал мұныкы не? Сыртта Қатшагұл қазанның түбін қырып, жуындысын итке құйып жүр. Төбеден, аспан түндігіне тағып тастаған асыл тастай жылтырап жұлдыздар көріне бастаған. Дәу-Бабаның төбесінен бір жұлдыз аққан бойда ағып отырып күншығыс-терістіктегі Құланның үстіне барып құлады. Қатшагул:

– Бісміллә, бісміллә, – деді.

Көрші үйден кек төбет ұлыды, жұлдыз аққанда ит ұлтыны несі екен?

IX

Камераның құлпы әдettегіден ерте салдырлады. Тұrap кешірек келуші еді. Рысқұл әлдененеден секем алғандай екі көзі есікке қадалды. Надзиратель Тұраптың орнына еңгезердей, ұзын бойлы біреуді мылтықтың дүмімен итеріп кіргізді.

– Сенің тілегенің осы болса – жеттің мұратыңа. Жат жабысып тас еденде! – Надзиратель темір есікті сақырлата құлыптап болып, көздей тесіктен сығалап бірауық қарап тұрды да кетіп қалды.

Рысқұл аң-таң. Оның түкке түсінбей тұрғанын сезген қонақ:

– Здравствуйте! – деп қолын ұсынды. Рысқұл палуандықпен аты шыққан-ақ азамат еді, мынаның құректей қолы Рысқұлдың қолын көміп кетті.

«Бұл әдейі сыр тартпақ үшін жіберіп отырған жансызы болды ғой, сірә».

Рысқұлды тергеуге жиі алып баратын. Сұрақты көзілдірік киген бір арық орыс алушы еді. Жіңішке ауруға ұшыраған адамдай ілміген біреу. Сірә, көп өмір сүрмесіне көзі жеткен соң ашынып, ашуын тұтқындардан алғысы келе ме, сорлы, әйтеуір азапқа салатын. Сонда Рысқұлдан:

– Сенің серіктерің кім?

– Болысты өлтіруді саған кім тапсырды?

– Патшага тіл тигізгенің рас па? – Тағысын тағылар. Ұдайы сұрайтыны сол. Рысқұлдың айтатыны ұдайы бір жауап. Ақыры тергеуші шыдай алмай жөтеге буынып өліп қала жаздал қиқылдайды да, айдауыл Рысқұлды камерасына әкеліп тығады. «Ешқандай амал таппаған соң мына жансызын жіберіп отыр енді».

Рысқұл шақырылмаған қонақтан бойын аулақ үстады. Анау мұны әңгімеге шақырып, сөз тартып көріп еді, Рысқұл оның айтқан орысшасын түсінбеген болып, иығын қиқаң еткізді де, безеріп қалды.

— Менің атым — Александр, — деді ұзын бойлы, жирен сақал. — Александр Бронников. Бұрын жалпы камерада едік. Енді сен жалғызырамасын деп осында жіберді. Ал сен болсаң қуанбайсың, бұл қалай?

— Білмейді, — деп күңк етті де, Рысқұл мойнын ішіне тығып, бешпетінің жағасымен бетін бүркеп, бұк түсіп жатып қалды. Тұрадың келуін күтіп, сақ жатты. Дәлізде тырс еткен дыбыс шықса, басын жерден жұлып алыш тыңдағы. Бірақ бүгін де Тұрар кешікті.

«Өзі арт айланбайтын зынданға мауыздай қылышп мынаны қамағаны несі? Баламыз екеумізге жетпейтін жердің бұл қай жағына жатады? Онсыз да тынысы тар. Есік ашылғанша қайранда қалған балық құсап аузымызды ашып, алқынып шығамыз. Енді тым келістік қой. Қанша күнге жіберілген құл? О, көкірегін құрт жеген залым көксая!»

Темір төсектің тақтайлары ойнақшып, құлай беретін болған соң, Рысқұл сол екі тақтайды тас еденге төсеп, соның үстінде отыратын. Тақтайсыз койка құр босқа орын алыш тұрады. Бронников әуелі соның темір жақтауына шоқып қана отырды. Салмақ салуға сескенді, қисаң ете түсе ме деп ойлады. Онсыз да шабақтары майысып, қалт-құлт етіп тұрған неме екен.

Жалғыз терезе — шел басқан көздей, мұнартада берді. Күн батып, көз байланған кез шығар. Терезе сыртынан ары-бері айналышқтап жүрген надзирательдің етігінің елесі құсап бір көлеңке қараң-құраң етеді.

Бронников мына құдық сияқты тас күстың көріп, бұрынғы жатқан жерім мұның қасында кең сарай екен той деп қалды. Демек, — деді ол, — мына жатқан қазақтың жазасы біздікінен де ауыр болғаны ма?

— Ей, дос, — деді ол дауысын жұмсағырақ шығаруға тырысып, — не үшін жатырсың?

Рысқұл үнде меде.

— Не үшін қамалдың деймін?

Рысқұл бұған бұрылып қарап еді, екі көзінен екі қанжар атылып шығатында сұп-сұық екен. Бронниковке жеп жіберердей, кірпік қақпай бір сәт қарап тұрды да, қайтадан бұк түсіп, жатып қалды.

Енді Бронников сасайын деді. «Алда иттер-ай, түрменің бастықтары мені жазалағандағы түрі-ау. Надзирательмен егес үшін. Мына жатқан бір баскесер шығар. Мені мертіктіру үшін осының үстіне әдейі экеліп тықты-ау. Төбелессе, оңай беріле қоймаспын. Бірақ ұйықтап кетсем — қастандық жасар да. Сақ бол, Александр».

Бронников отырудың ынғайын таппай, тар қуырда тік тұрды да қалды.

«Намаздыгердің көлеңкесі құсаған неме екен, – деді Рысқұл ішінен. – Тірсегінен ұрып құлатар ма еді. Төбеден төнгені неси?»

Дәлізден надзирательдің етігінің тақасы тарсылдайды. Тас еденге тигенде тақады етік табыттың қақпағына шеге қағып жатқандай сақ-сақ етеді. Тамұқтың есігін торып жүрген езірейлдей; әлгі дыбыс шақ-шақ етіп миынды шағып жатқандай, еріксіз тұла бойың жиырылып, аза көнілді қаза қылады.

– Е, тәубе, – деді Рысқұл дауысталап.

Мұнысы, сірә, тағы бір күн өтті, – дегені шығар. Ол:

– «Е, тәубе» – дегенде, Бронников, елең ете қалды. «Мынауың оңай емес, – деді ішінен, – Жетісудың губернаторын айтып отыр ғой».

– Таубені қайдан білесің? – деп сұрады.

Рысқұл түкке түсінбей оған бағжия бір қарады да, қайтадан жантая кетті.

– Е, тәубе, – тағы да.

– Генерал фон Таубе сенің досың ба, жоқ әлде соған арыз айтайын деп пе едің?

– Әй, оттама! – деді Рысқұл басын жерден жұлдып алып, мені мазақтап отыр деп ойлап.

Надзиратель көздей тесіктің қақпағын көтеріп, сығалап ішке қарады. Камераның ортасында діңгектей болып әлі тұрған Бронниковты, еденде бүк түсіп жатқан Рысқұлды көрді. Ишінен риза болды. Демек, екеуінің тұзы жараспаған. Бұл екеуінің тістескені керек. Бір-бірімен қырқысқаны керек. Екі тұтқынды атыстырып қойса, надзирательдің жұмысы жеңіл болады. Бірін бірі әшкерелеп отырады. Бұлардың ауыз жаласып кеткені жаман. Құдай содан сақтасын.

Көздей тесіктің қақпағы сырт етіп қайта жабылды. Темір тақалы етіктің жан-жүйкені жаныштаған дыбысы алысталап бара жатты.

Камераның терезесінен енді мұнар да көшті. Сыртқы қарауылдың етігі де қарандамайды. Еденде жатқан қазактың да бет-жүзі көрінбейді. Төбесі жоқ зынданың түбінде тұрғанда – адам ақылынан адаспай, жігерін жоғалтпай, санасы мұнарланбай қалуы қын да шығар. Сондай бір оппаға түсіп кетпестің амалын ойлап, Бронников алыштағы қарт анасын, үш бала мен Танясын елестен іздеді. Олардан жылдың басында айырылып еді, енді, міне, жаз ортасы. Тағдыр мұны дүниенің бір қырына әкеліп таstadtы. Қара дауыл оны осыншама алысқа ұшырып әкетер деп кім ойлаған. Енді елге оралу деген үміт тек қиялышта жылт-жылт етуші еді, ал бүгін күндізгі соқтығыстан кейін тұтқындық мерзім ұлғая түспесе, кемімек емес.

«Қайдағы бір қазақтың қора тазалаған баласына несіне арашашы бола қалдым? – деп бір ойлап, ол райдан тез қайтты: – Әділетсіздік тасырандаған жерде мен бейтарап тұра алмаспсын. Біздің о бастағы ұранның өзі әділетсіздікке қарсы көтерілген жоқ па? Содырлы сойқанды көре тұра көз жүмсам, сорлы болғаным емес пе?».

Күндізгі қазақ баласы мына тастай қараңғыда көз алдына келді. Балғын қанат балапанды қаракұс шүйгелі төніп барған кез. Жұдырығын түйіп алған қара бала. «Ай, өзі де жүрек жұтқан екен. Титтей болып, еңгезердей алпауытты итеріп жіберді-ау. Сол сонда әлгі бір түп қызғалдақты надзиратель таптап кетпесін деп ышқынды-ау.

Апыр-ай, сол бір ғана қызғалдақ үшін шырылдап, албастымен алысқанда, сондай сұңқар текті балаға мен неге ара түсе алмасқа?».

Осы бір ойдан Бронников иығынан зіл қара тас түскендей жеңілейіп қалды. Камераға қамалудың өкініші өшейін деді. Мына еденде жатқан қаһарлы қазақ та соншалықты қорқынышты емес сияқтанды. Әлі де болса, тіл қатып, көнілін тауып, сөз бастау керек деп ойлады. «Тіптен болмай бара жатса, оны көріп алармын», – деді.

Кенет балтырының шым-шым ете қалғанын сезді. «Бұл лағнет атқыр мұндай тас қапаста қайдан жүр?» – деп таң қалды қандала шаққан балтырын қасымақ болып еңкейе беріп.

Қансорғыштар қараңғы болды – шабуылға шыққан-ды...

Балтырын қасымақ болып Бронников еңкейе бергенде, жантайып жатқан Рысқұл орнынан барысша атып тұрды. Ананың әрбір қимылын аңдып-ақ жатқан екен. Қараңғыда да көре беретін қасиетін камера жоя алмапты. Айсыз тастай қараңғы түндерде жылқы бағып өскен Рысқұлда үкі тектес құстардың көргіштігі бар еді.

Бронников сасып қалып:

– Клоп, клоп, – деді.

Онысина Рысқұл түсінбеді. Бұл түсініспеушілік неге апарып соғары белгісіз еді, дәлізден тықыр естілді. Рысқұл құлақ түре қалды.

– Тұrap, – деді ол ішінен тастай қараңғыда.

Сарт-сұрт етіп есік ашылды. Надзиратель ішке баланы кіргізді де, фонарьдың өлегізген сәулесімен камераның түкпір-түкпірін тінткілеп шықты. Ортада состиысып тұрган екі тұтқынды көріп, көңілі толғандай, бір жөткірініп қойып, есікті қайта құлыптады.

«Бұл қалай?» – дегендей – бала босағада тұрып қалды. Әкесінің қасындағы қаба сақалды фонарьдың болымсыз жарығынан шырамытқандай ғана болды. «Шыннан сол ма? Маған араша түскең адам ба?».

Бронников баланың жүзін жыға танымаса да, күндізгі батырының дәл өзі екенін бірден білді. Қуанғаннан дауыстап, орысшалап:

– Это ты?! – деді.

– яИә, мен, – Тұrap да орысша жауап қатып. – Мұнда қалай келіп қалдыңыз? Ә, түсінікті, түсінікті. Айтпай-ақ қойыңыз. Маған бола басыңызға бәле тілеп алдыңыз ғой. Кінәлімін мен.

«Тұк түсінсем бұйырмасын», – деп Рысқұл тұр.

– Оу, мұның кім, Тұrap? Нағашың келгендей шүйіркелесе кеттің.

– Бұл жақсы адам, көке, – деп Тұrap күндізгі болған жағдайды бастан-аяқ айтып шықты.

– Қайдан білейін, маған әдейі жіберген жансызы ма деп қалдым. Мың да бір рақмет, тамыр, – деп Рысқұл қараңғыда Бронниковтың қолын сипалап тауып алып, қатты қысты. – Бұл орыстардың ішінде де небір азаматтары бар-ay, шіркін! Қарашы, қорықпай надзирательдің өзіне қарсы шығуын.

Енді Рысқұл жаңа «тамырына» тақтайдан орын берді. Тікесінен тік тұрып, аяғы талған Бронников, сірә бір төрт қабаттап салған төсөніштің үстіне отырғандай, рахаттанып жайғаса берді де:

– Хорошо, – деді.

– Тапқан екенсің, қарошоны, – деп күлді Рыскұл. Орыстың «хорошосын» ол түсінуші еді. – «Қара тас ұйқың келсе болар мамық», – деген осы, тамыр, шыда!

– Что он говорит? – деп сұрады Бронников Тұрардан. Тұрар түсіндіріп берді.

– Өкен шынында да батыр екен, – деді Бронников. – Сен күндіз надзиратель айтқандай, бандиттің баласы емес, батырдың баласы екенсің.

– Не дейді! – деді Рыскұл.

Тұрар қазақшалады.

«Мен сияқты саяси тұтқынға, «Қанды жексенбінің» сойқанын көрген адамға жігер беріп тұрған бұл, сірә, оңай қазақ емес шығар».

– Көне, таныс болайық: менің атым Александр Бронников. Сенің ше? – деді қаба сақал Тұрарға қарап.

Менің атым – Тұрар. Әкемнің аты – Рыскұл. Күндіз айттым ғой.

– Рыс-кул, – деп буынға бөліп созып айтты Бронников. – Рыскұл. Ал мұнда қандай жағдаймен келіп қалдыңдар?

– Не дейді? – деді Рыскұл.

– Мұнда не үшін отырсындар дейді.

– Е, ол ұзақ хикая де, – деп Рыскұл қисая кетті.

– Е, ол ұзақ әнгіме, – деді Тұрар Бронниковке.

– Түсінікті, – деп Александр баланың иығын сипалап тауып алғып, арқасынан қағып-қағып қойды. – Уақыт көп, құдайға шүкір жата-жастанып асықпай тындалап алармын. Ал енді мына қандаланы қайттік? Мені буып бара жатыр. Сірә, жатырқағаны ма? Сендерге тимейді-ау деймін өздері?

– Не дейді? – деді Рыскұл.

– Әшейін қандаланы айтады. Буып бара жатыр дейді.

– Сорлының қаны тәтті шығар, – деп Рыскұл мырс етті. – Таланып көрмеген екен әлі. Айт оған таланғанның көкесі қандай болатынын. Әй, тамыр...

Рыскұл Бронниковтың тізесіне қолын салды. «Өзінің аяғы да бураның санындағы екен-ау», – деді ішінен.

– Эй, тамыр! Сен қандалага өкпелеме. Қандала деген не ол! Атжалманды айт. Атжалманға талатқан жоқ па сені?

– Что он говорит?

Тұrap орысшалап берді.

– Нет-нет! – деп тұла бойы тітіркенгендей болды Бронниковтың.

– Э, ендеше тыңда. Мына мені осы камераға әкеліп тыққаннан кейін бір аптадан соң үш атжалман әкеліп қоя берді. Үшеуін де әбден ашықтырып, жаландатып қойған екен, арамдар. Есінде болсын, тамыр, дүниеде аш атжалманнан аш қасқыр әлдеқайда артық. Талап жей бастаған кезде шыбын жанын шырылдап, кірерге тесік таптай сорлайсың. Ұстайын десем ұстаптайтың. Ұрайын десем – таяқ жоқ. Екі қол, екі аяғынды қашанға дейін ербендетесің? Бірақ мен құлығымды асырдым, атасына нәлет. Өтірік өлген болып, тырп етпей қалам. Сол кезде атжалман, атаңа нәлет, аяғынды қамсыз қарпи бастайды. Шап беріп ұстап аламын, қолымды талап, қанын судай ағызады. Бір мыжып қалсам – жаны шик деп шығад та кетеді. Әне, тамыр, сондай да болған. Құдай басыңа салмай-ақ қойсын. Құндіз көрсетемін, тамыр, атжалман салған тыртықтарды.

– Да, хуже не придумаешь, – деді Бронников Тұраптың аудармасынан кейін – Ал, Тұrap, сен азamat екенсің. Орысшаны қайдан үйреніп жүрсің?

– Осы тұрмеде. Приходько мырзаның балаларынан, тұтқындардан, надзирательдерден.

– Кітап оқып, жазу жаза аласың ба?

– Аздап. Приходько мырзаның Наташа деген қызы көмектеседі. Ал Аркаша деген ұлы менімен қас.

– Қалай болушы еді? Сөйлегендерін есітемін той. Айталақ, құндіз өзіңіз көрген надзирательдің сөзін қалай ұмытарсың...

– А, құндізгі ме? Е, ол бейшара ғой. Сен білесің бе? Оның өзі де тұтқын. Бірақ надзиратель етіп қойған. Егер қызметін неғұрлым қatal жүргізсе, соғұрлым оның енбегі бағаланып, жаза мерзімі қысқарады. Тұрмеден ерте босатылады. Ал, кейбіреулері бостандық алғаннан кейін де өз еріктерімен тұрме қызметінде қала береді. Құндізгі екеуміздің досымыз дәл сондай сорлы. Жә, оны қоялық... Сенің оқуынды қалай етсек екен? Сен көп нәрсе білуге тиіссің, бауырым. Сен білуге тиіссің. Ұқтың ба? Көп, көп білуің керек сенің!

* * *

Бұл жолы есіктің өзі емес, адамның басы сияр-симас кеспегі ашылды. Тұтқынға тамақ беру үшін әдейі істеп қойған.

– Мә, мына атаяуыңды ал! – деген зекіме дауыс естілді. – Балаң екеуіңе. Ал анау мейманға бүгін кешкі ас берілмесін деген бұйрық бар. Құрметті қонағың ғой, Рысқұл, мүмкін өз сыйбағанды берерсің оған. Хи-хи!

Надзиратель қиқылданап құліп, сірә, тауып айттым-ау деген болар, өз сөзіне мәз болып кете барды. Жұдырықтай қара нан мен бір ожау сылдыр сорпа екен. Наны желім сияқты, сірә, қара бидайдың ұнына бұршак, арпа ұнын араластырған-ау, әйтеуір құдай кесір қылмасын, сүйкімсіз-ақ. Ішіне күшәла орап итке тастайтын қамыр сияқты.

– Кел, тамыр, – Рысқұл қараңғыда тұртінектеп, котелокты ортаға қойып. Былжыр қара нанды үшкे бөліп, алдымен Бронниковке ұсынды.

– Жоқ, рақмет, – деп Бронников бас тартты.

Рысқұл оның алақанын зорлағандай мытып ашып, нанды ұстата салды.

– Мә, Тұrap, – деді қараңғыда баласының қолын сипалап іздеп.

– Мен жемеймін, көке, әлгінде мырзаның кухнясында тамақтанғанмын. Аспазшысы жақсы кісі. Өзің жеші, көке.

– Сен сыпайылықты неғыласың. Жұтқан – жұтамас, мә, жеп ал, қарның ашады, – деп әкесі жік-жапар болды.

Тұрадың тоқ екені рас еді. Наташа екеуі бір сағаттай отырып, әліппені ежелеген соң, мырзаның қызы оны ас үйге ертіп барып, тамақ бергізген. Приходьконың басқа қызметкерлері өсек-аяң, құқаң-сұқаңмен шаруасы жоқ, тіршілігіне мығым баланы аяп, жақсы көріп кеткен. Бары болса бөлісіп, жандары қалмайтын.

– Рақмет сендерге, – деді Бронников біртүрлі тебіренгендей, толқынды үнмен. – Дәмтүз үшін, қонақжайлышық үшін рақмет. Әлгі ақымақ та маған әдейі тамақ бермей, сендер менен асын қызғансын деп, әдейі сасық саясат істеп отыр. Олардың арам ойын ойрандағандарың үшін рақмет.

Қараңғыда сипалап, баланы тауып алды. Басын сипалады. Бронниковтың қимылын байқап, Рысқұл да қолымен баласын іздеді. Тұрадың басын сипалай беріп, Бронниковтың қолына қолы тиді. Бронников көкпаршының еменнің безіндей қатты қолын қысып-қысып қойды. Мұнысы өз ризалығын, дос пейілін танытқаны еді.

– Шашы өсіп кетіпті, – деді Рысқұл баласының басын алақанымен аймалап. – Ұстара жоқ, Ұдайы өзім алыш беруші едім. Енді ұстара жоқ. Тұрмеде ұстаратпайды.

Тұrap әкесінің алатынын есіне түсіріп, бойы еріксіз тітіркенді. Рысқұл Тұрадың шашын сабынданап жібітпей-ақ, құрғақтай қырар еді. Баланың басын жүрелеп отырып екі тізесінің арасына қысып алатын. Бала:

– Көке, ауырттың ғой, жібітейінші, – десе:

– Шыда! Жігіт те осыны сөз дей ме екен? Баяғыда біз бала кезімізде шашымызды шалдар қойдың қабырғасымен қыратын. Соған да шыдаушы едік, – деп қайрайды. Тұрардың көзінен ытқып-ытқып жас шығады. Бірақ дымын шығармайды. Төзіп бағады.

– Әлімбек атасындаған батыр ғой, – деп Рысқұл мақтарап қояды. Бала соған мәз.

Әлімбектей болу – баланың ежелгі арманы. Еркелетуге, мақтауға сараң Рысқұл өзін Әлімбек сынды батыр бабасына балағанға Тұрардың тәбесі көкке жеткендей боп едәүір марқайып қалды.

Шашының өсіп кеткені де рас еді. Тын жинап, шөп базардағы шаштаразға барып алдырайын десе Приходько мырза:

– Алдырма! – деп тыйып таstadtы. Оның бұл қылығына Тұrap түсінбеп еді. Ал әкесі қиналып отыр. Баланың қасарысқан қайратты, киіздей қалың шашын тобылғыдай қатты саусақтарымен сипалап отыр.

Бронниковты қандала буа түседі. Рысқұл мен Тұrарды да шағады. Әйткенмен, жаңа келген кісінің қанын таңсық көргендей талайды. Бронников:

– Тұп-тұтас тас камераның бұл қандала қай жерінен шығады, – деп таң қалады. Екі қолы тынны таппай үсті-басын қасиды.

– Қансорғыш хайуанды қайдан шығады дерің бар ма, – дейді Рысқұл Тұrардың аудармасынан кейін. – Әлі үйренесің. Адам үйренбейтін нәрсе жоқ. Шыда! Сен өзің Петербордан келсең ақсүйектің тұқымы шығарсың, қандала көрмеген. Ал мына біз қандала деген тамырмен жөргегімізден таныспыз.

Бронников күлді.

– Менің кім екенімді айту үшін көп уақыт керек. Улгірерміз әлі. Мезгіл мол. Не бітіреміз ақыры. Ал қазір ұйықтайық. Балақай да таңертең тұрады екен.

Бірақ Бронниковтың көпке дейін көзі ілінбеді. Қандала үсті-басын ісіндіріп жіберген. Денесі дуылдап, тұлып болып кеткендей. Бірақ үйқы да арсыз, кірпігі айқасып, үйқы шіркін оны алыстағы Петербургке әлдилеп алып бара жатады.

Көз шырымын алар-алмас, Рысқұл баласын иығынан жұлмалап:

– Оян, Тұrap! Надзиратель келгенше тағы тыңдалап ал! – деді.

X

Мизам ұшқан жылы күздің күні еді. Төніп тұрған тажал жоқ. Аспан ашық, аспан жәудіреген жас баланың көзіндегі әдемі-ақ. Төнірек бәле-жаладан жырақ сияқты. Тек әуеде бөдене андыған қырғилар ғана қанжар қанаттарын кейде жайып, кейде жасырып, жем іздеп жүр.

Осындаі бейбіт күннің бірінде Алсай-Сәлікті тұлен тұрткендей түгел үдерे көтеріліп, Дауылбай ауылына аттанған.

Әлгі аттылы-жаяулы дурмек ауылдың үстінде. Шәңке бұлақтың басындағы зираттың тұсынан өтіп бара жатты. Топырақ дымы әлі кеппеген жас төмпешіктің жаңына жеткенде бәрі де ошарыла берді. Кеше ғана тірі жүрген жан. Үп еткен тіршілігін үмітпен алдандырып, ақ тілек қана айтып жүрген адам еді. Бұл итше ырылдасқан сұм дүниеде Бердіқұл деген адам ешуақытта болмағандай, төбешік моп-момақан. Тіршілікте иесі қандай момын болса, моласы да жұп-жуас.

Рысқұл аттан құлай түсіп, ағасының қабірі алдында тізесін бүгіп, шөкелеп жығыла кетті. Құран білмеуші еді, дүға оқи алмады. Отырды, отырды, ақыры:

– Көке-ay! Не жаздық, не болдық? Енді не істейміз, айтсаныш! – деп төмпешікті құшақтай құлады. Топырақ жып-жылы еken, бетінен Бердіқұл сүйгендей тұла бойы дір етті. Тек топырақ бейнесіне еніп кеткені болмаса, ағасы тірі сияқты. Өз қолымен көмсе де, көнілі суымаған көкірегі құрғыр әлденеден үміткер.

Біреу келіп, қолтығынан көтерді.

– Сен бордай тозсаң, басқамыз не боламыз! Тұр былай! Аз атаниң баласы жалғыз қыран өзің бе деп жүргенде, не мынауың?

Бұл Ахат еді. Жасы ұлғайған, бірақ жүзінен шырай, көзінен нұр таймаған, бурыл сақал Ахат Рысқұлды тізесінен басып өз жаңына отырғызды. Көнетоз қара барқыт тақиясын баса киіп алды. Сонан соң дүға оқыды.

Бәрі бата қылды. Әлдекім дауыстап еді, Ахат ақырын ғана:

– Қой, – деді. – Сен жылағанмен Бердіқұл қайтып тұрмайды. Көз жасынан өлгендер қайтып тірілер болса, Әлімбек батырды, кешегі Соқыр батырды тірілтіп алмас па едік?! Сонда бізге жуандар жуандығын қылмас еді. Амал не?! Жылама. Барайық болысқа. Жөн айтысып, құн сұрайық. Оның алдында суга түскен кесектей мұжіліп, тозып тұрғанымыз келіспейді. Аз атаниң баласы болсақ та, азбайық. Азға айбын керек. Айбыны жоқты анауда, мынау да айналдыра береді, тәлкек етеді. Жұбымызды жазбай барып, жауап алайық. Не дейді – болыс өзі біледі. Арғы жағын көре жатармыз.

Болыстың ауылы төскейде. Елдің жатқан-тұрғанын алақандағыдай көріп-біліп отыру үшін болыс қонысты өрлеуден әдейі тіккізген сияқты.

Тал-дарактың сарғая бастаған жапырақтарын тозаң тұтқан. Күз де болса күн ыссы. Кебелектердің өзі ыстықтан, ыңқылдап, шөп басында әрең отыр. Жолда келе жатқан адамдардан сескеніп жалбаң етіп үркіп ұшса да, лезде жалп етіп барып қайта қонады. Тек қарлығаштар ғана ашы қунді елең қылмай көнетоздау бола бастаған көгілдір аспанда қайқандап ұшып, қалықтап жүр.

Рысқұл бағанадан бері байқап келеді: бір ұя қарлығаш бұлармен қапталдай қабаттасып, іlestі де отырды. Мұны кәнігі аңшы Рысқұлдың жіті көзі ғана шалды. Басқалар мән берген жоқ. Қарлығаштар жабылып келіп қаралы топқа құс тілінде шиқылдал қөңіл айтқандай. Қарлығаш жөнінде адам не біледі? Ұшып жүрген көп макұлықтың бірі дей ме? Оның басқа құстардың бәрінен бөле жарылып, адамдармен жақындастып, адам мекеніне ұя салатында не сыр бар? Ұсын өзге құстар құсамай балшық пен қыл араластыра өріп, бекем жасай алатында не мән бар? Балапандарын құлап кетпесін деп аяғынан тұзақтап қоюды қайдан біледі? Демек, ол адам жан-күйін білмейді, түсінбейді деп айта аламыз ба? Осы келе жатқанында мына Алсайлардың қайғысына ортақтаспасына кім кепіл?

Құс екеш құс та мейірлі. Ал адам адамды өлтіре алады.

Әйтсе де, қазіргі кәнігі аңшы қарлығаштар – адамдардың қайғысына ортақтасудан гөрі өз құлқын қамын ойлап келе жатқанын да сезіп еді. Шөп басқан қара жолдың ұстімен жүрген жұрттан ұріккен шегірткелер ыршып-ыршып жиекке шыға бергенде қарлығаштар қақшып алышп кетіп жатқанын Рысқұл ғана аңғарып келеді.

«Қарлығаш, сен де жыртқышсың. Мына мен де жыртқышпын. Талай аңның қанын төктім. Бірақ біздің жыртқыштығымыз құдай-тағаланың құдіретінен аттап өтпейді. Жаратылыстың өзі солай жазып қойған. Мен арқар атсам: «Е, жануар, сенің жазығың жоқ, аш отырған адамдардың азығы жоқ», – деп атамын. Ал, қарлығаш, сен болсаң ұядығы балапаныңды асырайсың. Бірақ, адамды адам өлтіргенің не деп түсіндіруге болады? Қарлығаш қарлығашты сірә да өлтірмес. Кеше ғой Ахат айтты: «Қасқыр да қастық қылмас жолдасына» деп. Сонда адам баласы бірін-бірі қабырғасын қүріретіп, өкпе-бауырын езіп жібере алады екен. Неге бұлай? Құдай-ау, неге бұлай? Болысымыз Дауылбай да – Сәлік, оның сойыл соғар қарақшысы Сақан да – Сәлік, біз де – Сәлік. Бәріміз Шілмембет Шымырдан тарадық. Дулаттың дуанынанбыз. Домалақ ананың құрсағынанбыз. О, әулие анамыз! Сенен де адам өлтіргіштер туған екен де. Жау емес, жат емес, туған бауырын өлімге қиған қандай залымдық! Сонда ағайын арасы берік болмағаны ғой. Қарап тұрсан, ата-ата бір жақ емес, барлар, атқамінерлер бір жақ. Бай – байға, сай – сайға құяр деген осы екен».

Үстіндегі иесінің қалың ойға кеткенін сезгендей жирен ат асықпастан бір-бір басып келе жатыр еді, Рысқұл ауыр құрсініп, басын көтеріп алғанда, астындағы аты да атырылып кете жаздал, тізгінді босат дегендей мойнын садақтай іп, шірене берді. Томпаңдаған торы атқа мініп келе жатқан Ахат Рысқұлға жанай түсіп.

– Есінде болсын! Қызбалыққа салып журме. Құр ашумен алысқа шаппайсың. Арыстай азаматымызды сұлатып тастағанда кеудемізді ыза кернемесе, ондай кеудеге сабан тығып, тұлып қылған артық. Бірақ ызаны да ақылға жеңдірсек керек. Болыстың, анау Шымкенттен келіп жатқан ұлықтың алдында кісілік сақтайық, – деді.

Рысқұл үндең жоқ, екі көзі тесіліп төскейге қарады. Болыс ауылы салтанатты шаһардай аспандап тұр екен.

* * *

Арқасын тауға тіреп тұрған ақ орданың есігі түрулі еді. Сәскелік сары қымыз ішіп отырған Дауылбайдың шегір көзі төменнен келе жатқан шұбырындыны шалып қалды. Қасындағы мәртебелі қонағы салқын қымызға шала мас болған кез. Дауылбай сыртқа шашқ етті:

– Сақан!

Үй иесінің оқыс дауысынан орыс ұлық селк етті. «Ой, осылардың тағылышы-ай», – деді.

Сақан биік маңдайшаның өзінен екі бүктеліп ішке кірді.

– Ләппәй, тақсыр.

– Сонау келе жатқан кімдер? – Дауылбай жауабын күтпестен: – Кім де болса, қайтар! Қазір арыз-құрыз тындар уақыт емес. Ауылда ұлken ұлық жатыр. Топырламасын.

– Кім болушы ед, Рысқұл бұзық та, – деп күнк етіп Сақан шыға берді. Шығып бара жатып маңдайшаға басын тарс соғып алып, қолымен маңдайын тыжырына сипалады.

– Есалан, – деді Дауылбай да қоса күліп. – Осы үйге күніне жүз кіріп, жүз шығады. Ылғи маңдайын ұрып алады. Адам деген маңдайына бір-екі рет соққы тиген соң үйренбей ме екен қалай шығуды!

– Сіздерше не деуші еді? – деп ұлық шиқылдап күле берді. – Өлгі, түйенің ұлкені көпірден таяқ жейді...

– Иә, мырза, дәл тауып айттыңыз. Сол түйе осы. Бойы ұзын, ақылы қысқа. Бірақ адад, байғұс.

– Міне, міне, – деді ұлық күлгенін қойып, жастықтан шынтағын алып, қолымен жер тіреп көтеріле беріп. – Адал қызметкер керек. Қызметкерлердің бәрі адад болса, мемлекет үшін, ұлы держава үшін еш қауіп жоқ.

– Өте дұрыс айтасыз, жоғары мәртебелі мырза. Өте тауып айтылған сөз.

Болыс өзінің сөзін қостап, қошаметтеп отырғанмен, көнілі алан, назары басқа жақта екенін ұлық аңғарып қалды.

«Бұл азиаттар сені мақтап отырып, мақтамен бауыздап жіберуі де мүмкін».

Дауылбайдың ақ ордасы олимптің төріндегі құдайлардың трибунасы тәрізді. Төменде гладиаторлар соғысы. Сақан палуан дәу қара айғырға мініп, ылдидан келе жатқан тобырға топандатып жетіп барған.

– Қайыршы құсап қайда шұбап бара жатырындар! Ордада ояз жатыр. Мына тасыранбай тағы түрлерінмен ұлықты шошынасындар. Қайт! Қайт дегенде – қайт! – Қара айғырды омыраулатып, додаға кіретін көкпаршыдай атты қамшылап-қамшылап, ақиландырып, ауыздықпен алыстырып қойды. Қара айғыр басып кетер ме еken деп ықтаған жүрт ығысып, жапырыла жол шетіне шықты.

– Әй, Қодар, – деді Ахат айылын жимай. – Әкірендемей бізді Дауылбайдың алдына алып бар. Орыс ұлықты да көрейік. Оған да арыз айтайық.

– Ұлықшылын. Ұлықта нең бар?

– Неміз жоқ ұлықта?! Дауылбай арыстай азаматымызды ұрып өлтірткізіп отыр. Іздеусіз-сұраусыз сорлы емес, құнымыз бар.

Қара айғыр ауыздықпен алыса-алыса аузынан көбігі бүркірады. Ауыздықпен алыспайын десе үстіндегі адам қамшылап тұр. Қамшылап алады да, тағы тізгінді тартады. Қамшы салған соң аттың басын қоя берсе болмай ма? Тізгінді шірене тартады екенсін, қамшылап нең бар? Ат байғұста тіл болса айттар еді, тіл жоқ. Тек ақиланып, көзі шарасынан шытынап шығып, ауыздық жырған езуі ырсиып, ақ көбік шашырайды.

– Издейтін-сұрайтын сонда сендерсіндер ме? – деді Сақан кекесін құлкімен. – Миды ашытпай қайт түге! Өлген адам – өлді! Оны Дауылбай ұрып өлтірген жоқ. Болысқа жала жапқаның үшін алдымен өзің бәлеге қаласың. Итжеккен кетейін деп жүрмесең аузынды жап, аулыңа қайт!

– Ой, Қодар ит, – деп бағанадан бері үндемей тұрған Рысқұл сөзге араласты. Астындағы алды биік, жалы сұйық, сидаң торы атты жай тебініп Сақанға таяп келді. – Ахат сенің ағаң болад. Неге ат үстінде тұрып ақиланасың, көргенсіз. Мына қаралы ауыл тұр алдында. Надан болмасаң, аруақ атқыр болмасаң, көңіл айтпаймысың!

Сақан қанша палуан болса да Рысқұл аңшыдан сескенеді. Қазір не айтарын білмей тұқшиып қалды. Бірақ бетбақтыққа салып, омыраумен алмақ болып, барылдай жөнелді:

– Өлсе – құдайдың ісі. Ажалы жетсе – ешкім де қалмайды. Мен ештеңе білмеймін. Болыс қайтсын деп жатыр. Қайтсын деген соң қайтындар! – Сақан аузынан түкірігі шашырап, өлер ме күйге түсті.

Сұйық жал торы аяғын киік билегендей бір-бір басып қара айғырдың қасына таяна бергені сол еді, Рысқұлдың оң қолы сілтеген қылыштай сарт етіп, Сақан палуанның жағасына қона кетті. Сұйық жал торыны тебініп кеп қалғанда жануар тастан секірген елік құсап, есік пен төрдей жерге бір-ақ ырғыды. Мұндай нажағай қымыл күтпеген Сақан аттан, борпылдақ топырақтың үстіне қалай төңкеріліп бүрк ете түскенін түсінбей де қалды. Есенгіреп, бет-аузының топырағын да сүрте алмай біраз отырды. Сасқанынан:

– Қызынды... қызынды, – дей берді.

– Қыздан садаға кет, қыздан садаға кеткір, – деп Рысқұл оның бетіне бір түкірді. Қара ат ойқастап, тізгініне шалынып, ауыл сыртындағы жылқыға қарай, үстіндегі ертөкымымен шауып кетіп бара жатты.

Өмірі жауырыны жерге тиіп көрмеген Сақан палуан топыраққа аунап аймандай болып түргелді. Сақан баяғы Соқыр батырдың немере інісі еді, күштілігі тартқан, ақылдан құдай кемтар қылышп қойған. Өз емшектестеріне қарсы қара айғырға міне шауып, болыстың бұйрығын орындеймын деп, масқара болды.

– Өңшең сорлы, – деді ол турегеліп есін жиған соң өз туыстарына кекесін зілмен көз тастан: – Ажалды қарға өңшең. Бүркітпен ажалды қарға ойнайды деуші еді. Ал, бар болысқа! Бара ғой. Бәрінді патшаның солдаттары атып өлтірсін. Менің жаным ашып, өзім деп, сендерді оқтан аман алып қалмақшы болғаным сенбедіңдер. Ал, бара ғой, көрейін қарық болғаныңды.

Ахат ойланып қалды.

– Осы Қодар біліп айтса да, білмей айтса да бір шындықты шығарып тұр. Ашу үстінде ағылып, аз ауыл түгел шығыппыз. Осымыз әбес емес пе еken. Дауға барсаң – бірің бар. Жауға барсаң – бәрің бар деген. Басқаларың тоса тұр, осы мен-ақ барайын болысқа. Айтып көрейін. Тілім жетсе тыңдаса ұлыққа шағынайын. Не дейсіңдер, ағайын?

Рысқұл әлгі бір айқастан кейін әлі өзін билей алмай, аяз қысқан адамдай қалышылдан тұр еken:

– Өлген менің ағам, өлтірткен Дауылбай. Мен бармағанда кім барад?! Сізге мен ілеспей болмайды, Аха!

* * *

Осының бәрін олимптен көріп отырған ояз:

– Бұл не? – деді.

– Бұл қазақ ауылдарының арасындағы араз-құраз, үйреншікті дүние, назар салмай-ақ қойыңыз, жоғары мәртебелі мырза, – деп Дауылбай шегір көзінің ашуын тұншықтырмаққа тырысып, күлімсіреп.

Әйтсе де өзі «иә, пірім» деп екі ұмтылып орнынан тұрды.

– Айып етпеніз, мырза, мен сәл шаруамен шығып келейін, – деп оязға қарап бүгіліңкіреп тұрып қалған. Ояз «бара бер» дегендей пішін танытқан соң атылып сыртқа шығып бәйбішеге:

– Орданың орама есігін түсіріп, тұндігін аш! – деп бұйырды. Ауылдағы еркек атаулы атқа қонсын деп жарлық айтты. Оязға ере келген екі солдатқа да ескертіп:

– Қазір қайыршы қазактар келіп мазаны алса, мылтық көрсетіп қорқытып жіберіндер, – деп қойды.

Мұрттарын шиratқан доғал солдаттар өздеріне өтініш болғанына далиып:

– Мы им покажем кузькину мать, – деп қоқиланды.

Көгендеңі қозы-лақ бұршағынан босанып, ауыл сыртына беттеген. Желідегі құлышндар шіңгірлеп, енелерін шақырып, ноқтамен алысып, кейбіреуі қазыққа оралып қалып жатқан. Бие сауып, желі басында жүрген малшыларды Дауылбай қолына сойыл беріп, ұрысқа дайындал қойды.

Ақ орданың күндікке ашық тұрған есігі кенет жабылып қалғаны, тұндік ашылып, онда тұп-тура өзінің қасқа басына шақшиып күн түскені, үй сыртында дан-дұң, айқай-ұйқай көбейгені оязды таң қалдырыды. Қымыздың ара-арасында арапастырып алып отырған француз конъягі жіліктің майындаш шыны, шымыр болатын. Соған да балқып отырған ұлық мына сырды түсіне алмай дал. Кенет бойын қорқыныш биледі. Әлгі төменде топырлап көрінген тобыр кәдімгі көтерілісшілер болып жүрмесін. Бұл шетсіз-шексіз жұмбақ даладан түрлі құқайды құтуге болады. «Қой аузынан шөп алмайтын момын халық» тарпақ мінез танытып жүрмесін. Және басқа уақытта емес, дәл өзінің мәртебелі мейман болып жатқан шағында шатақ шықса, ол хабар губернаторға жетсе – жайлыш тимес. Губернатор уезд бастығына онсыз да тиісерге желеу таппай жүрген жан. Оязға қарсы бунт шығыпты деген қаңқу – шашшудан жаман.

Ояз Богомолов әуелі қасқа басын тұндіктен түскен күннен қорғалап, сырғанақ, сусыма шәйі қөрпенің үстінде бөкссесімен жылжып, төменірек сырғып отырды. Онан соң, жаман айтпай жақсы жоқ, өзіне қастандық бола қалса, қорғанышы бар екені есіне түсті.

– Егорка! – деп дауыстады.

Сыртта: «Тұрт, сайтан!» – деп сойқан тілеп тұрған казак-орыс:

– Слушаюсь Ваше высокоблагородие! – деп үйге тұра жүріп еді, киіз үйдің орама есігін тұртінектеп аша алмады. Шолақ ойына осы бас ұрманшар оязды әдейі қамап қойған жоқ па деген құдік кірді. Штыкпен киіз есікті бір-екі піскілеп те жіберді. Жыланның тіліндей болып жалаң-жалаң еткен штыкты көріп ояз одан бетер сезіктенді. Соғыс жүріп жатқандай көрінді. Тәлтіректеп орнынан тұрып кереге басында ілулі тұрған револьверіне жармасты. Сырттан казак-орыс:

– Ваше высокоблагородие, Сізді мына басурмандар қамап қойса керек, есік ашылмайды, – деді.

– Ақымақ, управительді шақыр! – деп шаңқ етті ұлық.

Казак-орыс болысты іздеп жөнелді. Дауылбай ауылдағы малшы-жалшыны жайдақ атқа қондырып, Алсай тобының алдын орап жатыр еді. Қазак-орыстың сұсту түрінен шошып қалды. Әдепсіз солдат штыкты мылтығын серпи ұстап, ояз отырған жабық орданы нұсқап:

– Айда, айда! – деп зекіді. Дауылбай өз адамдарына:

– Ана ақымақ Алсайдың алдынан шығып, ауылына қайтарындар. Мені ояз шақырып жатыр, – деп жуан қарагер аттың басын бұрды.

Атқа мінсе есіріп кететін қайран қазақ қиқулап ылдиға шаба жөнелген. Ат таңдап лап қойған қолды көріп, Рысқұл қақ сойылын оңтайлады. Ағайындарына:

– Атты мен жаяу соғыса алмас. Шегіне тұрындар. Бұларға бейбіт сөйлесу мүмкін емес. Қараптан қарал тұрып қырылмайық, – деді.

– Шырағым, осы жанжалға кіріспей-ақ қойсан қайтеді, – деді Ахат.

– Е, Аха-ай, бұлар бұқсаң сұға береді, қайтесіз мені бөгеп.

Мен бір қаны қарайған адаммын, – биік торыны бір-ақ секіртіп, ордалы ауылдан шыққан түйдек шаңға жұлдыздай аға жөнелді. Олармен жанасқанша көк ақ қалпағын ғана баса киіп үлгерді.

Дауылбай аттандырған қол алты сойыл еді. Малшылар, қызметшілер болатын. Рысқұл бәрін де таниды. Бәрі туысқан. Бұлардың қанын төккеннен түсер пайда жок. «Қасқыр да қастық қылмас жолдасына». Ең алдымен ескі шекпенінің екі етегі екі шалғайға кетіп, далақ-далақ шауып келе жатқан жылқышы Кенже екен. Қолындағы құрықты дәл бір асауға салатындей күні бұрын созып ұстап алыпты. Рысқұл оның құрығын жұлдып алып, жаман тымағын көзіне түсіріп, өте берді... Кенже: «О, әкенді», – деп көзі түк көрмей, аттың басымен алысып әуре болып кетті. Тізгін тартып, тымағын түзеп киіп, жан-жағына қараса өзінің қаруластары түгел сойыл-шоқпардан айрылып, тымақтары көздеріне түсіп қалған екен. Кенже тағы да: «О, әкенді...» – деді. Кімді боқтағанын өзі де білмейді.

Рысқұл бұл кезде жеке шауып, Дауылбайдың ақ ордасына жетіп те келген. Жанға шыдас бермей бұзып-жарып басынған салт аттыны қазак-орыстар қалай қарсы аларын білмей сасқан. Ату керек пе, болмаса мылтықты аспанға атып қорқыту керек пе?

Бұл кезде орданың есігі ашылып, ояз болыспен қатар табалдырықта тұрған. Бір казак-орыс:

– Жоғары мәртебелі мырзам, не бұйырасыз, атайық па? – деді.

– Атпа! – деді ояз. Ол әлгінде Рысқұлдың алты аттыны тымақтарын тұмсықтарына қаптап кеткенін көріп қызықкан.

– Мұндай қызықты еш жерден көре алмассын, – деп сүйсінді, – атуға болмайды. Егер өзі жамандық ойласа ғана атындар.

Шын ажалың жетпесе, қырық жыл қырғын болса да өлмейсің. Әйтпесе, әлгі кезде Рыскұлды үрда-жық бір солдат көздең тұрып басып салса – бітіп жатыр. Батыр – бір оқтық. Қой боғындай қорғасын әңгімені тәмамдамақ. Бірақ Рыскұлдың әлі талқаны таусылмаған шығар, әлі көретін жарық сәулесі, тататын дәм-тұзы бар шығар, – ояз әлгіндей «атпа!» – деді.

Дауылбай ішінен өкініп қалды. Кедей ауылдың бас көтерері де, басбұзары да, аз атаның баласы жалғыз қыран осы Рыскұл.

Мұның көзін құртса, басқасы илеуге оңай. Илеуге келмейтін шелді пүшпақ осы. Казак-орыстың қолымен қайтпас сапарға аттандырып жібергенде, онды болар еді. Ертең ел-жүртқа, би мен сотқа: «Е, ол бұзық ұлыққа, ақ патшаның айтулы адамына қастандық ойлас, содан қаза тапты», – деуге женіл-ақ еді. Бірақ мылтық атылмады.

Оядың да өз есебі бар. Біріншіден, Рыскұлдың ерлігіне шын сүйсінді. Ұлы қолбасшылардың шын ерлікті бағалап жауы да болса жарылқағанын ояз талай оқыған, естіген. Мәдениетті, зиялыштың қауымның өкілі ретінде ол мұндай жомарт мінез көрсетуді өзіне мәртебе санайды.

Екіншіден, өзі сыйлы қонақ болып жатқан жерде кісі өлімі кездесіп, қан төгілгені қайбір жақсылық дейсің. Құні ертең Шымкентке аттанады. Аман болса, мына болыс Рыскұлға ақысын жібермес. Бұларды казак-орыстың қолымен атқаннан гөрі бірінің қолымен бірін бауыздатып, өздерімен өздерін қызыл шеке етіп қойып, қызығына қарап отыру әлдекайда тиімді.

Бұл кезде Рыскұл оқ бойы жерге жетіп, атынан тұсті. Қайың сойыл мен білтелі мылтықты ердің қасына ілулі қалдырды. Торыны жетектеген бойы ақ ордаға беттеді.

Әдетте Дауылбайдың ауылына ұлықтан өзге ешкім атпен кірмейді. Ауыл сыртынан аулақта көліктен түсіп, жаяу келеді. Бұл бұлжымас қатал тәртіп. Оны ешкім бұзып көрген емес. Тұңғыш бұзып тұрған Рыскұл. Оның өзі де, ауылға көлікпен кіруін кіргенмен орда алдында аттан тұсті. Әлі қүнге дейін он алты қанат орданың белдеуіне ешкім ат байлан көрген емес. Рыскұл мына сиықсыз торы атын анау аулақтағы мамағашқа байлан қойып келуі керек еді. Оны іstemеді. Жалсыз торыны ыңғайлас, жетекке алды. Фаэтонға кілең жал-құйрығы төгілген сәнді жылқы жектіретін ояз мына жал-құйрықсыз сидіған, жираф тәріздес айуанға көп таң қалды.

– Аман, ояз мырза, – деді Рыскұл. – Ассалаумәлейкүм, болыс-еке!

Болыс ләм деген жоқ. Ояз:

– Зздравствуй, батыр! – деп алтын сақиналы қолын ұсынды.

Рыскұл бұл құрметті күтпеп еді, шылбырды білегіне іле салып, оядың қолын қос қолдап алды.

– Мынау ат па, жираф па? – деп сұрады ояз: Тілмаш аударды.

– Кедейдің аты ғой, ояз мырза.

– Кедейдің бәрі мұндай ат міне берсе жаман емес, – деп мысқылдады ояз.

«Менімен қашанғы тәжікелесе берер дейсің. Уақыт оздырмай, келген шаруамды айтып қалайын».

– Ояз мырза, сізге, болыс-еке, сізге айтайын деген бір ауыз арызым бар.

– Не деп тұр? – деді ояз тілмашқа.

– Арыз айтпакшы.

– Айтсын.

– Айт, – деді тілмаш.

– Айтсам, ояз мырза, менің туған ағам Бердіқұлды болыстың адамдары ұрып өлтірді. Тары суғарып жүрген жерінде. Тепкілеп төрт қабырғасын сындырып, өкпе-бауырын езгілеп, құлаққа шыммен бастырып кетіпті. Үйге жетті – жан тапсырды.

– Менің адамдарым екенін қайдан білдің? – деп болыс шегір көзін Рысқұлға қадай қалды. Жалпақ мұрнының танауы бір делдиіп, бір қусырылды.

– Болыс-еке, бөтен жау жоқ. Суды бұрып алды деп істеген қиянаттарың.

– Атын ата сол адамның!

– Мен жеткенше кетіп қалыпты. Құлаққа бастырып кеткен жерінен өзім сұрып алдым ғой ағамды. Тұн қаранғысы еді. Ауруды тастап, арттарынан қуа алмадым. Бір құдай көріп тұр ғой, сіздің төбеттерден басқа ешкім талаған жоқ Бердіқұлды.

Дауылбай кенет оязға бар денесімен бұрылып, бүгіліңкіреп тұрып:

– Мырза, бұл бұзықтың сандырағын тындал, құнде тұрып қалдыңыз-ау. Үйге кірсек қайтеді? – деді.

Ояз ойланды. «Кісі өлімінің дауы болса, оған араласып бас қатырып жатудың керегі де шамалы. Бұл киргиздардың өздерінің билер соты бар. Сол шеше жатар...».

Болыс оядың жауабын күтіп тұрмай, орданың оқалы есігін бір шетінен түре берді. Ояз Рысқұлға қарап пақырсынып, менен кінә жоқ, міне, мынау болмай тұрган дегендей пішін танытып, болысқа қарады. Сөйтті де еңкейіп үйге кіре берді.

– Ояз мырза, мен сізге арызданым ғой! – деп Рысқұл ентелей беріп еді, алдын Дауылбай, екі қазақ-орыс, тілмаш, бұл кезде ауылға шойнаңдап жаяу жеткен Сақан бәрі кес-кестей қалды.

– Жаның барда жоғал! – деді Дауылбай ысылдап. – Жақсылықпен кетпесең, қазір қаматып, басыңды итжеккенде шіріттіремін. Кімді басынып келдің мұнда? Оязбен тілдескішін мұның. Немене, ұлық сенің ермегің бе? Арыз айтсаң осы елдің биі құрып қалып па?!

– Оу, болыс, мен адамым өліп, құзым құлап, тауым жығылып келіп тұрған жоқпын ба?! Оу, болыстығыңды былай қойғанда, бір елдің, бір атаның баласы емес пе едік? Сен де Сәлік, сен өлтірткен Бердіқұл да Сәлік. Мен қайғырсам, сенін де қайғың емес пе? Не деп тұрсың!

– Атама Сәліктің атын! – деді болыс шегір көзін ежірейтіп. – Сен Сәліктің шіріген жұмыртқасы. Сәліктің басқа баласының бәле-жаласы сендермен бірге кетсін!

Рысқұл тізгінді тартып қалса керек, торы аттың басы кегжең-кегжең етіп кетті.

– Е, білдім, болыс. Бұл Алсайдың балалары малымды бақпады, егінімді екпеді, отыммен кіріп, құліммен шықпады, еркіме жүрмеді, – деп тұрсың ғой. Сенің дегенің болмаса – ол шіріген жұмыртқа екен ғой. Сол үшін де Бердіқұлдың қанын төктің, қапыда қалдырыдың. Мұныңды екі дүниеде кеше алмаспын, Дауылбай! Қанға қан. Кек алмасам, ағамның шейіт кеткен жаны ана дүниеде жай таба алмас. Ендігі қалған өмірім сенен кек алушмен болсын!

– О, найсан... – деп Сақан палуан тұра ұмтылған. Бет-аузы топырақ, ыза буған. – Болысқа тіл тигізуін.

Рысқұл оның қолын қағып жіберді. Көз ілеспей торы атқа қарғып мінді.

– Е, сорлы малай, – деді енді аттың үстінде тұрып. – Сен өлгенде мына болыс басыңа кек тас қояр. Асыранды төбет. Әупілдетіп қойғаны-ай сені Дауылбайдың. Өз ұяласын өзі қапқан сорлы. Көзің бір ашылмады ғой!

Бұл кезде Ахат бастаған алсайлар келіп жеткен. Болыс солардың сәлемін алмады. Сақанға:

– Аласта ауылдан! – деді де ордаға кіріп кетті.

Рысқұл шыдай алмай қайың сойылмен ақ орданың маңдай тұсын құлаштап тұрып бір салып қалды. Құба талдан қыылған уықтар сықырлап барып сынып тұсті.

Іште ояз санап отыр екен:

– Бір ұрғаннан төртеуін сындырды, – деді сүйсінгендей болып. – Сірә, ағасының төрт қабырғасы үшін шығар.

Казак-орыстар мылтық көтерді. Аспанға қарай атып-атып жіберді. Іштен ояз айқайлады:

- Атпандар, онбағандар!
- Әшейін, қорықсын деп аспанға аттық, – деді солдаттар.

Айтса айтқандай, алсайлар сескеніп, шегіншектей берді. Ат үстінде Рысқұл білтелі мылтығын тақымынан суырды. «Әттең, ана солдаттың қолындағы мылтық менде болар ма еді», – деп арманады. Қапелімде ойында бір сотқар от лап ете қалды. Тәуекел деп торыны тебініп те жіберді. Торы сонда шегірткедей ыршып тұсті. Рысқұл солдаттардың тұсынан жұлдыздай ағып өтіп, мылтықтарын жұлып-жұлып алып, жүре берді.

Орданы үрей қалшылдатты. Дауылбай енді шындал қорықты. Зәресі зәр түбіне кетті. Шыр шынай съездің алдында дәл мынандай сойқанға соқтығарын кім білген?! Мылтық атаулы Рысқұлдың тақымында. Ояздың жалғыз бесатары бар. Бірақ бір қорықпаған кісі сол болды. Ол жақсы ойын көрген адамдай көңілді. Бесатарын қабына салып қойды. Ұлықтың бұл сабырлылығы болысқа ұнайды. Бірақ көкірегі құрғырдан сайлау кетпейді. Ауылында мәртебелі мейман болып жатқанымда бұзықтарына басындырып қойды деп ертең Дауылбайды саз балшыққа отырғызбаса қайтсін. Ояз болса:

– Эй, көzsіz тентек. Ұнатамын осындейларды. Егер киргиздардың бәрі осындей келсе, сіз бен біздің халіміз мүшкіл болар еді, управитель мырза, – деп Дауылбайға қарады. – Бірақ сіз бен біздің бағымызға, ол жалғыз.

– Қайдан жалғыз, мырза, Рысқұл сияқты бұзықтар толып жатыр. Ахат деген, Үсіп, Қорған, Махан, Шыныбек, Жуаныш деген қызылкөз құдай атқандар бар. Әлгі жауыз алып кеткен мылтықтар олардың қолына тисе, біздің ордага қауіп көп. Біріншіден, мырза, мұндай бейбастақтың болғанын кешіріңіз. Екіншіден, бізге әскер жіберіңіз. Әлгі басбұзарларды ұстатьып, ауыздықтамаса, бұл жаман халық.

Ояз қарқылдап күліп, болыстың арқасынан қақты. Ішінен: «Империя үшін Дауылбайлар болғаны қандай бақыт! Шен үшін, өз қарабасының қамы үшін, қаны бір туысын құрбандыққа шалып жібереді. Жоқ, Дауылбайды болыстықтан түсіруге болмайды», – деп қойды. – Ал дауыстап тұрып айтқаны:

– Сіз өте сақсыз, Дауэльбай Тайтелиевич. Ол дұрыс. Сақ болу керек. Ал дәл қазір Шымкенттен әскер шақырып, әбігер болатындаі ойран оқиға жоқ. Әскер шақырып, соғыс жүргізіпті деген дақбырты қандай жаман. Сайлау алдында ондай дабыра сізге тиімді емес. Дауэльбай Тайтелиевич. Сіздің өз жігіттеріңіз-ақ тындыратын шаруа. Келісініздер, келісініздер, туысқансыздар. Әлбетте, әлгі батыр киргиздың әрекетін ақ патшаға, оның жергілікті әкімдеріне қарсы қимыл деп танып, жаза қолдануға әбден болады...

– Е, мырза, менің айтып отырганым сол ғой. Ақ патшаның сіздей ұлығына менің ордамда көрсеткен бұл қорлығы жазасыз қалсын дегеніңізге түсіне алмай отыр едім.

– Дегенмен шу шықпайтын жағын ойлаңыз. Үркердей киргиздарға шамаңыз жетеді деп ойлаймын. Бірақ әлгі жираф сияқты аты бардың бір өзі-ақ алты-жеті адамды аттан құлатып, екі бірдей солдаттың қаруын тартып әкетті. Генерал Черняевтің жорықтарына қатысқан кәніңі солдаттардың мұндай ашық ауыздығына таңданбасқа лаж жоқ. Ал әлгі батыр киргиздің қымылына сүйсінбеске тағы лаж жоқ. Сүмдыш! Бұл үшін қалай конъяк алмасқа.

Конъяк қағысқаннан кейін ояз өзінің Шымкентке қайтатынын айтты. Біраз күн қымызы ішіп, таза ауа, салқын самалда болып, шынжау денсаулығы едәуір дұрысталаудың қалғанын айтты.

– Мен көп жер көрдім, бірақ дәл бұл Күмісбастаудай жер көрмедім, Дауэльбай Тайтелиевич, – деді ояз шын ниетімен. – Швейцария десе болғандай.

Бұл хабарға Дауылбай қапаланды. Әлі де бола тұрмадыңыз ба, жайлауға шығып, небір тамаша көрер едіңіз? Неден кенет аттанбақшысыз? Әлде әлгібір бейбастақ іс сізді ренжітті ме? – деп бәйек болды.

Ояз ризалығын білдірді. Мемлекеттік мәні бар көп істер күтіп тұр Шымкентте. Тіршілік болса тағы келер. Жер арасы жақын. Жақсы атқа бір-ақ құндік жол. Енді шақыртпай-ақ келеді. Өйткені Түлкібасқа ояз ғашық болып қалды. Ал әлгі жираф мінген киргиздің ісін болыс билер арқылы өзі шешсін. Тіпті іс насырға шауып, дүние бүлініп бара жатса, Шымкент алыс емес қой, хабарлассын болыс. Ояз әскер бөлуге дайын. Ақ патшаның адал қызметшісі Дауэльбай Тайтелиевич сынды ардақты адамдарды ояз әрдайым қамқорлыққа алады. Дәм-тұзына, ықыласына рақмет!

* * *

Ұлықты Дауылбай Сазтөбеге дейін шығарып салды. Қоңыраулары күмбірлеп күймелер көрген түстей лезде ғайып болды. Дауылбай аттан түсіп, оязбен құшақтасып, қоштасқан жерде әлі тұр. Ұлықтың құшып тұрып, арқасынан қаққаны әлін алып қойғандай, орнынан қозғалар емес. Шала мас. Бәрі шала. Қөңіл ала. Ояз күліп аттанса да, Дауылбайдың күдігі жанын жеулі. Әлгі алсай сойқаны болысқа қатты соққы болды. Ояз мәдениетті, зиялыш кісі. Сыпайы мінезben бәрін жуып-шайып сыр білдірмей кетті. Ал бірақ ішінен не деп кетті. Ел басқара алмайтын, халықты уысында ұстап отыра алмайтын болымсыз болыс екен деп бара жатқан жоқ па? Қол астындағы бағыныштылары басынып, болысын сыйламайды екен деп бара жатқан жоқ па? Тапа-тал түсте ақ орданы солқылдатып, маңдайын түсіріп, уықтарын сындырып кеткені анау. Шын мәнінде маңдайы жарылған киіз үй емес, Дауылбайдың өзі шығар. Ел құлағы елу, болыстың ақ ордасын тал түсте ат ойнақтатып, бір кедей сабалап кетіпті деген сыйбыс жер-жерге жайылып кетсе, сол жаман. Сүйекке таңба. Масқара таңба. Қап, ит алсай! Жер басып жүрсем ендігі ісім сенімен болсын. Қоңыз тергізіп жегізіп, қаңғыртып жібермесем, Дауылбай атым өшсін! Үрім-бұтағына дейін қан қақсатармын сен алсайды. Ашыққан ит аяғымды келіп жалайсың әл! Ал мен сен сүмдарды аш бөрідей ұлыта аламын. Өзің келесің... Төрт аяқтап, жер бауырлап, жорғалап жетесің!

Анттан соң акылы жылғандай Дауылбай селк етіп, жан-жағына қарады. Нөкерлері күтіп тұр еken. Қарны жуан қарагер атқа еki жігіт еki қолтығынан көтеріп мінгізді. Ат үстінен дүние айқынырақ көрінеді. Сазтөбеге Қоқан хандығы кезінде келіп қоныстанған диқандардың бау-бақшасы мәуелеп тұr еken. Шабдалысы, алмасы бәрі төгіліп, ағаш басы иіліп, көздің жауын алғандай. Аташ жапырақтарын тозаң тұтқан. Жауын жаумай, тамшы тамбай тұr. Жүгерінің балағы сарғайып, жапырағы қусырылып бозаң тартыпты. Қап-қара диқан басына шалма байлап, балағын тұrіп, дәу кетпенмен біr қасық суды қакпалап, жетелеп, шөлдеген жүгеріге алып барады. Дауылбайдың есіне алсайлардың тарысы тұstі. Осы су үшін соққыға жығылған Бердіқұл көз алдына тұra қалды. Біr сәт оның өліміне өзі кінәлі екенін іштей мойындағандай да болды. Су азабын тартқан мына диқанды көріп, алсайлардың халін тұсінгендей де болды. Бірақ бұл біr сәттік осалдық еді. Дауылбай емешегі езілгіш, бор мінез, жасығыштан емес. Қайтадан қара тастай қасарып алды. Енді осыдан Күмісбастауға жетіп, Алсай ауылынан өш алғанша көнілі жай таппайтынын сезді. Қарны жуан қара терге қамшы басты. Нөкерлер үндеместен соңынан ерді. Болыстың қара тері арқан бойы алда келеді.

* * *

Алсайлар әрі-сәрі, Қырғызбай айтты:

- Осы жатқан жыланның құйрығын қатты бастық қой деймін. Құдай әйтеуір артын қайырлы қылсын.
- Ол жатқан жылан емес, шаққан жылан еді ғой. Ұмыттың ба, арысымыз қайда! – деп Үсіп сілкінді.

Қырғызбай Соқыр батырдың баласы еді ғой. Бірақ Соқырға тартпаған, тайғақтау мінез таныта береді. Қыншылық көрсе демде күйреп, күйзеліп қалады. Денесі мол, көзі алақандай, ірі кісі болса да қопалақтау. Сақалы желкілдек, кеудесіне түседі. Дүниеде жыланнан қатты қорқады. Жылан алып жүрсе оны бала да корқытып, айтқанын істете алады.

Үсіп керісінше шағын кісі еді. Жасына қарамай шашы ерте ағарып кеткен. Екі қолы қалтырауық еді. Келіндері оны сыртынан Қалтырауық қайнаға дер еді. Бірақ шақар. Сейлекенде тістеніп сөйлейді. Ашуға булыққанда сөйлей алмай күре тамырлары білеуленіп, мойны ісініп, бет-аузы қып-қызыл бол кетеді.

– Тас түссе талайымыздан. Тәуекел. Болар іс болды. Мен өзім Рыскұлды кінәламаймын, – деп Шыныбек шықты. Аласа бойлы, көсе кісі. Көзі ежіріктеу, сәл мұрнынан сөйлейтіні бар. Жас кезінде мұрнына самал түсіп, осы Рыскұл таудан аю атып әкеліп, соның өтін ішіп жазылған. Әйтпесе, жаман ауру сәңкитіп кетер еken. Мүмкін, содан болар, Шыныбек Рыскұлдан шығарда жаны басқа, әйтпесе дұрыс па, бұрыс па – ол жағына мән беріп жатпай, Рыскұл жағын жақтайды.

Мұнда көп сөйлемейтін, ұрыssaң ренжу біlmейтіn, қажу біlmейтіn нағыз нар Қорған ғой. Ұзын бойлы, аққұбаша ажарлы жігіт. Қияқ мұрты қап-қара, көзі нұрлы, дәу мұрын,

қисса батырларын еске салатын ерекше жан. Осы түрімен бір елге сұлтан болып отыратын адам. Бірақ біреуге билік айтып көрмеген. Ол тек айтқанды орындауды біледі. Алсайдың үлкен-кішісінің құлы сол. Бәрінің тірлігін істейді. Темір ұста. Ағаш ұста. Алсай біткеннің ыдыс-аяғы, кетпен-күрегі, құрал-сайманы түгел соның мойнында. Біріне жоқ демес. Қабақ шытпас. Құдай осындаиді адамды жарылқаса жарасар еді, бірақ есігінің алдында тышқақ лағы жоқ жалғыз, есектей көк төбеті бар.

Мына төтенше жиында Ахат одан:

- Корған, сен не айтасың? – деп сұрағанда, Қорғанның бар айтқаны:
- Мен орыс солдаттарының мылтығындаиді мылтық соға алатын сияқтымын, – деді.

Мен тәбелеске дайынмын деген сөзі. Қорған басқаша сейлемес. Тек қатыны күнейлеу, әрі бала таппаған. Құдайдың бір қимағаны сол. Сақау қатынның тілі шаяндай. Мінезі ауыр момын адамды балпылдаң мазалаумен болады.

– Шойлы кішінің жұмышын істегенше, өжімішке бір пышақ іштеп әкелшең қайтеді. Пышаққа да жайымадық, – дейді де отырады.

Сонда Қорған өз үйіне арнап пышақ соқпайды емес. Істеп әкелген пышақты қатыны жоғалтып жібереді. Құлмен бірге байқамай шығарып тастайды. Немесе, үйлеріне біреу келсе, «қүйеуің ұстағой, мына пышағынды мен алайыншы», – деп қалап әкетеді.

– Кор болған Қорған, – дейді оны есіркеген жұрт. Осы Ахаттар талай рет: «Күтылсайшы сол сақаудан. Ку бас қаласың ба? Елміз ғой, көптең, көмектесіп, құда түсіп, басқа бір шүйкебас алып берейік», – деген. Көнбейді.

– Кішкентайынан қосылып еді, маган. Көзінің жасынан, обалынан қорқам пәленің. Не ғыласындар, жүре берсін, – дейді Қорған. – Құдай бермейін десе, қанша қатын алғаныңмен бала бермейді.

– Не болса да, болары болды, бояуы сінді, – деді Ахат. – Дауылбай бізді шабады – ол анық. Дауылбайдың қолына бір бәле қылып, шыдас берерміз. Менің қорқатынның: Шымкенттен әскер шықпаса. Онда құрыдық.

- Құрымасқа қару соғамыз, – деді Қорған.
- Алсай жиырма түтін. Патшаның әскери – түмен. Алыса алмайсың.
- Сонда амал не?
- Амал – ақырын бағайық. Іс қыынға айналса – көшеміз.
- Қайда?
- Әулие-Ата жаққа.

– Ата-бабаның жерін тастап па?!

– Иә. Ата-бабаның жеріне сыйыспадық емес пе? Даын болыңдар.

Алсайлар күткендей Дауылбай ауылды шаппады. Ол құрығын басқаша сілтеді.

Алсай ауылы болыстың шабуылына дайындалып, бесіктегі баласы мен белі бүгілген шал-кемпірінен басқасының бәрі қолдарына қару алды. Солдаттардан тартып алған кос винтовка, бірнеше шитті мылтық, қалғаны садақ, сойыл, шоқпар, күрек, кетпен, айырға дейін қолдарына алды.

Маужыраған әдемі кеш келді. Мал өрістен қайтты. Дәу-Бабаның самалы жібектей есіп, ну теректердің жапырақтары жамырап, енесін іздеген жетім қозы жеке маңырап, әлсін-әлсін әупілдеп иттер үріп қояды.

Бүгін тарыны шымшықтан әйелдер қорыды. Тарының тұмсығы қызырып, басы иіліп, иісіп қалған. Құдай қаласа енді ертең-бүрсігүні орақ саламыз деп отырған. Тары қорыған әйелдер де ауылға қайтты. Қарақойынның егіні батқан күннің сәулесімен ойнап, алтын дариясындай құлпырып, сынаптай толықсып, шалқып жатты. Жау шымшық ұясына қонақтаған. Торғайдың жауы адамның жауынан әлдеқайда әділ. Күн батты, ұясына қонады. Тарыға өш боп жаратылған сорлы о да бір. Тек серігін іздеген бөдене ғана кешкі тымықта бытпыштықтап, үздігіп, үзіліп кете жаздап қақсады.

Мұндай кеште қыз ұзатса жарасады, келін түсірсе жарасады. Шілдехана шақырса жарасады. Мұндай мұлгіген кеште ертедегі ерлік замандар туралы қисса тыңдар ма еді! Немесе ақсүйек ойнап, алтыбақан тебер ме еді! Итте ырылдастып, жаңа сойылған күнан қойдың сүйегіне таласып жатса ғой. Құрпілдеп саба пісілсе анда-санда...

Алсай ауылында оның бірі жоқ бүгін. Қатулы қабак, қатқыл үн. Тіпті жас балалары да жыламайды. Бала болуды ұмытып кеткендей. Не иттері үрмейді. Сұнқиысып, адамдарға бір қарап, аулаққа бір қарап, антарылысып қалған.

Қап-қараңғы айсыз тұн тұсті. Бұлттарды қызылтым нұрға малған күннің ақырғы сәулесі әдемі тұстей ада болды. Жан-жақтан таулар тұксиді.

Тек шеткі қара құркеден бір кезде: «Арманда кеткен асылым-ау, кімге де барып айтамын-ау, ойбай!» – деп булыға шыққан үн естілді.

Бердіқұлдың жесірі. Kicisi өлген үйде бір жеті бойы от жағылмас, тұтін тұтетілмес. Ол үйдің қаралы жаңдарына жақындары, ағайын-ауылдастары ас пісіріп апарап. Ал бүгін бір ғана Бердіқұлдың үйінде емес, бүкіл Алсайдың жиырма тұтіні бірдей тұтанбады. Мына тымырайған тұн кең дүниені тарылтып, жер-жинаңды жұтып жіберіп, көгілдір көлді, қызыл маржан толқыған егін жайды, тәкаппар тауларды, жасыл аймақтарды көзден тасалады, қара тұн. Қараңғы тұн. Тұнде жорыққа қорқаулар шығады. Ал, қараңғы тұнде қара құркеден жас жесірдің жоқтау айтып жылаған үні естілгенде қанша қорқау болса да, бұл қаралы ауылға ешкім шаба қоймас-ау. Ауыл қамданып, қарсы алатындей, Дауылбай

ауылды шапқан жоқ. Тек Қарақойындағы толқып пісіп тұрған тарыны сол түні жылқысын қаптатып, таптады да кетті. Жайқалған егін орнында әр жерінде масағы бар қарақошқыл топырақ қана қалды.

Алсайлар жазаның әр түрін күткен. Мұны күтпеп еді. Олар ояу-ақ болатын. Таудан құлаған тасқын тасырды да естіп, айқасқа әзір тұрған. Бірақ әлгі тасқын ауылға жетпей төмен құлап еді. Алсай халқы Дауылбайдың сүмдығын сонда білді.

– Ой-бай, ол иттер егінге жылқы қаптатты, – деді әлгі тасқынның кенет бұрылып кеткен сиррын үққан Рысқұл.

– Иә, сөйтті! – деді Қорған да.

– Онан да өзімізді шапсашы.

– Аттанайық әлі де болса, – деп Рысқұл жал-құйрықсыз торымен Қарақойынға қарай ағып жөнелді. Басқалар да аттылы-жаяу бәрі тары жаққа жүгірген. Бір кезде түн ішін құңғренген мылтық дауысы кернеп кетті. Орыс солдатының қолға түскен винтовкасынан атылған оқ дауысы аспан қақыратқан найзағай гүріліндегі алапат шықты.

* * *

Дүниедегі әдемі әуен – күзгі жанбырдың әуені. Олар Шақпактан асқанда жып-жылы жаңбыр жауды. Көптен бері жердің тандыры қатып, таңдайы кеүіп, тамбай тұрған жаңбыр. Осыдан үш-төрт күн бұрын жауса, мүмкін су үшін сойқан соғыс болмас па еді. Бердіқұл сойылға жығылmas па еді.

Жоқ. Дауылбай алсайларды Қарақойыннан қалайда қып шығар еді. Ол үшін айла көп. Су сөз емес. Су жетеді. Алатаудан ағып жатқан судың молдығында есеп жоқ. Әлдеқалай Алатаудан құлаған өзендер тоқтап қалса, ылдидың ындыны құрып, құм жамылар еді. Құм жаулаған жерлердің реңі қашып, жасыл жапырақ атаулы жоғалар еді. Жасыл жапырақсыз өмір не?!

Атынан айналайын, Асқар тау! Басындағы ақ қар – ақ сүттей бар. Ел емеді, жер емеді.

Тау болмаса – Ақсу қайдан шығар еді? Арыс қайдан шығар еді? Теріс қайдан шығар еді. Талас пен Аса қайдан шығар еді?

Шу мен Іле қайдан шығар еді...

* * *

Ел аман, жұрт тынышта шұбаган көш Шақпақ асуынан ары аунап түскен кезде туып-өсken Тұлкібас көзден таса болды. Өзінен биік тау жоқ сияқты көрінетін Дәу-Баба да көрінбей қалды. Шақпақтың қақпасы арттарынан тарс жабылғандай болды. Енді қашан ол қақпа қайта ашылмақ? Енді қашан туған жер құшағын жаймақ? Шалдар күрсініп, әйелдер анда-санда дауыстап, аңырап-аңырап алады. Етек-жең түрулі. Бұрынғыдай кимешектері

шұбатылып жер сыйбайды, көйлектің етегі ышқырда. Алыс сапарға ықшамдалған, айбынды жүріс. Тек оқтын-оқтын оқыс ойбай естіліп қалады. Ондайда шалдар:

– Тек! Жағың қарысып, өз басыңа көрінгір. Жылама! – дейді.

Шақпақтан құлай бере алдарынан айналасын тағы да тау қоршаған жасыл-сары алқап жатты.

Алатау бұз жақта бұрынғыдан да биіктей түсті. Қаратай керілген керегедей ұзара берді. Шақпақтан аунап түстік дегені болмаса Тұлкібастан айырмасы аз. Аспан сол аспан, таулар сол таулар. Шөбі де сол, сұзы да сол, тек келе жатқан күз сүмбіле лебі ерте білінеді.

– О, жарықтық Жуалы! – деді Ахат.

– Тұғін тартсаң топырағынан май шығады. Әсіл топырақ. Нағыз егіншінің қолы ғой, жарықтық Асан қайғы айтыпты дейді: «Әттең, атымның сауырына сыймайсың, Жуалы, әйтпесе артып әкетер едім», – деп.

– Ой, әулие-ай, а, – деді бір шал есегін тебініп қойып Ахатпен қатарласа беріп. – Бұл жерге де келген еken ғой әулие.

– Е, келгенде қандай. Ол кісі жүрмеген, көрмеген жер бар ма. Ел қамын жеген адам да. Шөбі шүйгін, сұзы бал, өрісі мол жер іздепті ғой мал баққан казаққа.

Балапан ұшырған қарлығаштар алсайлардың көшіне ілесіп біраз жерге дейін ұшып барады да аң-таң қалып, аңтарылып, қалып қояды. Адамдардың құс құсан күзде онтүстікке қарай көшпей, тура шығысқа тартқанына таң қалатын сияқты. Бұл қарлығаштар да бүгін-ертең көтеріліп ұшып, туған жерін қып тастап онтүстік асып кетеді. Туған жерін кимасына амалы жоқ: қаһарлы қыс қылышын сүйретіп әлі-ақ келеді.

Дауылбайдың қаһары қыстан жаман. Қыс өтер, көктем шығар, құстар қайтып оралар. Ал Дауылбай ше? Ол өткінші ме? Бұл дүниенің жүзінде өткінші емес кім бар дейсін?! Бәрі өтеді, Дауылбай да өтеді. Кара жер қараны да, төрені де, жарлыны да, байды да бірдей етеді. Бір өлмесе Ескендір Зұлқарнайын өлмес еді. О да кетті. Топырақ болды. Кім біледі, сол топырақтан бір байғұс балшық илеп, қыш құйған шығар... Ал Дауылбай кім Ескендірдің қасында. Иә, Дауылбай кетсе болыстыққа таласып жалаңдал отырған балалары бар емес пе? Алсай білетін Дауылбай балалары қазіргі болыстан қаһарлырақ болмаса, кем емес. Дауылбайдан бұрын оның әкесі Тәйтелі өткен. Қокан ханының датқасы еді. Тәйтелінің әкесі Оңғар о да датқа болған. Өлде Алла тағаланың адамның пешенесіне жазу жазып қоятыны рас болды ма екен? Дауылбай тұқымына құдай бай болуды, әкім болуды, Алсай тұқымына кедей болуды, құл болуды жазып қойды ма екен?! Атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ұрық қуалай келе жатқан пешене болса, құдайдың құдіреті рас та шығар. Алсай ауылы қыс қызылға, жаз қымызға жарымайды. Тары көженің өзі табылса тақыл-тұқыл тарта ішеді. Ал Дауылбай итінің басына іркіт төгіліп жатады.

Рысқұл басын көтеріп аспанға қарады. Әлгі бір түпсіз ойдың тұңғиғынан шыға алмас еді, сол ойын аспандагы шаңқ ете қалған бір дауыс боліп кетті. Тау бүркітінің сол шаңқылын бұл көште Рысқұлдан басқа ешкім елең естіген де жоқ. Тым зау биіктеге жалғыз ноқат ағып бара жатыр екен. Беталысы – Ақсу-Жабағылы. Рысқұлдың жүргегі сарт-сарт ете қалып, артынша ақырын сыйдалап барып басылды. Әлгі қыран мұны асқар тауларға, жасыл-ала орман, сарқырама суларға шақырып кеткендей еді. Дауылбай жоқ, приставы жоқ, оязы жоқ. Сақан қарақышы жоқ, тары екпейтін, суға таласпайтын еркін дүниеге шақырып кетті. Аршалар арасынан пар-пар етіп ұлар үшқан, құздың құлар басында қарауыл қарап таутеке тұрган, шаңқ еткен қыран дауысынан тау жаңғырықкан қайран да қайран дүние!

XI

Темір есіктің құлпы салдырлады. Рысқұл елең етіп басын жерден көтеріп алды. Қарауыл ішке Тұрарды кіргізіп жіберіп, есікті қайта жалты.

Күнде осылай. Бала жұмыстан қалжырап қайтады. Оның келуін әкесі тықыршып қүтіп жатады. Әлденеге ұшырап кете ме деп қауіптенеді. Баласы аман-есен оралған сайын, ол бір алыс сапардан, қыын-қыстау, қырғыннан аман қайтқандай, Рысқұл қуанып, қабағы ашылып қалады.

– А, Тұрарка, кел, кел, – дейді Бронников те көнілденіп. – Кәне, жарық дүниеден келдің той. Не болып жатыр жер бетінде?

Тұрар көрген, білгенін айтады. Баланың сараң хабарынан соң Рысқұл көршісіне бұрыльып:

– Ей, Ескендір, осы сенің Петербордан екениң рас болса, сен Метрейді білесің бе? – деп сұрады.

– Қай Метрей?

– Дмитрий дегені, – деп Тұрар түсіндіреді.

– Петербургте кім көп, Дмитрий көп, қайсысы керек?

– Оу, оқымысты Метрейді айтам. Менің досым ол. Алдыңғы жылы мына Талғар шыңына екеуміз шығып қайтқанбыз. Жақсы адам. Сондай да небір жақсылар бар-ау. Ай, адап адам еді. Алдыңғы түрмеде Ахат дейтін ағам арқылы хат жазғызып едім, жауап жоқ. Әлде мына атаңа нәлет нәзірәтел бергізбей, жасырып тығып қойды ма, қайдам. Басыңа күн тұа қалса, хат жаз, көмектесемін, – деп еді. Хабар жоқ. Сонымен, Метрейді білмейтін кү болдың ғой. Әй, сен Петербордан емессің-ау, Ескендір.

– Ну вот, – деп Александр Бронников дәрменсіз адамдай қолын жайды. – Сенбесен, Приходькодан сұра, надзирательден сұра. Сен түрмеге бірінші қантарда түстің, мен түрмеге тоғызыншы қантарда түстім. Тоғызыншы қантарда Петербургте не болғанын білесің бе өзің?

– Е, қайдан білейін? Петербор тұрмак, осы Алматыңың өзінде не болып жатқанын біле алмай тас інде жатқан жоқпын ба? – деп Рысқұл іргеге қарай сыздықтата түкірді.

– Ал, мен айтайын, тоғызынышы қантарды біліп қойған жөн. Тұрарка, сен тек аударып қоймай, бұл әңгімені өзін де жөндеп тыңда. Тоғызынышы қантар – халық аузында «Қанды жексенбі» аталып кетті...

Александр Бронников «Қанды жексенбіні» көз алдына келтіргісі келгендей тас қабырғаға қадала қарап, біраз отырды. Петербург жұмысшылары мен тұрғындарының Николай II-ге жазған петициясын тас қабырғадан оқып отыргандай сыйнайы.

«Патша!

Біз, С.-Петербургтың жұмысшылары мен тұрлі сословиедегі тұрғындары, біздің әйелдеріміз бен балаларымыз, көтерем халдегі кемпір-шалдарымыз – баршамыз жиылып, саған келдік, Патша! Шындық пен қорғаныш ізден келдік. Біздің сініріміз шықты, бізді адам айтқысыз азапқа салып, қанап жастыр. Бізді құлақ кесті құлдай көріп, қорлан, зорлан, адам қатарына қоспайды. Біз шыдан бақтық, бірақ бізді жоқшылықтың түпсіз шыңырауына итермелеп, еркімізден айырып, қараңғылықтың құдығына тастап, қылқындырып барады. Енді шыдар хал жоқ, патша...».

Александр Бронников Рысқұл мен Тұрарға петиция жайын түгел баяндап шықты. Ғапон деген поптың жәдігейлігін әңгімеледі. Қарусыз халықты қойдай қырып салғанда, көшелерде аққан қанның сел болғанын айтты. Полиция мен солдаттар патша сарайының алдында бала-шаға, кемпір-шалды да аямай мылтықпен атып, қылышпен шапқанын айтқанда әкелі-балалы Рысқұл мен Тұрардың жандары түршікті.

– Біз айттық алдында, – деді Бронников. – Патшага бармандар. Бәрібір түк өнбейді. Патша жарылқамайды. Қайта сағың сынып, қырылып қаласындар. Қарусыз халықтан патша қорықпайды. Ал қорықпағанын сыйламайды, – дедік. Көнбеді.

– Бізің кім сонда? – дейді Рысқұл.

– Большевиктер. Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының мүшелері. Ресейде сондай партия бар. Кедейлерді, жұмысшыларды қолдайтын, солардың мүддесін жоқтайтын партия.

– Ол не, ол сонда әскер ме? – деп төне түсті түсінбеген Рысқұл. – Әскер болса, мен де қосылар едім.

Бронников зілсіз күліп қойды.

– Жоқ, Рысқұл, әскер емес. Сен, мына мен сияқты адамдар. Тендікті аңсайтын, біреу бай, біреу кедей болғанын қаламайтын, біреуді біреудің қанауын қаламайтын, жазықсыз қан төгуді жек көретін, кісі баласын сен орыссың, сен қазақсың, сен татарсың деп бөлмейтін әділетті қоғам құруға талпынған адамдар.

Төніп тыңдал отырған Рысқұл:

- Е, ертек сияқты неме десенші, – деп қайтадан шалқая берді.
- Әуелі тыңдасаңызшы, көке, – деп Тұрар әкесіне жалтақтай қарады. Баланың бұл ықыласына Бронников сүйсініп қалды.
- Молодец, Тұрарка, сен бірдене сезіп отырсың ғой. Жүргегіңе тоқи бер, балам, алтын басым әшейін. Сен Приходько мырзаның барчук баласын күнде гимназияға күймемен алып барып, алып келіп жүрсің. Со гимназияда мен де оқып ма едім деп армандайсың. Ал сол гимназия мұндай білім бермейді. Онда қоғамды қалай өзгертіп, жақсартуды оқытпайды, Тұрар. Рас, онда да көзі ашық, көкірегі саналы адамдар бар шығар. Өйткені мен естіген Михаил Фрунзе деген бір революционер осы гимназияны бітірген көрінеді. Демек, жасырын болса да жақсы жандар бар ол төңіректе. Ал, Рысқұл, – деп енді Бронников басын жағасына тығып алып қырын отырған жолдасына бұрылды. – Сен ертек дейсің. Менің айтқаным ертек-ақ болсын. Сонда сен өзің неге патша өкіметінің өкіліне оқ аттың? Осы сұраққа жауап берші.
- Тергеушіге бергем ол жауапты. Дәл осы сұрақты онда да қойған. Сен де тергеуге алайын деп пе ең? Атқым келді – аттым. Арқардан да оңай аттым. Арқар жарықтық онайлықпен аттырмайды. Ал ана дәйісті еріккенде ата салатын жаман қарақұс құсатып қалбаң еткіздім, атасына нәлет.
- Неге? Себебі бар ғой. Құрдан құр ата салмайды ғой адамды, – деп енді Бронников төне түсті.
- Негесі бар ма, қорлады, жала жапты, нақақтан күйдірді. Қанша еңбегім кетті – ақымды жеді. Аш-жалаңаш қалдық. Амал таусылды. Содан кейін...
- Ә, солай ма екен? Сонда сенің ақынды ешкім жемеске, саған ешкім қиянат жасамасқа, қорламасқа, аш-жалаңаш болмасқа не істеу керек?
- Не істеу керек? Болыс атаулыны пытырлатып атып тастау керек, атасына нәлет.
- Болыстарды ғана емес. Рысқұл, қоғамдағы бүтін үстем тапты құлату керек. Сен түсініп отырсың ба, Тұрар? Әлгі Қызыл Жебенің иесі кім еді?
- Тұқымбай.
- Ие, Тұқымбай сияқтылар, Таубай старшын, болыстар, ояздар, губернаторлар, министрлер, патша – барлығы құлауы керек.
- Оған қүшің жете ме, байғұс-ау? – деп Рысқұл әңгіменің дәмін ала бастады. Өзі де бір кез солай қиялдайтын. Бірақ ол қиял, бұлдыр сағым сияқты ұшығын ұстаптай, бұландаі беретін.

– Жетеді, Рысқұл, жетеді. Үстем тап – азшылық, ал халық – көпшілік. Көп көтерілсе, халық көтерілсе оған шыдайтын күш жоқ. Әне, сол халықты көтерудің амалын ойлад, пәрменді әл жиошуы, ұйымдастыруши, оларды бес саусақтай жұмылдыруши, құреске бастаушы – партия. Енді түсіндің бе?

– Мейлі, партия, партия. Әлгі болыстардың сайлауында жақ-жақ болып таласатын құларды партия деуші еді. Мынауың сол сияқты топ болды ғой. Онда Тұқымбай сорлы да партия болды ғой.

– Сенің айтып отырғаның түрпайы түрі, Рысқұл. Ал біздің партия жеке бір жіктің, азғана топтың мүддесін емес, бүкіл халықтың қамын ойлайды.

– Ал, мұны да мейлі делік. Сонда партия: мен, сен, Тұрар. Енді біз үшеуімізді бастайтын біреу болу керек емес пе? Бар ма ондай адам?

– Бар-бар, Рысқұл! Бар! Ол – Ленин.

– Ленин, Ленин, – деп әлдекімді есіне түсіргісі келгендей Рысқұл мұртын ұстаған күйі тұқшиып отырып қалды.

– Ленин, – Тұрар да әлгі есімді қайталап. Неге екенін өзі де білмейді, бірақ Ленин ең жақын адам сияқты елестеді. Тегі Ахат атасындағы да көрінеді. Басынан сипап, мандайынан іскеп, шыр етерін осының аузына тосып, құрбандық болып кетуге дайын тұрушы еді сол қарт.

Сонда Тұрар, әрине, енді он бес жылдан кейін Ленинмен жұзбе-жұз кездесіп, оның алдында отырып, үнін есітіп, дидарын көретінін, әрине, сезген де жоқ, білген де жоқ. Ал арада он бес жыл өткен соң, мың да тоғыз жұз жиырмасыншы жылдың жазғы тұрмында Лениннің қабылдауында отырып, Ленин деген есімді тұңғыш рет тас тұрмаде, Александр Бронниковтен естігенін есіне алар.

* * *

Ертеңіне камераға сұнғақ бойлы, қара-сұр қазақ жігіт келді. Тас іннің ала-көбенінде бөтөн адамды жіті тани алмай қалған Рысқұл оның бетіне үңіліп:

– Әй, сен әлгі тілмаш бала емессің бе? – деді.

– Иә, сізбен тергеуде кездесіп жүрміз ғой. Немене, өз тілмашынызды танымай қалдыңыз ба? – деп жігіт ықпай сөйлемді. Отырар жер таппай, жан-жағына қарады. Есікті тарсылдатып, надзирательді шақырып, кішкентай орындық алдырды.

– Менің аты-жөнім – Боташ Шоқұлы. Округтік сотта тілмашпын. Мені сізге адвокат етіп бекітті. Сізде тергеу аяқталып қалды. Енді жақында сот болады. Ал сотталатын адам адвокат жалдауы керек. Сіздің адвокат жалдайтын қаржының жоқ. Солай емес пе? Әлде жасырып жүрген ақшаңыз бар ма?

– Ақша деген ақымаққа құдай құлқымды салмаған. Менен ақша дәмететін әдбекет болсаң – әйда, жолың ашық: маған әдбекеттің керегі жоқ. Қылмысы бар адамды құдай да қорғай алмайды. Сен мені қорғап жарылқамай-ақ қой.

– Адвокатсыз болмайды. Заң солай. Онсыз соттың үкімін жоғары жақ бекітпейді. Білдіңіз бе?

– Ал сонда сен мені қайтіп қорғайсың? Саймасайды атып өлтіргені дұрыс болды дейсің бе?

– Ол басқа әңгіме. Әуелі келісіп алайық. Мен сіздің тергеуде берген жауабыныздың бәрін білем, бәрін өзім аударып отырғам. Барлық жағдай маған бес саусақтай белгілі.

– Енді не керек?

– Керегі тек бірер түсініксіз түйін бар. Соны шешіп алсақ, іске көмегі тиуі мүмкін. Ең алдымен, сіз мені жатырқағанды қойыңыз. Әйтеуір әкімдердің бірі деп жауыға қарамаңыз. Екеуміз бір-бірімізге сенбесек – бәрі бекер.

– Бұл кісі дұрыс айтып отыр. Сен тым тұйықтала берме, Рысқұл, – деп қалды бағанадан бері қалып отырған Бронников. – Айтпақшы әңгімелеріңізге мен бөгет болмаймын ба? Бөгет болған күнде де шығып кетер амалым жоқ.

– Жо-жоқ, сіз кесір емессіз, – деді Шоқұлы – Мен сізді де ептең білемін: сіз Санкт-Петербургтенсіз, жаңылмасам? Парадокс, эрине. РСДРП-нің саналы мүшесі империяның бір тұқпірінде қылмыскер азиатпен бір камерада отырамын деп үш үйіктасаңыз, түсінізге кірмеген болар.

– Неге, адвокат мырза, біз бір майданның адамдарымыз. Екеуміздің бір камерада отыруымыз кездейсоқ жағдай емес.

– Жә, кешірініз, сізбен әңгімелесуге, шынын айтсам, маған рұқсат жоқ. Келген шаруамды бітірейін. Иә, Рысқұл ақсақал, сізді ғой былтыр сотталғаныңызда Софийск станицасында тұратын Софрон деген переселеннің атын ұрлады деп сottады. Рас қой? Рас. Ал сол Софронның аты кейін базарда сығандар сатып тұрган жерінен табылды. Дұрыс. Ал сонда сіздің үйдің артынан, жалбызың арасынан табылған ет – неғылған ет? Осыған жауап беріңізші.

Рысқұл Шоқұлына алая бір қарап, сазарып қалды. «Мынау тегін емес. Тергеуші қоймаған сұрақты қоюын қараши. Тұптеп тартуын, бәлемнің. Менің дертімнің тамырын тап басып отыр».

– Айтыңыз, Рысеке, кейін өзіңізге женіл болады.

Рысқұл үнде меді. Тек көкірегінен жалын ата бір күрсінді.

Жылқының сұлтаны – Рысқұлдың ғашығы еді. Мынау адвокат соны еске салып, ескі жараның аузын қанатып отыр.

– Так, – деді Шоқұлы шыдамы кетіңкіреп – жарамады. Сотта прокурорға қарсы шығар қаруды сіз жасырып отырсыз, жарамады. Ал прокурор сізге ең кемі жиырма бес жыл каторганы салмақтап отыр.

– Ай-яй, Рысқұл қын адамсың, өте қын адамсың, – деп Бронников әңгімеге қайта араласты. – Адвокат мырза, бұл кісі ол еттің «жұмбағын» бізге, мына Тұрар екеумізге жырдай қылып айтып берген. Ол Қызыл Жебенің еті.

– Так, так, – деп адвокат ентелей түсті. Жұмбақ түйіннің бір ұшығына қолы іліккендей болды.

– Қызыл Жебені естуіңіз бар шығар? – деп Бронников Шоқұлына қарады.

– А как же, ол деген аңызға айналған атақты жүйрік болатын.

– Иесінің аты кім еді, Рысқұл? Өте қын ат, – деді Бронников.

– Тұқымбай, – деді.

Одан арғы жайды Бронников баяндай берді, ақыры әңгімеге Рысқұлдың өзі араласты. Ара-тұра Тұрар да Қызыл Жебені Қаракемерде көргенін айтып қалып отырды.

Тілмаш-адвокат Шоқұлы риза болған пішінмен қолын рахаттана уқалап:

– Міне, бұл тылсым түкпірге де сөule түсті. Енді прокурор Кудрин мырзамен айқасуға болады. Әңгімелеріңізге рақмет. Ал енді округтік соттың мәжілісі көп ұзамас. Қайбір қосымша сұрақтар туса, тағы да хабарласармын. Сау болып тұрыныздар, – деп орнынан көтеріле берді. Рысқұлмен, Бронниковпен қол алысып болып, Тұрардың басынан сипап:

– Сен ақылды жігіт екенсің. Әттең оқытар ма еді өзінді, – деді.

– Окуы жаман емес, – деп күлді Бронников.

– А, солай ма, оқытушысы РСДРП-нің белсенді мүшесі болса, жаман болмас, – деді Шоқұлы.

Қандай көнілден шыққан сөз екені белгісіздеу.

* * *

Тұрар күндегі тәртіп бойынша, таң азаннан тұрып аткора тазалауға кетті. Бүгін әдеттегіден гөрі көбірек кібіртіктеп, әкесіне қарайлай берді. Кешке қайтып келгенше қекесін басқа бір жаққа алып кететіндей көрінеді. Кеше кешке адвокат Боташ Шоқұлы келіп:

– Ертең сот болады. Сотта қырсықпай, дұрыс жауап беруге тырысыныз. Болған істің бәрін болғандай баяндасаңыз – жетіп жатыр. Ештеңені жасырып қалудың қажеті жоқ, – деген.

Соттың қалай болатынын Тұрар білмейді. Ал тергеуден қайтқан күні әкесінің зығырданы қайнап, тісін қайрап отыратынын талай көрген. Сотта да бопсалап, қорқытып, неше түрлі сұрқия сұрақтарға жауап беруді талаң етіп, ұрып, соға ма екен? Өйтетін болса, әкесі қарысып қалады. Қайта сотты балағаттап, бәле жамап алуы мүмкін.

Үкім қалай шыққан күнде де, әкесінен айырылысар күн таяп келе жатқанын бала үрейлене сезеді. Сонда мұның күні не болмақ? Әкенің жан дүниесін, оның жақсыжаманың, ақ-қарасын баладан артық білетін бұл түрмеде де, сотта да ешкім жоқ. Рысқұлдың ішінің қыртыс-қыртысын түгел білдім деп ойлаған Шоқұлының өзі де Тұрардан артық білмейді оны. Әттең дүние, осыдан Тұрар Боташ Шоқұлындай оқыған, ержеткен азamat болса, сотта әкесін өзі қорғар еді. Оның титтей де жазығы жоқ екенін, қайта айыптылар кім екенін бұлтартпай айтып берер еді. Он жастағы бала дәрменсіз. Небары он жаста. Қанаты қатпаған, бұғанасы бекімеген. Әттең...

– Көке, – деді табалдырықтан аттай беріп. Ар жакта надзиратель тақақтап күтіп тұр.

– Ау, қарағым?

Тұрар не айтарын білмей, тамағына бір түйін тұрып қалды. Бірақ оның ойын түсінген Рысқұл баланы жұбатып:

– Аландама, Тұрар. Мен қайтып келемін ғой. Сот үкімін шығарар. Айдал жіберген күннің өзінде сені ала кетемін, айналайын. Бара ғой жұмысыңа, бара ғой Тұрар.

Надзирательдің көзінше Рысқұлмен қырын қабақ бола қалатын Бронников қазір ұн деместен Тұрарға болар-болмас ишарат білдіріп, басын сәл изегендей болды. Ол: «Қорықпа, Тұрар», – дегені. Есік сақыр-сұқыр жабылды. Баланы конвой сыртқа алыш кетті.

– Аман болсын, балаң ерекше зерек, – деді Бронников Рысқұлмен шала-пұла түсінісіп.

– Айдауға баланы бірге ала кетпесем, ана иттер оны өлтіріп қояды. Егер Тұрарға қауіп төнбесе, мен атылу жазасынан да қорықпас едім. – Рысқұл теңселіп отырып, уайымының ен үлкенін айтты. – Зерек дейсін. Жүрттың мұндай баласы көжесін жыламай ішпейді. Ал бұл не көрмеді? Атаңа нәлет Саймасайдың салдақылары менен гөрі қаһарын осы Тұрарға тікті. Иттер сезеді оның зеректігін. Тұптің-тұбінде тұбімізге жетеді деп қорқады, залымдар. Мен сотталудан қорықпаймын, баладан айырылып қаламын ба деп үйқым шала. Егер мені итжеккенге айдайтын болса, қатын-баламды бірте ала кетемін деп ұлықтарға арыздануға бола ма, Ескендір? Сенің көзің ашиқ қой.

– Көзің ашық дейсін-ау. Көзі ашықтардың көзін томағалап қойған заман емес пе? Егер жер аударылғандарға отбасын бірге алып жүргуге мүмкін болса, бала-шағамды мен де алдырап едім-ау. Бірақ ондай атты күн қайда?

– Атасына нәлет, мен көнбеймін, оязға, одан болмаса Тәубенің өзіне, одан болмаса, тұра патшаның өзіне арыз жазамын. Сен жазып бересің. Сай-сүйегін сырқыратып жаз, атасына нәлет.

* * *

Осы кезде әзірейілінің асай-мүсейіндегі сақырлап есік ашылды да, надзиратель әдеттегіден гөрі көтеріңкі дауыспен:

– Жылқайдаров! Шық! – деді. Надзирательдің ар жағында найзалы мылтықтарын серт ұстап екі айдауыл түр екен.

Рысқұл орнынан ыңырана тұрып, иығына шекпенін ілді, ескі киіз қалпағын қолына алды. Бұрылып Бронников қарап еді, ол Рысқұлдың кетіп бара жатқанына қыбы қанғандай сыңай танытып, зәрлі мысқылмен мырс етіп қала берді. Надзиратель бұл кейіпін анғармай қалған жоқ. «Ә, бәлемдер, ырылдасып жатырсындар ғой», – деді ішінен.

Рысқұлдың аяғына табалдырықтан шыға бере кісен салды. Бір тұтам ғана ұзындығы бар кісеннен адымы жазылмай, Рысқұл кібіртіктеп барып сүрініп кетті де, қайта көтеріліп, еңсесін көтеріп, бойын тік ұстап жан-жағына тәқаппарлана қарап, қыбыр-қыбыр адыммен кете барды. Айдауылдың біреуі алдына, екіншісі артына түсіп келе жатты.

Үш қабат есіктен өтіп, аулаға шыға келгенде Рысқұл көзін қолымен көлегейлеп қалды. Күн жарқырап түр екен, көзі қарықты. Жарыққа бірте-бірте үйренген соң, аула түбіндегі атқора жаққа қарап еді, Тұрар жалғыз дөңгелекті зембілмен жас тезекті сыртқа алып шығып келе жатыр екен. Ауладағы ірің көз надзиратель оның алдын кес-кестеп тұра қалды.

Тұтқынды қақпадан айдалап шығар кезде, аулада артық жүріс болмасқа керек.

Әкесі сыртқы қақпаға жақындаған кезде Тұрар шыдай алмай:

– Көке! – деп айқайлап жіберді.

Рысқұлдың тұла бойы дір-р ете қалды, бірақ қайырылған жоқ, кісенін салдыратқан күйі қақпадан шыға берді.

Қақпаның сыртында трашпенке түр екен. Тұтқын мен екі айдауыл көлікке отырған соң, жарау қос ат көшені қоңыраулатып, ілеңде Старокладбищенская көшесіне түсіп, округтік соттың үйіне қарай зымырай жөнелді.

Көшедегі адамдар қоңыраулы трашпенкені әуелі салтанатпен әкім келе жатыр екен деп қалады да, кісендеулі аяғы салбырап отырған киіз қалпақты қазақты, алды-артына мылтық

ұстаған айдауылдарды көріп, бірі таңырқап, бірі үркे қарап, бірі тез-тез шоқынып қала береді. Әлдекімдер басынан мыжырайған кепкесін алыш, бас игендей болды. Әлде әкім дей ме, әлде тұтқынға оң сапар тілей ме – белгісіз.

* * *

Сот үйінің алдына келіп тоқтағанда, секіріп-секіріп жерге түскен қос айдауыл Рысқұлды демеп жібермекші еді, тұтқын олардың қолын жасқап, өзі қарғыды. Тенселіп барып, бойын жиып алды. Үйдің алды жапырағы алақандай емен, сырғасы салбыраған қайың екен. Рысқұл соларға сұқтана қарап біраз тұрды.

– Оу, арысым, Рысқұлым! – деген жарықшақ ұнгे жалт қараса өзіне қос қолын жайып, көзінен жасы домалап, Ахат атасы келеді екен.

– Бармысың, бауырым, сені де көретін күн болады екен-ау, – деп құшағын жайып құлай беріп еді алдын айдауыл кес-кестеді. Қаусаған кәрі көкірегіне мылтық тіреліп тұрып, Ахат уақыттың аздығын сезді, енді қайтып Рысқұлдың кескінін көре алмайтындей асыға сөйледі.

– Тұрмеге талай бардым. Жолықтырмады, Рысқұл, кешір, айналайын. Тұрарды да сағындым. Елің тозды. Омар бастаған екі-үш ағайының елге көшті. Қорған, Шыныбек, Үсіп бауырларың сәлем айтты. Оларды болыс ауылы босатпай, құлдыққа салып қойды. Өзінен рұқсат болса, қанғыған басымыз жолда бір жерде қалмаса, елге қарай жылжысақ дейміз. Ізбайша мен Тұйметайды ала кетерміз. Молдабекті де ұстап қалмақшы еді, ол қашып кетті. Қайда кеткенін білмейміз.

Айдауылдар тұтқынды асықтырды. Сот басталатын мезгіл таянды.

– Рақмет, Аха! Екі дүниеде ризамын. Мені итжеккенге айдайтын түрі бар. Алай-бұлай заман болса, Тұрарға көзінің қырын сал. Ізбайша мен Тұйметайға сәлем айт. Ағайынға дұғай сәлем. Мені кешіре көрсін. Құдай тірі көрісуге жазсын. Тірі болсам, босануға тырысармын. Көп уайымдан, ұнжырғаң тұспесін, түге! Аңырай берме, ағайын!

Айдауыл тұтқынды арқасынан итермеледі. Сот үйіне кірер жерде тас баспалдақ бар еді. Бір тутам кісеннен адымы ашылмаған адам шыға алар емес. Рысқұл ерегіскенде бірінші тепкішекке қосаяқтап секіріп шығып артына бұрылды.

– Бұрылма, жүр! – деп зекіген айдауылға Рысқұл қанжардай көзben жарқ еткізіп қарап:

– Миың бар ма басында, мынамен қайтіп жүрем, тегіс жер емес! – деп ақырып жіберді.

Жүйелі сөзге айдауыл да амалы құрып ештеңе дей алмай қалды. Соны пайдаланып, Рысқұл Ахат агасына:

– Менен тым күдерінді ұзбе, туысқан. Мен әлі су тұбіне кеткен жоқпын. Елге бір жетсөн, ата-бабаның басына барып құран оқы. Ақсу-Жабагылының бір тал адыраспанын

түтет. Қорлықта өлген Бердіқұлдың бейітіне шырағдан жақ. Інің Рысқұл өмір бойы сенің кегінді жоқтап кетті де! Тірі жүрсем, Дауылбай Саймасайдың артынан кетер.

Бұл кезде бір айдауыл Рысқұлға мылтық кезеңіп, бір айдауыл аяғындағы кісеннің құлпын ашып жатты.

– Осыдан елге тірі оралсам, Дауылбай болыстың ажалы менен, аға. Ал, хош...

Айдауыл Рысқұлдың жағасынан тартып қалғанда, түрме кигізген ала бешпеттің бір түймесі бырт үзіліп, баспалдаққа түсіп дөңгелеп барып, Ахаттың кебісті аяғының астына сүрініп тоқтады. Ахат еңкейіп, түймені алышп, тәберіктеп көзін сұртті. Ақ орамалға түйіп, қойнына тығып жіберді.

XII

– Тұрындар! Сот келеді! – деп біреу саңқ ете қалды. Залда жамырап көтерілетін қарақұым халық жоқ. Сол жақта отырған прокурор, оң жақта отырған әрі адвокат, әрі тілмаш Боташ Шоқұлы. Коршау ағаштың ішінде Рысқұл, оның екі жағында екі қарауыл. Залда куәлер – Саймасай Нұкетайды албаннан алышп келе жатқанда жанына ерген нөкерлер – ауыл қазақтары.

Бәрі де бас киімдерін алды. Рысқұл ескі киіз қалпағын басынан алмады. Қасындағы қарауыл киіз қалпақты жұлышп тастап еді, Рысқұл шап беріп, қайтадан баса киіп алды. Киіз қалпақтан айырылса, киесінен, туған жердің кіндігінен айырылатындей.

Тор-столға пенснелі қасқабас, семіз судья және оның жолдастары келіп отырды. Жұрт орнына отырғанда, судья тұрып, пенснесін мұрнының үстіне қадай түсіп, бір парақ қағазды оқыды.

– Азаматтар, бүгін біз Шығыс-Талғар болысының управителі Ушкемпіров Саймасайды атып өлтірді деген айып тағылған киргиз Жылқайдаров Рысқұлдың ісін қараймыз...

Сонымен сот басталды. Саймасайдың нөкер-куәлері көрген-білгендерін айтты.

– Мүмкін, қасқунем жасырынып жатып атқан шығар? Рысқұл ма, басқа ма? Қайдан білесіндер? – судья.

– Ойбай-ая, жардың басында түрегеп тұрып атты ғой. Жап-жақын жер, Рысқұлды танимыз ғой.

– Өүелі «Мен Рысқұлмын», – деп өзі дауыстады ғой.

Содан соң, судья Рысқұлға сұрақ берді. Жанындағы қарауылдар оны иығынан тұртіп отырып тұрғызды. Тілмаш Шоқұлы да орнынан көтерілді.

– Сотталушы Жылқайдаров, управитель Саймасайды атып өлтіргеніңді мойындайсың ба?

– Жұрттың бәрін сұраққа алғып, несіне әуре боласын, мырза. Атқан мен, – деді Рысқұл айылын жимай.

– Управитель Саймасай өкімет өкілі екенін білесің. Біле тұрып неге аттың?

– Атпасқа болмады, мырза. Адам түгіл итті де бүйтіп қорламас. Отымен кіріп, күлімен шықтым. Талай бейнетін көрдім. Еңбегім, табан ақы, маңдай терім қайтпады. Ақымды жеді болыс. Ақыры мені жазықсыздан жазықсыз тұрмеге жаптырды. Кеудемді кек кернеді, көкіргіме запыран толды. Бүйтіп тірі жүргеннен өлген артық еді, мырза. Бірақ жастығымды ала жатайын дедім. Өкімет өкілі дейсің. Қолында билік, маңдайында мансабы бар адам әділ болар, халықты қанаған, жаудан жаман тонаған, үрерге итімізді, сығарға битімізді қалдырмай, сан-сапалақ салық салып, жоқ-жұтақымызды сыптырып алған болыс сонда кім үшін болыс? Аттым, атасына нәлет.

– Жоғары мәртебелі судья, менің сұрағым бар, – деп дауысы шәңкілдектеу, шашы тікірейген прокурор қолын көтерді. Судьяның рұқсатынан соң қарама-қарсы жақтағы Рысқұлға бетін бұрып:

– Айыпталушы, айтыңызы, сізге Саймасайды өлтіру жөнінде ешкім кеңес берген жоқ па? Әлдекім жұмсаған жоқ па?

– Жоқ! – Рысқұл шорт кесіп.

Сөз кезегі прокурорға тигенде, шағын бойлы, шақша бас, тікенек шашты, шәүшиген беті бір уыс адам көзілдірігін киіп алғып, шіңкілдек дауыспен ұзак сөйлеп кетті. Қазіргі кезде бүлікшілдердің бас көтере бастағаны, соның әсері киргиздарға да ықпал еткені, патша қызметіндегі адамдарға деген қастандықтың өте зиянды екені, қырық бір болыс қол қойған арызды ескерусіз қалдыруға болмайтындығы, тағысын тағылар... Ақыры прокурор дауысын мейлінше қаһарлық шығарып:

– Рысқұл Жылқайдаров әскери сотпен сотталса, өлім жазасына лайық қылмыскер. Ал біздің рақымы мол, дархан императордың Жетісу болысына әскери сот енгізбекені – Ұлы мәртебелі патшаның елін, халқын сүйгендігінің белгісі. Бірақ бұл кісі өлтіруге, жай кісі емес, ақ патшаның адад қызметкери, аса сыйлы адамды өлтіруге жол берілсін деген сөз емес. Менің айтарым: Рысқұл Жылқайдаров жиырма бес жыл каторгаға айдалып, барлық мал-мұлқінен айырылсын.

Бұл талапты естігенде Рысқұл мырс етті. Бетінің терін орамалмен сұртіп тұрған прокурор Рысқұлдың мұнысын байқап:

– Неменеге күлесіз? – деп шақшиды.

– Мал-мұлқінен айырылсын дегенің не, прокорер. Менде мал-мұлік бар ма еді?

– Сөйлесуге рұқсат жоқ! – деп судья кішкентай балғамен қоңырауды қағып қалды.

Прокурор өкініп отыр. Талай қылмыскерді айыптаپ, жаза салмағының әр түрін беріп еді. Талайы жалынып-жалпайып, кешірім сұрап еді. Мынау күледі. «Өзіне өмірлік каторга жазасын сұрамаған екенмін», – деп пүшәйман жеп отыр.

Ал Рысқұл болса, әлгіде далада қаусап қалған Ахат ағасын ойлады. «Тұрарды соған ілестіріп неге жібермедім. Жиырма бес жыл дейді. Оған қалған өмір жетер ме? Сонда қалай? Қайтып туған елді көрмеу керек пе? Дауылбай болыс жиырма бес жылға дейін тірі жүре бере ме? Жиырма бес жыл дейді, ә! Біз Тұлкібастан кеткелі бері де жиырма бес жыл болды-ау, осы. Күні кеше сияқты. Ойлап тұрсан, жиырма бес жыл дегенің де тез өте шығатын қас-қағым уақыт қой. Елден мен кеткенде жиырма жаста едім-ау. Қазір қырық бес. Каторгадан қайтқанша жетпіске келеді екенмін. Ахаттың жасы ғой. Ал мен келгенше Ахаттың сүйегі де қурап кетер. Бірақ кім біледі, кәрі өле ме, жас өле ме – бір Алланың ісі. Тұрар отыз беске шығады ол кезде. Отыз бесінде оны не күтіп тұр екен? Кім болар екен? Оқу оқып жетіліп кетсе, мені мерзімінен бұрын құтқарып та алар. Түйметай отызға толады екен. Үйлі-жайлы болып кететін шығар. Ізбайша... Иә, Ізбайша кетеді ғой. Ол басқа біреудікі. Шолақ Шабдар мен Ізбайша басқа біреудікі. Тірі болса, Тұрар мен Түйметай ғой мені тосатын. Әттең, сәл есің кіргенше, өз қолдары өз ауыздарына жеткенше қасында бола алмады. Он жасар ойын баласы, бес жасар жортпаш қызы. Е, жасаған өзің төзім бере гөр. Оу, осы соларды өзіммен бірге ала кетсем ше? Әкімдердің бір ақылдысы, әділ ұшыраса менің бағыма, мүмкін ракымы түсер. Ала кетемін деймін, атасына нәлет. Алатауы не, Итжеккені не? Алатаудың бауыры каторгадан несі кем? Бір күнімізді көрерміз. Ала кетемін. Әттең, Тұрар өсіп, оқыса, Метрейді тауып алар ма еді? Ай, Метрей, Метрей! Қазір осында болар ма едің... Мына қасқабас білер еді сонда менің кім екенімді. Ана шегірткенің айғырындай шінкілдеген піркорердің аузына құм құйылар еді. Қайтейін, бағым жанбаған бір жан болдым ғой. Атасына нәлет, ойла не, ойлама не. Күніне тоқсан түрлі бәле көрсөн, сонда да күдер үзбе бір Алладан».

Рысқұл селт етіп, басын көтеріп алды. Тілмаш бала сөйлеп түр екен. Орысша ағып түр. Сөздерінің бірін ұғып, бірін ұқпайды. Тұспалдайды: мұны жақтап айтатын сияқты. Алғашқы құндеңгідей емес, кеше кеште камерада екеуі шешіліп сөйлескен. Алдында Бронников айтты: ол жігітке сенуге болады, түйілме, – деді. Екеуі есікке қарал-қарап қойып, орысшалап көп сөйлесті. Тілмаш бала Бронниковке қойнынан суырып бір бүктеулі қағаз да берді. Бронников оны ышқырына тығып жіберді. Тілмаш шығып кеткен соң Бронников айтты: бұл өзіміздің адам. Дымың ішінде болсын деді.

Міне, сол Боташ Шоқұлы сөйлеп түр. Камераның қаракөлеңкесінде байқамаған екен: шашы көмірдей қара, қысқа қырқылған, маңдайы келісті, көзінің шоғы бар, қыр мұрынды, ат жақты, бидай өнді бозым жігіт екен. Қияқ мұртты шыққалы да көп болмаған, сірә. Оның сөзіне қасқабас судьяның өзі де ұйып қалған сияқты. Ал прокурор шықылықтаған шымшықтай шыжбаңдал, бұлт-бұлт етіп қозғала берді.

Қияқ мұртты адвокаттың аузынан Рысқұл «Қызыл Жебе» деген сөзді естіп селк ете қалды. «Мынау бұлдірер ме екен? Қызыл Жебенің аруағын неге қозғады? Иә, Қамбар ата, иә, қылқұйрық біткеннің төресі, кеш мені! Сенің қаның менің мойнымда емес. Кеш, жануар! Мен алданған адаммын. Мен де залымдықтың құрбанымын. Кеш, қанатты жарапған қайран дүлдүл!».

Боташ Шоқұлының сөзін прокурор қайта-қайта бөле берді. Орнынан шошаң-шошаң тұра берді. Судья оны тәртіпке шақырып, кішкентай балғамен қонырауды қайта-қайта қаңғырлатты.

Бұл қиян-кескі ұздіксіз шайқастың бір көрінісі еді.

Ақыры судья өзінің жолдастарымен бірге басқа бөлмеге шығып кетті. Көпке дейін оралмады.

Уақыт осындайда өзінің құдіретін танытады. Тұрмедегі әр күні Рысқұлға бір жылдай көрінсе, қазір әр минут бір құндей созылып, сірә өтпей қойды. Бұрын қанша сабыр сақтаса да, тағдыры бір тал қылға ілініп тұрған мына шакта, батырдан да дегбір кетті. «Иә, тірі жетімдердің көз жасы, қолдай гөр», – деген. Тұrap мен Тұйметайы дүниенің бәрін көлегейлеп, көз алдында тұрып алды.

Судья жолдастарымен бірге залға қайта оралған кезде құлаққа ұрған танадай тыныштықтан шыбынның ызыңы ғана естіліп тұрды. Тіпті шыбындаған ешкінің құйрығындағы тыныш таппай отырған прокурордың өзі де қалшиып қалды. Судья жұрт отырар-отырмастан үкімді жариялады.

– Он жыл каторга!

Прокурор бүйі тигендей ұшып тұрды.

Куанғаннан адвокат та атып тұрды.

– Қалайша, – деп шар етті прокурор.

– Прокурор мырза, сottың үкімі жарияланып қойды. Енді оны өзгерту тек Түркістан генерал-губернаторының құдіретінде ғана. Сотталушы Рысқұл Жылқайдаровқа соңғы сөз: қандай тілек арызы бар?

Рысқұл сөз бастамас бұрын қос иығын қомдап алды. Қасқабас судьяға ғана қарап тұрып:

– Ей, сот! Мен қатырғыға қатын, бала-шагамды бірге ала кетемін. Оған қалай қарайсың? – деді.

Судья жақтырмай қалды. Рысқұлдан рақмет күтіп тұр еді, бірақ айыпталушы илікпеді. Қайта талап қойып тұр.

– Ол сottың ісі емес. Бірақ тілегінді губернатордың назарына салайық. Ал Жоғары мәртебелінің атына арыздануыңа болады, – деді сот самарқау ғана. Өзінше істі бір әділ шештім бе деген сенімде еді, бірақ Рысқұлдан ықылас танымай, іші жиырылып қалды.

* * *

Тұрмеге апарарда айдауылдар, сырттағы баспалдақтан түсе бере Рысқұлдың аяғын қайта кісендеді. Талыстай еменде бүкшип отырған шоң мұрын Ахат ағасы:

– Не болды, Рысқұл-ау? Не болды? – деп қалтаңдап тұра берді.

– Он жыл, Ахат! Он жыл, атасына нәлет! Қатырғыға айдайды. Сен әлі кетпеп пе едін? Не бар отыра беріп? Қайт ауылға.

– Бізде ауыл бар ма, қарағым-ау ауыл қайда, топалаң тиіп, топырағы суырылды ғой ауылыңың. Сені әкеткенше осы қаланы айналақтап, жүре тұрамын, қарағым.

– Анадағы Петербор орысина тағы хат жаздыр. Кім біледі, жандалбаса ғой. Мүмкін, бір себебі тиоі. Досың Рысқұл он жылға сотталды, Сібір айдалатын болды де.

– Қайдам, қарағым, ана жолғы хаттан хабар болмады ма? Әлгі ноғай алдады ма, кім біледі. Тағы барып көрейін. Тұрады бір көрсем деймін.

– Тұрады көргің келсе, үлкен шіркеудің алдынан тос. Сондағы мектепке тұрме бастықтың баласын күймемен алып барады. Сонда жолығарсың.

– Мә, қарағым, мынау менің тапқаным. Тұрада апарып бер, – деп Ахат Рысқұлға бір түйіншек ұсына беріп еді, айдауыл жұлдып алып, түйіншекті шешіп қарады: ішінде бір қалта талқан, бір уыс құрт, қағазға оралған қораз кәмпіт бар екен. Қауіпті зат таптаған айдауыл түйіншекті Рысқұлға ұсына берді. Екі айдауыл, бір тұтқын бағанағы трашпенкеге отырып, тұрмеге беттеді. Трашпенке келесі көшеге түсіп, көрінбей кеткенше, Ахат арттарынан үздіге қарап көп тұрды.

* * *

Губернатор фон Таубе округтік соттың шешіміне қанағаттанбай қалды. Адъютанты арқылы судьяны шақыртты. Қасқабас судья хабар алысымен бір минут кідірмей, «Рысқұл ісін» құшақтап губернатордың алдына жеткен.

– Құрметті Алексей Иванович, управительді өлтіруші бұзыққа бүйрекіз сонша бұрғаны қалай? – деп фон Таубе бірден алқымға қол салды. – Қай уақыттан бері империя жаулары сіздің рақымыңызға ие болатын болған?

– Faфу етіңіз, Жоғары мәртебелім, – деп Кузьмин әңгімені аяңмен бастады. – Біздің сот, яғни ұлы патшаның соты, әділет принципін ұстанады. Гуманизм деген бар. Одан аттап кете алмайсың. Киргиз Рысқұлдың кісі өлтіргені үшін мандайынан ешкім сипамайды. Бірақ барлық аргумент Саймасайға қарсы. Егер управительдер халыққа жазықсыз жәбір көрсете берсе, халықтың наразылығы күшнейеді. Одан сайып келгенде, империяға зиян шаш етектен, Жоғары мәртебелім. Өртті өршітіп алып өшіріп әлек болғаннан гөрі, оны тұтатпау әлдекайда тиімді. Ал Саймасай жатқан жыланның құйрығын өзі басқан. Іспен танысқан боларсыз, басқа қиянаттарын былай қойғанда, «Кызыл Жебе» дейтін бәйге атының өліміндегі сойқанды ғана еске алыңызы. Сұмдық қой. Тағылық қой барып тұрған...

Губернатордың бір қызығы ат болушы еді. Жақсы ат ұстап, саяхатқа шығуды ұннататын. Ерегіске бола ерен жүйрікті бауыздатып жіберген управительдің қылышына оның да ызасы келді. Ал болыстың адамға жасаған қиянаты көп деген уәж оның құлағына кірген жоқ.

– Тағылық дегенді тауып айттыңыз. Управительдердін арызын ғана еске алыңызы. Енді олар не дейді? Олар өлім жазасын талап етіп еді, ал сіз небары он жыл бердіңіз. Мұны қалай түсіндіреміз оларға?

Қасқабас судьяның көзі императордың суретіне тұсті. Оның үкімін император да құптамай тұрғандай сүйк қарайды.

– Он жыл каторга жабайы киргиз үшін онай жаза емес, Жоғары мәртебелім. Енді ол қайтып Жетісуға оралмайды, бұған сеніңіз.

– Қателесесіз, Алексей Иванович. Ой-ой, қалай қателесесіз, көгершінім. Сіз айтып отырған «жабайы киргиздардың» әйелдерінің өзі ат үстінде толғатып, түйе үстінде туа береді. Бұлар итжанды, өте шыдамды. Он жыл Сібір Рысқұлдың жұмырына жүқ та болмайды. Тек сізге деген өзімнің ыстық ықыласым ғана сіздің шешіміңізді бұзып, істі қайта бастаудан мені бас тартқызады. Басқа біреу болса, илікпес едім. Сіздің шешіміңізді бұзып, беделіңізге нұқсан келтіргім жоқ. Тәнірі жарылқасын.

Губернатор өзінің орынбасары Осташкинді шақыртып, тәртіп берді.

– Он жыл каторгаға кесілген Рысқұлдың түс белгілерін хаттап, өзін суретке түсіріп, жолға дайындау жөнінде полицмейстерге нұсқау беріңіз. Ұзаққа созбаңыз. Не де болса, біздің қарамағымыздан қарасы үзілсін. Сол дұрыс болар.

Вице-губернатор өз кабинетіне келісімен, басқа шаруаны былай қойып, гербілі қағаз алып жаза бастады.

«*Верный полицмейстеріне.*

Верный округтік сотының үкімімен Шығыс-Талгар облысының киргизі Жылқайдаров Рысқұл Жазалау Ережесінің 1453 статьясындағы З пункт бойынша қылмысты деп танылып, он жыл каторгага сотталды.

Осыны хабарлай отырып, Облыстық Басқарма Сізден Жылқайдаров Рысқұлды жер аударылуши арестанттар тобына жатқызып, оның түр-түсі жөнінде мәліметтер алуынызды сұрайды. Сонымен бірге, айдалу тізіміне тігу үшін Жылқайдаровтың екі түрде түсірілген үш фотосуретін жеткізіп беруіңіз керек.

Вице-губернатор Осташкин».

деп қол қойып, гербілі мөр басып, көмекшісі арқылы полицмейстер жедел жөнелтті.

XIII

Верный полицмейстрі Верный облыстық түрмесінің бастығы Приходькоға жедел нұсқау жолдап, Рысқұлды тез комиссияға жеткізуді талап етті. Сонымен тұтқын анықтау комиссиясының алдында түр еді. Анықтама жасау актісіне вице-губернатор Осташкин бас болып, округтік прокурор, Жетісу облыстық бас дәрігері, оған көмекші екі дәрігер, Верныйдың участекелік дәрігері, Ұзынагаш станциясының участекелік және облыстық басқарманың кеңесшісі қатысты.

«Бұлар мені тағы тексере ме, қайта соттай ма? Мұнша адам жиналғаны несі, атасына нәлет», – деп Рысқұл секем алып қалды. Вице-губернатордың ишарасы бойынша айдауылдар Рысқұлды шешіндіре бастады. Ішкі жейдесіне дейін шешті. Енді дамбалын шеше бастағанда Рысқұл әлгілерді итеріп-итеріп тастанады.

– Атасына нәлет, тірідей қорлағандарың аз ба еді!

Вице-губернатор округтік соттың тілмашы Шоқұлын шақыртты. Әнеу күні сотта өзін қорғап сөз сөйлеген қияқ мұртты қазақ жігітін көріп, Рысқұл өз баласын көргендей қуаныш кетті.

Вице-губернатор Боташ Шоқұлына істің мән-жайын түсіндірді. Шоқұлы Рысқұлдың қолын алып амандасты:

– Отағасы, тәртіп солай, тыр жалаңаш шешініңіз. Бұлар ерекше белгілеріңіз болса, соны жазып алады. Ссылкаға айдалатындарды сөйтіп тексереді. Оған шамданбай-ақ қойыңыз, – деп арқасынан қақты.

– Дені дұрыс па, атасына нәлет. Менде қандай ерекше белгі болмақ? Елдің еркегінікі қандай болса, менікі де сондай. Әбиүрді білмейтін негылған имансыз еді, түге.

– Ештеңе етпейді, отағасы. Онда тұрган ештеңе жоқ. Ұсақ-түйекке бола ерегісе берменіз. Ісіңізді қынданатып жібереді.

– Мейлі, атасына нәлет. Бірақ ана әйнек көз дәу қатынды шығарып жіберсін.

Тілмаш орысшалағанда отырғандар күліп жіберді. Бәрі әлгі әйел дәрігерді әжуалап, тиісе бастады.

– Иә, бұл тұземдерде әлі табиғи ұят, әдеп сақталған, – деп сөзін салмақтап вице-губернатор жүрттың әзіл-оспағын тоқтатты. – Маргарита Васильевна, сіз шыға тұрыңыз. Тұземдердің әлі бұзылмаған әдетімен санаспауға болмайды:

Жуан сары дәрігер әйел иығын қиқаң еткізіп, шығып бара жатып, Рысқұлға:

– Сеники қорқақ, – деп кетті.

– Ананы қарашы, бұлғандауын қарашы, ұялмастан отырмақшы осында, нешауа, маржа, нешауа, – деп Рысқұл да күліп жіберді.

Комиссия ғылымға әлі белгісіз бір ерекше жанды тамашалағандай жалаңаш Рысқұлды жан-жақтан зерттей бастады. Тексерушілердің айтқанын хатшы қағазға түсіріп отыр:

«Статьялық тізім № 1

Жетісу облыстық басқармасында толтырылды. 30 октябрь, 1905 ж.

Жылқайдаров Рысқұл. Үлтты – киргиз (қазак)

Жасы – 45

Бойы – 2 аршын 48/8 сұйем.

Дене бітімі – мығым.

Көзі – қоңыр.

Бетінің түсі – қара торы.

Шашы – қара, аздаған ағы бар.

Сақал-мұрты – қара.

Құлағы – орташа, сопақтау, түгі майда, сырғалығы салбыранқы, әжімді, шұңқыры үлкен, терендеу.

Ерекше белгісі: сол құлағы оң құлағынан кішкенелеу.

Алдынан қараганда құлақтары қалқаңдау.

Мандайы – жазықтау, терен қос әжімі бар.

Қабағы – орташа, қату.

Мұрны – орташа көлемді, кеңсіргі батынқы емес, үсті аздал дөнестеу.

Шықшты – түзу.

Тісі – түгел, қатты.

Ерекше нышандары:

Басының құйқасында үш тыртық бар.

Сірә, соққыдан түскен.

Оң иығында бір сүйем тыртық бар. Сірә, соққыдан түскен.

Он аяғының тізесінен жоғары тыртық бар. Сірә, соққыдан түскен. Сол жақ қабырғасын ала бір қарыстай ұзын тыртық бар. Сірә, соққыдан түскен.

– Мынаның сау жері жоқ қой. Тұлабойы сойылдың ізі, – деп қалды комиссияның бір мүшесі.

– Да, – деді вице-губернатор креслода отырып. – Сұрандаршы, бұл жарақатты қайдан алып жүр?

Тілмаш Осташкиннің сұрағын аударғанда, Рысқұл мырс етіп:

– Е, дәу мырза, Рысқұл не көрмеген Рысқұл. Мына иықтағы тыртық Ақсу-Жабағылының аюымен алысқанда түскен. Онда мен небары он тоғызда едім. Мұрның самал түскен бір ағайынға аюдың еті керек болып, аңға шыққанда, абайсызда жарықтықпен бетпе-бет кездесіп қалып, мылтығымды кезеніп үлгермей, алысқаным бар. Ал мына қара сандағы тыртық Саймасай жұмсаған бір жортуда жылқы алғанда дойыр қамши тіліп кеткен. Бастағы тыртықтар көкпардың додасында дойыр тиіп түскен, барымтадан қалғаны да бар. Жотадағы жараның орны бәрінен жаңа. Қызыл Жебе деген жүйрікті Саймасай сойғызайын деп жатқанда мен ара түсіп, сонда соққыға жығылдым. Ал мына қолдағы тыртықтарды абақтыға атжалман жіберіп өздерің талатып түсірдіндер. Ал тыртықсыз соққылар қаншама? Бастағы шаштан да көп. Оның несі сөз, дәу мырза. Мына кәмесияң ең басты белгімді таба алмады, дәу мырза. Ол менің жүрегімдегі жарағой.

Зорлардан зұлымдықты көп көрдім. Жүрек содан жаралы. Менің жүргегімде түк бар, дәу мырза. Бірақ сол түкке қырау тұрып қалған. Пендерге пендеге болып жүргенімде ол қырау жібімейді. Міне, мендегі ең басты белгі. Басқасы түк те емес.

– Жақсы белгілер екен, – деді енгезердей Осташкин. – Айдаудан қашып кетсөн, ұстап беретін белгің көп. Көрдің бе, бәрін қағазға түсіріп жатыр. Қан майданға қатысқан батырларда да ондай таңба жоқ.

– Е, дәу мырза, мен қашқанда қайда кетер дейсің? Аяқтағы кісен мынау.

– Кісенді саған жуанырақ соқтыру керек сияқты. Аюды жалаң қолмен буындырып өлтірген палуан ана кісенді қурайдай бырт еткізіп үзе саларсың.

– Кісенді саған салса ғой, көп темір кетер еді, ә, дәу мырза. – Тілмаш мұдіріп қалып еді, вице-губернатор:

– Что? Что он сказал? – деп қадалды. Рыскұлдың айтқанын естігенде, басқалар үрпісіп қалып еді. Осташкин қарқылдап күліп жіберді.

– Сен ұнап бара жатырсың маған, – деді Осташкин ақ бәтес орамалмен көзін сұрте беріп. Минезі ауыр, сирек езу тартатын, алып тұлғалы, жартастай түнеріңкі вице-губернатордың неге көңілденіп кеткеніне түсіне алмаған бағыныштылар не күлерін, не күлмесін білмей дағдарыңқырап қалған.

– Кісен көп, кісenge кеткен темір қаншама, құдай сақтасын, – деп Рыскұл айылын жияр емес. – Тұлқібаста жүргенде егін салар едік. Қол басындаи темір тапсак, ат басындаи алтын тапқандай қуанар едік. Омаш басына кигізетін темірге жұтаң болдық. Енді ойлаймын ғой, түрмедегі кісеннің бәрін балқытып, соқа тіс жасаса егінші байғұс бір жарып қалар еді-ау деп.

– Ол үшін сен сияқты қылмыстылар болмауы керек. Кісенді өкімет еріккеннен соғады дейсің бе? Амал жоқ. Сені кісендемесе қашып кетесің. Бір рет қашып кеттің ғой. Ал оның аяғы барып кісі өліміне әкеліп соқты. Қылмыс құрыса, кісен де құриды, – вице-губернатор «білдің бе?» дегендегей таңдайын тақ еткізді.

– Е, дәу мырза, қылмыс құру үшін әділеттік орнату керек те. Кесір-кесепат, қиянат болмаса, кісі өлтіруге кімнің қолы қышып тұр дейсің. Ал енді менің бір арызым бар саған, дәу мырза. Өне күні сотыңда да айтқам. Мені қатты айналдырып тыр жалаңаш өлшеп-пішіп жатқандарыңа қарағанда, сірә, мені көп кешіктірмей айдайтын шығарсындар итжеккенге. Болсын. Ал енді қатынымды, екі баламды ала кетемін. Соған рұқсат бер. Осыған кеңшілік жаса. Менің орнымда сен болсаң қайтер едің? Қатын-балан бар шығар? Соны ойла.

Вице-губернатор шынында ойланып қалды. Отбасымен жер аударылғандар аз емес. Соның біріне жатқыза салуға болар еді...

Бірақ оның әлек-шәлек, қағаз қатынасы қөп шаруа. Басты қатырып жатудың керегі де шамалы. Вице-губернатор шешімін тапты. Рысқұлдың өтінішін де қабылдайды, Бірақ отбасы онымен бірге ілеспейтін де болады. Солай.

* * *

Комиссия тарап, Рысқұлды түрмеге қайта жөнелткеннен кейін вице-губернатор Верный оязына мына қатынасты жаза бастады.

«Верный уезінің бастығына,

Жедел орындау үшін.

Облыстық басқарманың Ерекше отырысында каторгаға айдалатын киргиз Жылқайдаров Рысқұл өзімен бірге отбасын ала кететінін мәлімдеді.

Осыны хабарлай отырып, Облыстық Басқарма Сізден мынаны талап етеді: Жылқайдаров Рысқұлдың әйелінен қолхат алызыз. Күйеуімен еріп айдауга кетуге риза ма? Егер ризашылығын білдірген күнде түсіндірілсін: Бас түрме Басқармасының 1890 жылды 18-саярде шыгарылған № 10 циркуляр! бойынша, қазына ол әйелді және балаларын қаражатпен тек айдалу пунктіне жеткенение гана қамтамасыз ете алады. Ал күйеуі айдалу пунктіне жеткізілген соң, әйелімен балалары өз күнін өздері көруге мәжбүр болады. Қазына қараспайды.

Осы жағдайға көнетін болса, ол әйелдің және балаларының жасы, денсаулығы жөнінде толық мәлімет және қолхат алып, тез бізге жеткізіңіз.

Вице-губернатор Осташкин».

Жас адъютант бұл қатынас хатты Верный уезінің бастығы Сорокин мырзага өз қолымен апарып тапсырып, хатты қабылдап алғаны жөнінде, уезд кенсесінің күәлендірген қағазын қалтасына салып кері оралды. Енді Ізбайшаның әлегі басталды. Ізбайшаны іздеуге оядың өзі бас болып кіріскең.

* * *

Саймасай өлді екен деп сайдан су, шатқалдан самал тоқтап қалған жоқ. Тірі пенде тіршілігін көріп, баяғыша байы бай, құлыша құл болып жүріп жатқан күндер еді. Мұсәпір халғе ұшыраған жалғыз Қалдыбек қана. Болыстың жарым ақыл ұлын бұрын бәрі реті келген жерде шолжаңдатып, неше түрлі қылышына көнуші еді, енді сорлының күні құн емес. Саймасайдың жан бауыры Анарбайдан бастап, қылаяғы қойшы-қоланға дейін: «Ей, жынды, о, нақұрыс, о есуас!» – деп отыrsa опақ, тұрса сопақ, сұтке тиген күшіктей сүмелек етіп жіберген. Бірақ ауыш байғұстың бақыты сол: соның берін елемейді, намыс білмейді, күнінің ауыр екенін ойлад жатпайды. Арсыз, қамсыз қалпында жүре береді.

Анарбай алдағы съезге дейін оядың шешімімен, сайлаусыз-ақ болыс болған. Бір арманы оңай орындалған Анарбай енді екінші арманның азабын көбірек тартып жүрген

жайы бар. Нұкетай сұлу басынан қара шәлі сыйрылмай, іргеде жоқтау айтып әлі отыр. Оның бірден-бір әменгері Анаrbай екенінде құдайдың да, құранның да, адамның да дауы жоқ. Бірақ ағасының жылын бермей, азан айтып ас шақырып, ат шаптырмай, Нұкетай жеңгесінің қойнына қол сала алмас. Нұкетаймен неке қияр күнді ойласа, Анаrbай бауыры балқып, өзегі өртеніп, жүргегі тулар.

Сол ынтызар күнді жақындату мұратымен Анаrbай ағасының асын жыл толмай-ақ осы күзде атқарып жібермекші болып, жан-жаққа жариялатып та қойды. Саймасайдың қайтуы өткен қыстың қақ ортасы еді. Қысты қуні қалың қонақ қабылдан, ас беру рәсім емес. Оған күз лайық. Тарап қалған қырқүйектің ішінде ағасының актық қызметін атқарып, асудай арман-тілегіне де жетер.

Рысқұл шынжырмен шырмалып, тұрмеге түскелі бері, қос өкпеден қадалған шөңге суырылғандай, тыныс та кеңейген сияқты. Оның ағайын-туыстары да бір-бірлеп қашып-псып, көзден таса, көңілден ғайып болды. Осы қуні кеше Қорған мен Шыныбек дегендері кетті. Бір қырсығы, Рысқұлдың әйелі Ізбайшаны да ала кетіпті. Бұған Таубай старшыннан өзге ешкім өкіне де қойған жоқ. Ауылнай Таубай шашын жұлып, жер сабалап, Тау-Шілмембеттің жұртында қалған Ахат шалды сақалынан сүйреп: «Қайда, қайда?» – деп қысқанмен түк өнбеді.

Анаrbай болыс Таубайға: «Құрысын, кетсе кете берсін. Артынан топырақ лақтырындар», – деп бұған онша мән берген жоқ. Сөйтсе, онысы бекер екен. Ояздан келген бұйрық ақ орданы жай түскендей етті.

– Айттым ғой, ойбай, айттым ғой! – деп Таубайдың түкірігі шашырады.

– Айтсан, неге өзір болмадың! – деп Анаrbай ақырды. – «Бұлінгеннен бұлдіргі алманы» ұмытып, Рысқұл иттің көзі жойылмай жатып, Ізбайшаны Тау-Шілмембеттен тартып алмақ болып қоқаңдадың-ай келіп. Сенен қорқып қашып кетті енді. Қайдан тапсан одан тап!

Таубайдың тілінен ірің тама жаздал барып, лаж жоқ, тістенді де қалды. Эйтпесе: «Бұлінгеннің бұлдіргісін алып жатқан өзің емес пе, болыс мырза? Саймасай бұлінбегендे – не болды? Тағында отырсың. Жесірін жемтік күткен күшігендей қүн санап күтіп отырсың. Рысқұлдың Шолақ Шабдарына дейін өз табыныңа қостырдың», – демекші еді, айтпады. Ишіне без байланды да қалды.

Ақыры болыс писаріне оязға арнап хат жаздырды. Кешірім сұрап, құлдық ұрып, ракым тілеп хабарлағаны: «Рысқұлдың қатыны Ізбайша қазір Шымкент оязы, Майлыхент болысы, Тұлкібас деген жерде болуы керек. Шығыс-Талғар болысының жерінде Ізбайша жоқ».

Рысқұл тұқымының бәлесінен қорықкан Анаrbай Таубай старшынға тапсырма берді.

– Әлгі Ахат деген өлмелі шалы өз ажалынан өлгенше, тиіспей, қонаштамай қоя тұрындар. Ол қай бір жұртын қимай отыр дейсің. Туыстарына ілесе алмай, амалсыз шөгіп қалған ғой. Арам қатып жүрмесін, қарайласындар, – деді.

Ояз Сорокин үшін бұл жайсыз хабар болды. Опырылып ор құлаған жоқ, бірақ мінезі шәлкес фон Таубеден сескенеді. Кейде бір болмашы нәрседен ілік ізден, ізіне түсіп алатын, реті келгенде сол ұсақ-түйекті бетіңе салық қылып салатын шатағы бар губернатордың ылғи да ық жағында жүретін ояз қазір насырдың алдын алыш, дереу Шымкент уезінің бастығына телеграмма дайындаатты.

Бір жағынан қорланды: су құрлы сұрауы жоқ бір киргиздің қатынына бола биік мәртебелі ояздар арасында іздеу салған ресми қатынас болмақ. «Таз ашуын тырнаудан алдының» керімен енді ояз Шығыс-Талғар болысының управителі Анарбай Ушкемпіров пен сондағы приставты мықтап мытып алмаққа бекініп қойды.

Шымкентке жедел телеграмма жөнелтілді:

Шымкенттің оязы қайдағы бір Ізбайша дегеннің кім екенін, қайдан іздерін біле алмай, бұған аса мән бермей, көп жұмыстың арасында ұмытып та кеткендей еді, екінші телеграмма тағы сарт ете қалды. Бұл жолы қол қойған Жетісу губернаторының орынбасары Осташкин еді.

«Шымкент уезінің бастығынан.

Жетісу облыстық басқармасы біздің 1905 жылы 17-желтоқсанда 18374 нөмірлі телеграммамызға жауапты жеделдеметуіңізді өтінеді. Киргизка Ізбайша Жылқайдарова өз күйеуі Рысқұл Жылқайдаровпен бірге каторгага баруга келісе ме, жоқ па ?

Вице-губернатор Осташкин».

* * *

Шығыс-Талғар болысын жиырма жылдан астам мекендерген Тау-Шілмембеттен туған жері Тұлкібасқа тұнғыш оралған Омар болды. Баяғы көзкөргендердің көбі жоқ. Мұны білетіндер қатары селдіреп қалған. Арып-ашып, қайыршылық халге жеткен Омарды тұлкібастықтар әрең таныды. Қанша айтқанмен, өз жұрты ғой, жылу жиып, босағасынан сығылысып орын берді.

Карақойынның қырқасындағы бұрынғы мекеннен тек шоңайна басқан төмпешік қана қалған екен. Омар сол тоқал тамнан қалған, сидиган курай басқан үйіндінің үстіне шығып, бір кезде балалық шағы, балаң кезі өткен үйдің енді моладай томпайып жатқанын көріп, өкіріп тұрып жылады. Жылағанмен көзіңе ғана әлің жетеді, басқа қылар дәрмен жоқ, белді бекем буып, дәт қылып, Дауылбай болыстың алдына барып, айыбын кешуді сұрап, аяғын құшты.

Болыс та қартаяйын деген екен, бірақ тақтан таймапты. Мекені баяғы сол Күмісбастау. Дауылбай Омарды есіркеген болды.

– Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң, – деп мейірім білдірді. Баяғыдай ақиленбай, байсал танытады. – Жат жарылқамас, өзің өлтірмес, басқанды былай қойғанда, алдыма айыптымын деп келсе, Рыскұлды да кешер едім. Есіл ер ақыры түрмеде шіритін болған екен. Өзінен болды. Басқа ешкімнің кінәсі жоқ. Қанша жанды азғырып, соңынан ертіп қанша қатын-баланың көз жасына қалды. Жә, Омар, өз еліне келген екенсін, енді есің кірген шығар. Қолыңнан келгенше қызмет қыл да бұйырған наныңды жеп жүре бер. Енді бұзықтардың тіліне азып, адаспассың.

Дауылбайдың рақымына риза болған Омар басы жерге жеткенше иіліп:

– Өле-өлгендеше құлың болып өтейін, Дәуке! – деп ант етті.

Оған сонда дүниеде Дауылбайдан дархан, әділ адам жоқ сияқты көрінді. Жиырма бес жыл бойы елден безіп, Дауылбайды жау тұтып, қателескеніне өкінді. Елден жиған жылумен тұтін тұтетіп, басына лыпа тұрғызып, жұрт санатына қосыла бергенде, Омарды шабарман келіп, шапшаң болысқа алып барған. Дауылбай бұл жолы алғашқыдай емес, оны ызғар шаша қабылдады.

– Ант ұрған алсай, сендердің қырсықтарың қырық есекке жүк болғандай. Жиырма жылдан астам құлақ тыншып еді, енді тағы басталды бәлелерің.

Омар түкке түсінбей, «не жазып қалдым?» – деп дегбірі кетті.

– Рыскұлдың Іzbайша деген қатыны бар ма еді? – деп сұраққа алды болыс.

– Бар, Дәуке.

– Бар болса, сол қаншық қайда қазір?

– О жағын біле алмадым, Дәуке. Балапан басымен, тұрымтай тұсымен кеткен бір заман өтті бізден. Мен кеткенде Іzbайша Саймасайдың інісі Анаrbай болыстың адамдарының қарауында қалған. Қашып кетсе, қайдан білейін!

– Алматының оязы, Жетісудың губернаторы іздеп жатыр. Демек, ол жақта Рыскұлдың қатыны жоқ. Шымкент оязы арқылы біздің Майлыкент болысынан іздетіпті. Кылмыскер болып, Алматыға сыймай қашқан екенсіндер, Тұлкібаста нелерің бар, басбұзар, қаны бұзықтар? Бір құні сені де іздеген қағаз келіп әуре салар. Тыныш жатқан ел едік. Қайдан гана келдің тентіреп! Кетсең қайтеді келген жағыңа, бәлең жұғып жүрер?

Омардың дәу денесі опырылып, көктем қарының суы бұзған жарқабақтай морып бара жатты.

– Дәуке, айналайын, Дәуке, менің жазығым жоқ. Жатсынба! Мен сенің құлақ кесті құлыңмын. Өлімтігімді сүйрелеп, әрең жеттім тұған жеріме. Құма мені! Менің басым даудан аман. Ешбір шатағына қатысқан жоқпын. Қалдыр мені! Ая мен пақырды!

– Ал Избайша қайда сонда? Не деп жауап беремін мына ояздың хатына?

– Избайша бір болса – Қырғызбайдың қолында болар, Дәуке. Баяғы Соқырдың Қырғызбайын білесіз бе? – Соқыр атын естігенде Дауылбай селк ете қалды.

– Білесіз, Дәуке, сол Қырғызбай баяғыда біз елден кеткенде Меркеде қалған. Өлі сонда. Рысқұл інісі Молдабек те, Избайша женғесі де сол Қырғызбайды паналап барап-ау деп шамалаймын.

Дауылбай алдында бүк түсіп тұрган Омарды ұмытқандай, өз ойына өзі бөгіп отырып қалды. Кәрілік жеңе бастаған шымыр дene біr шөкім болып шөмиіп аянышты көрінер. Рысқұлдың қолынан ажал табатын болыс алдымен Саймасай емес, Дауылбай еді, тағдыр еken, алыстағы Шығыс-Талғар управителі жер жастанды. Ал Рысқұл Бердіқұл ағасының кегін ұмытпай, Дауылбайға деген оғын әлі жанып жүрсе ше? Тұрмеде шынжырлаулы жатқаны қандай жақсы. Оның итжеккенге айдалуы Избайшаның табылуына іліктес болып тұр еken. Өкіметті сол Избайшаның ізіне тезірек салып, құтылу керек бұл бәледен. Дауылбай писаріне әмір етіп, оязға жауап жазды.

* * *

Аспараның Алатауы алшысынан түскен асықтайын алшайып тұрғалы қай заман: миллиоңдаған жылдар өткен шығар. Не көрмеген Аспара. Ширек ғасыр бұрын Тұлқібастан босып шыққан жиырма үй Алсай-Сарыны да көрген. Сол жиырманың ішінен Соқыр батырдың баласы Қырғызбай бұтаға ілінген қаңбақтай осы Аспара бауырында қалып қойып еді. Басқалары Меркеге тұрақтай алмай Алматы асып кеткен.

Әкеге тартып ұл тумас. Соқыр батырдың баласы Қырғызбай зұлымдық-зорлықпен ашық айқасқа жоқ, құштіменен құреспейтін, мықтыменен тіреспейтін жалтақ жан болды. Бауырларынан орта жолда бөлініп қалып, қалт-құлт етіп, текені – жездे, ешкіні – әпке деп жүріп, Меркенің базарында делдалдық қылыш, можантомпай шаруа құрып алған. Мекені Аспара болысина қарасты Мықан өзенінің бойында болатын.

Тау-Шілмембеттің басына зобалаң төнгенде, Молдабек сол шала ұмыт болған ағайын Қырғызбайды тауып, Избайша мен Түйметайды да ала келіп еді. Бірден Тұлқібасқа тартуга батылы бармаған. Қырғызбай қашқын туысты паналатуға қорықса да, кет деп айта алмады. Тау-Шілмембеттің бар бәлесін Рысқұл өзімен бірге алып қалса, қалғандарына өкімет қаһарын төкпес деп өзін-өзі жұбатты.

Сөйтіп шықпа жаным, шықпа деп жүргенде, біr күні Аспара болысы Бектен бастаған мықтылар мұның Мықандағы үйіне сау ете қалды. Ашық аспанда найзағай сартылдағандай, Қырғызбайдың зәресі зәр түбіне кеткен. Болыстың жанында Меркенің

приставы, қасқабас урядник те бар еді. Қару асынғандардан қорыққан Молдабек Мықан бойының үкілі қамысының арасына барып тығылды.

Бірақ бұл келіс сұсты болғанмен, тасыр-тұсырсыз, ашусыз сияқты. Бектен болыс Қырғызбайға қалжындал:

— Ал, делдал, көп болса, бір базардың табысы шығын болар. Қонақтарды күтіп ал, — деді.

Қырғызбай құрак ұшып, тайдай қызыл қойды табанда атып ұрды. Ас үстіне Бектен Ізбайшаны шақырып алды. «Ізбайшаны іздегені несі?» — деп Қырғызбай онан бетер безек қақты. Истің мән-жайын түсінген соң барып, жүргегі орнына түскендей болды.

Бектен болыс босага жақта қырын қарап, кішкентай қызы баланы бауырына басып отырған Ізбайшаға тіл қатты.

— Сірә, маған жеңге боларсың немесе замандас құрбы шығарсың. Рысқұл біз құралпығой. Солай емес пе, Қырғызбай?

— Иә, солай-солай, — деп Қырғызбай отырған орнынан желп-желп етіп көтеріліп, көтеріліп қойды. — Қырықтың ішінде болар.

— Қырық бес жаста, — деп тоқ етерін айтты пристав сөмкесінен бір қағазға қарап қойып.

Қырғызбай тағы селкілдеді: «Рысқұлдың туған жылына дейін Меркенің приставына белгілі болғанда, жан-жағымыздан мықтап шырмалған еkenбіз де».

— Ал келген шаруамызды бітірейік, — деді Бектен болыс, — Ізбайша замандас, сенің Алматы түрмесінде жатқан күйеуің Рысқұл Жетісудың губернаторына арыз айттыпты: Сібірге өзіммен бірге қатын-баламды ала кетемін деп. Он жылға кесіліпті ғой сабазың. Қалай? Итжеккенге бірге баруға ықтиярлысың ба? Сені іздеп өкіметтің шарламаған, іздеу салмаған жері жоқ. Жауабын жедел беру бізге жүктеліпті. Ойланып айт.

Ізбайша ақ жаулықтың ұшымен көзінен тырс-тырс тамған жасты сүртіп болып, тізесіне монтишп қисайып отырған Түйметайдың басын сипады.

— Тағдыр шығар, болыс-еке, ерімнің айтқаны болсын. Етегінен ұстап жүрсем Барсакелмеске кетуге де разымын, — деді Ізбайша жас жуған бетін бері бұрып.

Үй іші тым-тырыс. Алдағы ас та желінбей қалды. Мына бетінің шырайы таймаған, тозаң тұтқан қызғалдақтайғана тотыққан ажарлы әйелдің мұнша қажырына бәрі де қайран қалған сәт. Тек сәлден соң пристав шыдай алмай, Ресей империясы Бас түрме бастығының 1890 жылғы № 10 циркулярлы ережесін түсіндіре бастады.

— Егер күйеуіңізben бірге Сібірге айдауға ықтиярлы болсаңыз, қазына сізге және балаларыңызға жол қаражат қана төлейді. Ал айдалу пунктіне жеткен соң күйеуіңіз түрме

жағдайында тұрады да, сізге және балаларыныңға қазына қаржы бермейді. Өз күніңізді өзіңіз көруге мәжбүр боласыз. Түсіндіңіз бе?

Үйдегілердің бәрінің көздері Ізбайшаға қадалған. Бәрі де демдерін ішінен алып отырған сияқты. Ізбайша Түйметайдың бетін өзіне қаратып, мандайындағы кекілін кері қайырып отырып:

– Мейлі, мырза. Бір күніңізді көрерміз. Біз қай бір байлықта бөгіп жүрген жан дейсіз. Жоқтыққа үйренгенбіз. Рысқұлдың қалауы болсын, – деді. Өз көзінен Түйметайдың бетіне тырс етіп тамған жасты алақанымен сұртті. – Есіл ер, бізді ұмытпаған екен. Қимайды екен. Басына мың батпан іс түсіп жатса да, бізді ұмытпапты. Жердің түбіне, тозақтың отына айдаса да бірге болайық. Бізге рұқсат етіңіздер.

Қырғызбайдың қатыны көңілі босап, алдындағы сорпа құйған дәу шараны әрі итересалып:

– Айналайын мырзага-оу, ардағым-оу, ah! – деп дауысы барқыраңқырап шығып кетті. Қырғызбай қызған көсеу тілін қарығандай баж ете қалды:

– Жап аузынды! Рысқұл тірі ғой, малғұн! Байғыз құсаған тілеуің құрғыр!

Қырғызбайдың қатыны Салиха салдырлап қалған, әрі ашушан, әрі аққөңіл аңқылдақ кісі еді. Қазір Рысқұлдың жақындары қылпылдаған ұстараның жүзінде шықпа жаным, шықпа деп тұрған мына шақта, ойында арамдығы жоқ, адам, атамзаманнан бері көрмей кеткен қайнысының халіне қайғырып, дауыс шығарып еді, онысы көзі тірі азаматты жоқтау болып шықты.

Тағдырдың толқыны айдалап келіп, қолына қарап кіріптар болған келіні Ізбайша мынау аныйлау абысынына тіксіне қарап қалған.

– Қайнага дұрыс айтады, жеңеше. Жамандық шақырмаңыз. Мен білетін Рысқұл төтеннен ажал жетпесе, оңайлықпен жан беріспейді. Жауына ерегескенде, бір күн болса да тірі жүргуге тырысатын адам. Мен соның қасында боламын. Пешенедегіні көреміз.

Ізбайша әуелдей көз жасын көлкіте бергенді қойды. Ширығып, біртүрлі тәуекелге белді бекем байлап алды.

Бектен болыс та, пристав та мына бір тозан тұтқан асыл тастай аяулы әйелге не айтарға білмей аңтарылып қалған. Болыс пен приставтың ояздан алған тапсырмасы бұл әйелден қалайда теріс жауап алу. Ізбайша бармаймын деп бас тартуы керек. Ал енді екеуі де: шіркін, әйелің осында болса, деп әм таңданып, әм сүйсініп қалған. Олар да пенде. Олар да кейбір сэтте тебіренер. Бірақ бұл қыламықтап өтетін қауқарсыз сезім. Ендігі сэтте қазына адамының қатыгездігі бас көтереді. Аяныш, тебіреніс дегенін айдалада қалады.

Әуелі Бектен болыс басын көтеріп, қақырынып, тамағын кенеп алып сөз бастады.

– Шырагым, құдай адалынан жаратқан адам екенсің. Сендей жары бар Рыскүлда арман болмаса керек. Бірақ жазмыштан озмыш жоқ деген. Эйелдің жолы жінішке. Жас бала, жал-құйрықсыз әйел заты, сен Сібірге Рыскүлмен ілесіп барғанда, құнің қараң болады екен. Оныңды қой. Біз де жатың емеспіз. Мына Қырғызбай қайнағаның қолында тұра бер. Біреуден ілгері, біреуден кейін дегендей, құндерінді көріп кетесің. Кебенек кигеннен түнілме, кебін кигеннен түніл деген де бар. Тұз-дәм бұйырса, ерің қайтып оралар. Біздің ақылымызды алсаң, сол. Өзінді өзің тозаққа тастама. Жас балаңың да обалын ойла. Мына лауазымды кісінің сөзі – жанашырдың сөзі сияқты. Ақылға салсаң, айтып отырғаны рас. Ақылға салсаң, Рыскүлдың етегінен ұстап откен өмір қасіретті өмір.

Дүниенің әділетсіздігіне шыдай алмай, дүниенің рахатынан безген сол бір саяқ ерден көтерген баласы да жоқ. Сонда арасын дәнекерлеп тұрған не бар? Несін қимайды? Әлі басы жас. Жерде жатқан тесік моншақты да біреу көтеріп алады. Сонда неге зар?

Ізбайшаның үндемей отырып қалғанын байқаған Бектен болыс:

– Бара алмаймын деп қолыңдан бір жапырақ тілхат бер. Біз де жолымыздан қалмайық. Әңгіме осымен бітті дейік. Қалай хат білуші ме едің? Білмесең жақының ғой, қайнаған Қырғызбай жазсын, – деді.

Ізбайша бір сәт өзінің тілхатын әлдекімге оқытып отырған Рыскүлды көз алдына елестетті. Ізбайша түрме көрмеген. Ол түрмені қиссадағы зындан деп біледі. Зындан түбіне лақтырған тастай болып жатқан Рыскүл мұның тілхатын алады. Өзі хат танымайды. Біреуге оқытады. Тілхатты оқып берген адамға сенбей, өзінің өр мінез, құлық-сұмдығы жоқ туралығымен тік келіп:

– Әй, не оттап тұрсың? Мұны жазған Ізбайша емес! – дейді. Бірақ көніліне құдік кіреді.
– Шынымен Ізбайша менен безгені ме? О, опасыз қаншық! Қойныңдағы қатыныңа, астындағы атыңа сенбе деген осы, атасына нәлет! Менімен бірге бармасаң, – бадал! Басқа бай тауып ал! Көрермін көгергенінді! – дейді.

Ізбайшаның тізесінде момақан жатқан кішкентай қызы бала кенет басын көтеріп алып, өгей шешесінің көзіне бейқұнә жәудір, жәдігер көздерін қадап:

– Женеше, көкеме барам, көкеме барам, – деп кемсен-кемсен етіп, дауысы бірте-бірте көтеріліп жылап қоя берді. Ізбайша Тұйметайды бауырына қысты:

– Жылама, барамыз көкене. Көкенді тастап біз қайда кетуші едік, – деді. Кішкене сәби жылағанын қоя қойды. Ізбайша сонда болысқа бұрылып:

– Мырза, бізді босатыңыз. Рыскүлға жетейік. Бізді аясаныз, құдай сізді аясын, – деді.

Бектен болыс кенет шытынап, шарт етіп:

– Үйден шыға тұр! Біздің оңаша әңгімеміз бар, – деп зекіп айтты. Бағанадан бергі сыпайылық пердесін біреу сыпырып алғандай, дөрекі.

– Женеше, сен де шыға тұр, – деді Қырғызбайдың қатынына. Ол байғұс болысқа ажырая бір қарады да, ернін сылп еткізіп, оқпақ құстай ордандай, өз есігін өзі тарс еткізіп қатты жауып шығып кетті.

Бектен болыс сонда барып Қырғызбайға шүйілді.

– Ал, делдалым, қолыңа қағаз-қалам ал.

Қырғызбай сандық жаққа қарап қалбалақтап қалып еді, пристав сөмкеден бір парақ қағаз бен қалам ұсына берді.

– Жаз, – болыс бұйыра сөйлеп. –

«Мен Жылқайдаров Рысқұлдың әйелі Ізбайша Жетісу губернаторына мынаны мәлімдеймін. Рысқұлдың соңынан еріп, ссылкаға баруға келісім бермеймін! Қазір Әулие-Ата уезі, Аспара болысында Соқыров Қырғызбайдың қолында тұрып жатырмын.

Сауатсыз Жылқайдарова Ізбайша үшін қол қойған Соқыров Қырғызбай. 20-ақпан 1906 жыл».

– Делдал емес молда болуға лайықты адамсың-ау, Қырғызбай. Кәне енді қолынды қой. Дұрыстап қой. Анау-мынау, жаман-жәутік емес, губернатордың өзі оқиды бұл хатты. Сенің арбашанды ол түсіне алмас, эрине тілмашы бар ғой. Бәлкім, Рысқұл туысқаныңа да көрсетер. Ол сенің қолынды танитын шығар.

«Рысқұлға көрсетер» дегенде Қырғызбай шошып кетті. Қолын қояйын деп ыңғайланып жатқанда қайтадан тартып алды.

– Но-но! – деді пристав түсін сұбытып. – Базарда жүрген жерінен ұстап алып, түрмеге тығып тастармын бәлем.

– Менің қолым жүре ме, әйелдің өз қолы керек, – деді Қырғызбай болыс пен приставқа кезек-кезек жалтақтап.

– Ол сауатсыз, білдің бе? «Сауатсыздығы үшін» деп жаздың ғой жана, – деп пристав тағы түқыртып таstadtы.

Пристав тұрмақ, Меркедегі төртқұлдің базарында пиянкеш урядник бопсаласа, бір сөзге келмей бір сөлкебай беріп құтылатын Қырғызбай, мына төренің ызғарына көп төтеп бере алмай, жүрегі мұздап отырып хатқа қолын қойды. «Кешір, бауырым», – деді ішінен Рысқұлмен тілдесіп. – Кеш мен бейбақты. Баяғыда саған ілеспей, орта жолда Меркеде қалып қалғанымды қаламап едің. Енді тағы бір опасыздық болды. Оның есесіне сенің әйелің мен баланды бағып, қағуға ант етейін, бауырым. Сенің алдында арым таза болсын».

– Ну, Киргизбай, – деді пристав тілхатты ыждағаттап сөмкеге салып жатып. – Енді бұл әйелге әзір бол. Қашып кетіп жүрмесін. Айырылып қалсан, ух! Рысқұлдың артынан ол емес, сен кетесің.

Төрелер үйден шықты. Жас төлдің кіндігі қатпаған ерте көктем еді. Күн едәуір кешкіріп қалыпты. Аспараның басындағы сәуле малған майда бұлт қоянның жон арқасында жұмыр, жұмсақ. Аспан кеүілім жай, мөлдір көк. Мықанның арғы бетінде бір салт атты қырғыз тауды бетке алып, әндептіп кетіп барады:

– Ишь ты, қара-киргиз,— деді пристав әндептін салт аттыға қарап:

Мықанның арғы беті – қырғыздар. Әулие-Ата оязына қарайтын Шалдуар болысы. Қазақты – «киргиз», қырғызы «қаракиригиз» дейтін әдетіне басып тұр пристав.

Алатауға приставтың көзімен қарасан, қиқы-жиқы үйілген тастар. Көктем алдында қуанышы кішкентай қеуделеріне сыймай шықылықтаған шымшықтардың қазіргі беймаза тіршілігінен; кешегі алтын құректен кейін жұмыртқа қабығын тесіп шыққан балапан құсап, тоны жібіген топырақты тұртінектеп шығып келе жатқан көктің сыйбырынан; бетінді қыз алақаны сипағандай саф самалдың лебінен; осының бәріне шала мас болып бара жатқан анау қырғыздың сағынышты ән сазынан мына болыс пен пристав бейхабар. Кекіректе сезім қылы дың етпеген қаркеуделердің табиғаты тасыр, тілі докір. Верныйдың түрмесінде әкесімен бірге жатқан Тұrap Рысқұловпен енді он жылдан соң бетпе-бет кездесетіндерін бұл екеуі қазір білмейді. Аспара болысы Бектен Медеров пен Мерке приставы Афанасий Сокольский. Терек басында қураған жапырақ қалтырайды. Олар бұған назар салған жоқ.

– Поехали, – деді пристав.

* * *

Алматының аспанында да жаңа көктемнің толғағы бар. Көгілдір, түпсіз көк әлем. Бір қылау жоқ, бір қылпық жоқ. Жаратқан құдірет бар екені рас болса, дәл қазір аспанда ол жасырынар жер жоқ. Жаратқан құдірет бар болса, дәл қазір ол адамдардың көзіне көрінер еді. Бір жылдан астам уақыттан кейін күннің көзіне бірінші рет шыққан Рысқұлды көрер еді...

Айдауыл камераның есігін ашып:

– Рысқұл, ағаң келді, далаға шық, – деп сүйінші сұрағандай болды.

– «Менің қандай ағам бар еді?» – деп Рысқұл дағдарынқырап қалған. «Ағаң» дегенде алдымен ойына оралғаны баяғы марқұм Бердіқұл болды. Су түбінен көрінген суреттей болып Бердіқұлмен қатар көз алдына Дауылбайдың сұлдері тұра қалды. «Дауылбай да ағам, – деді Рысқұл. – Ол да алыс емес. Бірақ жазықсыз Бердіқұл жер жастанып, Дауылбайдың әлі осқырып отырғаны жаман».

Айдауыл Рысқұлды далаға шығарапты алдында аяғына кісен салды. Түрменің ауласына шыға бергенде жерге күн күлап түскендей дала жарқ ете қалды. Рысқұл еріксіз екі көзін басып тұрып қалды. Күн екеш жарық күнді де жатырқауға болады. Күндіз-түні тас шыңыраудың ішінде жатқан адам, ақ сәулеге көзі үйрене алмай әз соқырдай

түртінектеп әйтеуір алға жылжи берді. Бірте-бірте көзі жарыққа үйренген соң әуелі, ауланың ішін таныды. Такыр қораның ішінде мүмкіндігі бар жерге қылтиып көк шығыпты. Биік дуалдың сыртындағы нау теректер бүршік жарып, ашаң жасыл алқа тағынып қалған екен. Аш адамның тоқ тамақты көтере алмай қалатыны сияқты, кілең қапырық, тымырсық ауаға дағдыланып кеткен өкпе мына таза ауаға шыдай алмай сетінегендей.

Екеуі қақпа алдында құшақтасып көрісті. Ахат екі көзі жасаурап, немере інісіне қайта-қайта қарады. Қара нардай қайратты бұрынғы Рысқұл жоқ. Бұрынғы қарақошқыл өңі бит сорғандай боп-боз. Сүзектен тұрғандай, буыршын еті сылынып түскен.

– Құлышыны құдыққа құлаған мама биедей сенің мына абақтыңды айналышқтап шыға алмай журмін, шырағым. Өлгі бастығына қайта-қайта барып, сенімен көрісуге әрек мұрсат алдым. Жолатпайды, әбілет басқырлар.

Ахат қызыл жиек көзін тағы сүртті:

– Тұрар қалай? Тымау-сұмаудан аман ба? Сол қозымды сағындым.

– Аман, Аха. Күндіз жұмысына кетеді, тұн баласы біргеміз. Бірақ бұл күнді де көпсініп түр ғой. Жақында айыратын шығар. Қатын, баланы қатырғыға бірге ала кетемін деп губірнатырға арыз айтқаным талай болды. Әлі жауап жоқ. Соған қарағанда созбаққа салды-ау деймін. Иә, өздерің қалайсындар? Не болып жатыр ағайын? Ізбайша қайда? Молдабек қайда?

– Ағайын елге ауған. Молдабек өз үй ішімен бірге Ізбайшаны, Түйметайды алып Меркеге барамын деп кетті. Жүртта қалған жалғыз мен. Өзің мұнда жатқанда тұра тұрайын дедім, шырағым. Қайда асығамын? Сенімен қайыр-хош айтыспай тұрғанда, ешқайда кетпеймін.

Рысқұл тұнжырап қалды.

– Апыр-ай, бәсе, Ізбайшадан жауап жоқ. Меркеге кеткен екен ғой. Мыналардың менің арызыма үн қатпай қалғаны сол шығар. Таба алмай жүрмесін. Бірақ таппаушы ма еді. Әйтеуір, кешікті.

– Ізбайшаны іздетіп, біздің болыс пен старшынды біраз қысса керек бұларың, – деді Ахат. – Әуелі тоз-тозымызды шығарып еді. Әйтеуір, құдай рахымы түсіп, мені мазалағанды қойды. Сенің Шолақ Шабдарыңды маған қайтарып берді. Әне, сыртта байлаулы түр. Оны ұмытып кетіппін ғой. Жүр, көресің бе?

«Шолақ Шабдар» дегенде Рысқұлдың құлағы елен етіп, боп-боз өңіне қызыл рең жүгіріп, кәдімгідей қуанып қалды. Ежелгі досын көрмекші болып қақпадан мойын соза беріп еді, айдауыл алдын орап:

– Қайт! – деді.

Бүкіл өмірі ат үстінде өткен адам. тақымы ер-тоқымға тимегелі де жылдан асыпты. Інісі атты сағынғанын сезген қарт бүкшендеп барып, терекке байлаулы тұрған Шолак Шабдарды қақпаның алдына жетелеп алыш келді. Рысқұлдың есігіне біткен жалғыз малы. Рысқұл «тәк-тәк» деп тұмсығынан сипап еді, жануар иесін таныды ма, кеберсіген үстіңгі ерні қыбырлап, тұтқынның қолын талмай берді. Бұл сірә, жылқы баласының біреуді жақсы қөргенде істейтін ізеті шығар, сонысымен өз мейірімін білдіргені шығар. Не де болса, Рысқұлдың жүйкесі бір жібіп кетті, шыдамы берік азamat тебіренгеннен көмейіне өксік тығыла берді:

— Е, Шолағым, ризамын саған, — деп сыйырлады. — Шіркін, саған мініп алып, Талғар мен Түргеннің тауларын, Шелек пен Есіктің алқабын аралап, жортып жүрген жоқшылық күндердің өзі бір ғанибет екен-ау?!

— Е, шырағым, үмітсіз шайтан ғана болсын. Өлі кім білген. Дәм-тұз таусылмаса, Шолағына да мінерсің, — деп сезімтал қарт інісін жубатқан болды.

— Ой, Аха, сіз де айта бересіз, — деп құлді Рысқұл. — Бұл Шолақ оннан асып қалды. Енді мен оралғанша он жыл өтсе, бұл байғұстың басы курап қалмай ма?! Бірақ, кім біледі, кімнің басы бұрын қуарын. Менің жаураған жанымды қазір тек үзілмес үміт оты ғана жылытады. Адам сорлы қызық екен ғой. Айдалатыныңды, құлақ естімеген, көз көрмеген, қиянға кететініңді біліп отырып, әлденеден үміт етесің. Не екенин өзің де білмейсің. Бірақ әйтеуір дәметесің.

– Үмітсіз шайтан ғана болсын, шырағым. Үмітінді үзбе, адамның үміті үзілгені – үні өшкені. Сен тұрмақ, мына жетпістен асып, басы жерге жеткен менің де жарық дүниеден үмітім бар. Енді маған не дауа. А бірақ қеудеден шыбын жан шықпай тұрғанда, қыбырлап жүре бергің келеді. А сондықтан жасыма, шырағым. Мына тірі қоленкең тықыршып тұрғой. – Ахат айдауылға қарады. – Сөзді көп созбай, қоштасайын. Тұрады бір көрсем деп едім...

– Избайшадан жауап болмаса, өзіммен бірге Тұрады ала кетпекпін. Ал алда-жалда рүқсат етпесе, бір құдайға, одан соң өзіңе тапсырдым, Аха. Оған жаны ашитын басқа бір адам жоқ. «Ағайының қөп болса адам тимес, көсөуің ұзын болса қолын күймес», – деуші еді. Мен ағайынсыз емес едім, бірақ азаматы аз болды, атасына нәлет. Мен оларды кінәламаймын. Олардан кінә жоқ шығар. Жалаң қолмен от көсеп, аяғы күйген тауықтан тарығып қалған шағымда, Алматының абақтысын, Мекке айналғандай сырттан торып, жанымнан шықпай жүрген жалғыз сенсің. Ризамын, Аха. Екі дүниеде де ризамын. Өлдекәлай заман болса, Тұрады тастама.

Карт ағасы Рысқұлды құшақтап, төсіне төсін басып, жел шайқаған кәрі емендей теңселіп, көп тұрды. Сонда кәріліктен шаршаған, үздіксіз соғудан мезі бола бастаған жалқау жүргегі қайтадан жанданып, өлімсіреген өзенге таудан тасқын құлағандай, тулас, дүрсілдеп қоя берді. Шыдамы біткен айдауыл Ахатты иығынан тартып:

– Үақыт бітті! – деп қалды.

Еті қашқан қу сүйек иықтың тынымсыз діріл қаққанын қолымен сезген айдауыл амалсыз тағы аялдаған.

Кім білген, бөдененің құйрығындағы тұқыл тіршілікте түрменің құлпы мен темір торынан басқа, аш қандала мен атала быламықтан басқа, ақсиган тістер мен ақырған бұйрықтан басқа, бұл тіршілікте туысқандық, қимастық, қыыспастық, өзек ертенер сезімді айдауыл пақыр сонда бір сәтке өз басынан кешкен де болар...

* * *

«Есен-сау барсыз ба, Тұрадың көкесі? Біз бір-бірімізді көрмегелі міне, екі жылга жақындасты. Өзіміздің Бесагаштагы жеркепеден сіз аттап шыққалы бері екі жаз, екі қыс өтті. Міне, тағы да көктем шықты. Кеше мен наурыз көкті көрдім. Көзіме жылы үшырады. Сізден бір хабар берер деп дәметкен едім, тілсіз құс тук айтпады. Сөйтсем, ол жылы жақтан, оңтүстіктен ұшып келеді еken гой. Ал, сіз болсаңыз Алматының абақтысында, қазір біз Түйметай екеуміз панарап жүрген Меркеден алыстасыз. Мен көрген наурыз көк, сірә мына Меркеден өтіп, Алматыға да барап. Анда-санда абақтыдан сізді далага шыгарғанда сол наурыз көкті сіз де көресіз. Түйметай екеуміздің сәлемімізді, сағынышымызды жеткізер ме сізге жағудір көз, көгілдір құс? Біз сіздің етегіңізден ұстап, қиянға кетуге де ықтиярлымыз. Ол басында құдайдың пешенеге жазғаны сізben бірге өмір кешу болған. Есіңіздеме, Тұрадың көкесі? Мен сіздің жер кепеңіздің табалдырығын таудай бүккө балап, ыс басқан жертоленің аласа тәбесін шаңқаң ақ орданың шаңырағындағы санап, өз еркіммен аттап едім гой, Онда мен жасым жиырмага толмаган жас бала едім. «Қатыны өлген қаңғыбасқа тиғен інесі?» – деді жүрт сонда. Ауылнай Таубай сөз салып еді алдында. Тағдыр еken, оған көнбей, сізге көзсіз ілесе бердім. Үйіміз жеркепе болса да, қарлығаштың ұясындағы еді. Енді ол қаңырап қалды. Енді мен үш таған ошақты, түбінің жарығы жез шегемен жамалған қара қазанды, қос уыс дән табылғанда талқан тартатын тас диірменді сағынамын. Қалды бәрі де. Тұrap кілтін бұрап сылдырлатта беретін ескі әбдіра да қалды. Оның ішінде ақ шүберекке ораулы жататын ақ бәкіні ала кеттік. Сізден тапқан баланың кіндігін сол бәкімен кесуді құдай маган қимады. Жанымыздагы терең сайдан екі шелек су көтеріп келе жатқанда түсік тастап, содан қайтып бала көтермей қалдым мен бейбақ. Бірақ алты айлығында бауырыма салған Түйметай менің өз өзегімді жарып шыққандай. Құдай күә, мені Түйметайдың өгей шешесі деп ешкім айтпас. Тұрадың жөні бір басқа. Ол да менің өз балам. Бірақ менің ақ төсімнің ісін алмаған. Сонда да қатты сағынамын. Не күйде жүр ол қазір? Мені есіне ала ма? Тірі болсын құлымын. Менен сәлем айтыңыз, анасымын мен оның.

Тұрадың көкесі-ау! Азғырған жүртттың айтқаны келді. Мені сіз үлдемен бұлдеге ораган жоқсыз. Біз ерлі-зайыпты болып қосылған бес жылдың ішінде менің ініміне бір-ақ рет жаңа көйлек ілініпті. «Батыр байымас» деген рас еken. Бүйіріміз томпайып, тоя тамақ ішкен күніміз аз болды. Бір уыс талқан табылса Тұrap мен Түйметайдың аузына тостым. Өйткені мысық екеш мысық та, қанша аш болса да, ұстаган тышқанын алдымен балаларына әкеліп береді. Таубайга тисем, ақ майы ақтарылған қара шараны өзім ұстар едім. Кеше сіз түрмеге түскенде, Бесагаштагы ауылымыз ойран болғанда Таубай мұны бетіме салық қылып, табалады гой. Бірақ мен тағдырыма налымаймын,

Тұрадың көкесі. Сіздей ер азаматтың әйелі екеніме шүкіршілік етіп, еңсемді түсірмей, жүргіттың жүзіне қымсынбай қараймын. Бір елі аузына екі елі қақпақ қоя алмаган жүргт не десе, о десін, менің пірім сізсіз, Тұрадың көкесі. Мен сізге сенемін. Өзіңізбен бірге Сібірге бізді де ала кетпек болғаныңызды есіткенде, менің іши-бауырым елжіреп, сізге – еріме, піріме деген ынтық, мына адасқан қаздай қаңқылдан жүрген сәтте, жсаныма сая, іргеме ық болды. Сізге ілесіп, қыстың қыспағында омбылап қалған жаралы киқтей, қынышылық көрсек те арман жоқ.. Тәнірі қос көріп, төрелердің рақымы түссе, бізді аждаһаның аузына апарсаңыз да, ала кетіңіз, Тұрадың көкесі...».

Баланың басындай сом құлыптың сақыр-сұқырынан Рысқұл шошып оянған. Ояна салып өз қолына қарады, жан-жағын сипалады. Ізбайшаның жанағы хаты үшті-күйлі жоқ. Аңырып, есенгіреп отырып, есін жиғанды барып, әлгінің түсі екеніне көзі жетті. Кенет күн тұтылғандай, көзінің алды қарауытып бара жатты. Түсінде жайраңдаған қайран көңіл бір сәтте талқан болды.

Айдауылдың құлыпты салдыратқанын Рысқұл зарыға күтіп, сағынып жататын. Атуға алып шықпақшы болса да, есіктің бір ашылғаны жақсы. Ал бірақ мына бір ынтызар шақтың шырқын бұза, камераның ішін жарқыратқан күнді сөндіре, әдемі түстен адастыра келген айдауылды қазір Рысқұл екі көзімен есікке шегелеп жібере жаздады.

Айдауылдың соңынан түрменің бастығы Приходько мырзаның өзі кірді. Бастықтың өзі кірсе, тегін келіс емес.

– Қалай, Рысқұл? – деді Приходько шала-пұла қазақша, ескі досымен сөйлескендей.

– Қалай болушы еді, мырза. Сендерден хабар күтіп жатқан.

– Хабар жақсы емес, Рысқұл, – деді Приходько жаны ашығансып. – Сеники қатын отказ берген. Хат мынау. – Приходько қағазды Рысқұлдың қолына ұстаптай қашықтан көрсетті де, баяғы Қырғызбай қолымен арабша жазылған тілхаттың әуелі орысша аудармасын оқып, оны тілі жеткенше қазақшалап берді.

– Сенбеймін! – деп Рысқұл орнынан атырыла түрегелді. – Маған атбекет болған қазақ жігіті қайдада? Сол оқып берсін. Менің әйелім емес мұны жазған. Мынау жалған!

Рысқұл ар жағын айта алмай алқынып, демі таусылып барып кенет тоқтады.

– Сеники ақмақ, Рысқұл, – Приходько қауға сақалын талдап тұрып. – Қандай қатын өз еркімен каторгаға барады? Қатындар бәрі сондай. Сенбеу керек.

– Өтірік айтасың, қатындардың бәрі опасыз емес. Опасыз болса, патшаны өлтірмек болған орыстардың қатындары байларының соңынан Сібірге неге барған?

– Oho, сенің сауатың ашылып қалған екен. Мұны кім айтты саған? A! Кім айтты? Әлгі онбаған Бронников қой. Солай ғой, ә? Онықі сандырақ. Сенің жаныңдан оны дұрыс алып кеткен екенбіз. Ал, о басында қасына бекер орналастырғанбыз. Көрдің бе, жабайы

киргизге декабристердің кім болғанын үйретуін. Ақымақ, сен декабрист емессің ал сенің әйелің артыңнан Сібірге ілесіп баратын дворянка емес. Трубецкая мен Волконская бұзық күйеулерінің соңынан іздел барса, олар бай болған, қалтасы қалың болған. Өз қаражатымен көшіп-қонған. Ал сенің қатыныңың қалтасында қара бақыр да жоқ. Жолда бір жерде арам қатып қалса, обалына кім қалмақ? Соны білген сенің қатының. Ол сенен ақылдырақ екен. Міне, тілхаты. Көп күйсемей, жолға жинал!..

Приходько есік жаққа бұрыла бергенде, Рыскұлдың жан дауысы шығып:

- Мырза! Онда маган Тұрарды ала кетуге рұқсат ет! – деп ышқынды.
- Жасы жетпеген баланы каторгаға жіберуге зан жоқ, – деді Приходько ашуланып.
- Онда мен губернатырга арыз айтамын. Гүбірнатырга! – деп қайталады Рыскұл, түрме бастығы губернатордан сескенеді-ау деген үмітпен.
- Айт, айт. Арыз жаз, өзің жаза алмайсың. Анау Бронников деген досыңа жаздыруға рұқсат бергізейін!..

Приходько кетісімен, камераның ішін күдік жайлады. «Сенейін бе, сенбейін бе», – деді Рыскұл сілейіп тікесінен тік тұрған күйі терезеден қорінген айға қарап.

Ай жарықтық толықсып тұр екен. Оның бетіндегі мен Рыскұлға таныс адамның сүлдесіндей болып қорінді. Күндізгіден гөрі тұн баласы жортуда көп жүрген Рыскұлдың ай бетіне анықтап тұрып қарағаны осы болар. Бесағаштағы сайдың табанынан иін ағашпен су көтеріп келе жатқан баяғы Қалипа марқұм мына түрме терезесінен қарап тұрғандай екен. Аспандағы айдың мені Қалипа болып елестегені Рыскұлды сәл сескендірді. Неге Ізбайша емес, Қалипа еске тусты?

Қалипа марқұм Тұрар мен Тұйметайдың анасы еді ғой. Тірі адам тіршіліктің құлы. Тырбанып жүріп, өзектес жан жолдасы болған адамның бейнесін көңілінен өшіріп ала жаздапты... «Қайран Қалипа, сен болсан маган ілесер едің. Ақ қар, кек мұзда да бірге болар едің. Менің Тұрарымның анасы, Тұйметайымның анасы. Аруағың риза болғаны ма? Қысылтаянда неге елестедің көзіме? Кінәлі болсам, кеш мені!».

Тар терезеден ай қиғаштай берді. Ай бетіндегі мен үндемеді. Үнсіз қоштасу шығар.

Ай тасаланып, камераның іші түнекке толды. Рыскұл еденге жантайып, көзін жұмды. Әлгіде түсінде оқыған Ізбайшаның хаты көңілінде қайта сайрай бастады. Көкірек көзіне Ізбайша елестеген қалпында, кірпігі айқасып, Рыскұл қалғып кетті.

Ізбайша оны жаңа көргендей, тұн қарандысында танымай қалғандай жұмсақ алақанымен бетін сипалады. Мандайының сзықтарына дейін түгелдең, құлағының сырғалығын ұстап көрді. Ақыры Рыскұл екеніне көзі жеткендей, бетіне бетін тақап, ерінің мойнынан құшақтап, күрсініп қойып, көп жатты. Тәтті тұс Ізбайшаны ғайыптың ісімен Сібірге де, Сахалинге де алыш барады.

Сахалин сапарында жүріп, Рысқұл туған елін, Ақсу-Жабағылының аршасын, Алатаудың ақ шындарын, жәдігері Тұрарын, тұлымшағы селтиген Түйметайын өзегі үзіліп сағынғанда, Ізбайшаны да аңсайтын болады. Жалған хат пәк көңілді жаңылдыра алмайды.

Приходько үйінде Наташаның бәсіре бөлмесі болар еді. Бөлме тап-түйнақтай таза, шап-шақ қана. Бір қабырға кітап толы шкафттар, екінші жақ іргеде жап-жалтыр қара пианино тұрады. Жалтыраганы сонша, суретің көрінеді. Наташа гимназиядан келген бойы, портфелин тастай салып, формалы киімін ауыстыруға да шыдамы жетпей, пианиноның ауыр қақпағын ашып, нәзік саусақтарымен піл сүйекті аппақ клавиштарды басып-басып қалғанда, кішкентай жүрегіңің қылдарын біреу шертіп-шертіп жібергендей сиқырлы үн төгіліп жүре береді.

Ахат атаның қотыр ағаш домбырасынан өзге аспап көрмеген Тұрар үшін пианино дегенің тек ертектің елесі. Бірақ ертек те емес, тұс те емес, жалтыр қара ағашын сипауға да жасқанып, сиқырлы күй сандықтың қасында тұр.

– Ойнап көрші, – деді кенет Наташа Тұрарға айналмалы дөңгелек орындықты ұсына беріп.

– Жоқ, мен білмеймін, – деп Тұрар шегіншектеп еді, Наташа оны жеңінен тартты.

– Ұялмай-ақ қой, мүмкін, үйреніп кетерсің. Мүмкін, сенен үлкен музықант шығар. Сен өте алғырысың ғой. Аз уақытта жазуды да, оқуды да үйреніп қалдың.

Тұрарға мына қыздың боямасыз шын сөзі жігер берді ме, именбей барып орындыққа отырып, әуелі қаз-қатар аппақ клавиштарға бір қарап алыш, оң қолының сұқ саусағымен ғана біреуін басып байқады. Дәу күйсандық мұны жатырқағандай гүр ете қалды. Тұрар қысылыңқырап Наташага қарап еді, қыз сықылықтап күліп жіберді. Сонан соң басқа орындық әкеліп, Тұрармен қатар отыра қалыш:

– Кәне, бір ән айтып көрші. Мейлі қазақша бола берсін. Ыңылдал, нобайын келтірсөң болғаны, – деді. – Мен қосылайын.

– Ән білмеймін.

– Қойшы. Бірде-бір ән білмейсің бе?

Бесағашта әншілер бар-ақ еді. Бірақ әндері мұнды келетін. Той-томалақта, боза жорада екеу-екеу қосылып айтысқанда, сөздері мына сарындағас келетін:

Жиырмаға жиырма жуық дейді

Шаңырақты көтерген уық дейді, ғашық жар.

Оралыңың барында ойна да күл,

Өлгеннен соң қара жер сүйк дейді, ғашық жар.

Неге екені белгісіз, сол көп әндерден қазір Тұрардың есіне тұскені «Елім-ай» болды. Ахат та ұдайы осы әуенде домбырамен тыңқылдатып отыраш еді. Қазір Наташа қолқалап қоймаған соң, бала сол әуенде ыңылдан айта бастап еді, Наташа іле зде қағып алыш, пианино тіліне түсірді. – Қазақша бір сөз білмейсін, қалайша тез түсініп қойдың? – деп Тұрар таң қалды.

– Музыкаға тілдің, тілмаштың керегі жоқ, жақсы музыка кімге болса да түсінікті, – деді қыз қазақ әуенін бірден ұғып алғанына қуаныш.

Хат танымайтын Рысқұлға қатын-баламды өзіммен бірге ала кетемін деп арыз жазып бергені үшін, түрме бастық Александр Бронниковты қайтадан саяси тұтқындар камерасына ауыстырған. Әу бастағы үміті ақталмады. Бір камераға діні басқа орыс пен қазақты қатар жатқызып, ырылдастырып қоймақшы еді, қайта бұлар бірі нағашы, бірі жиендей бауырласып кетті. Рысқұлды қойшы, ол енді қақпанға тұскен қасқыр, бүлікшіл Питердің бұзығы бала Тұрарды большевиктердің идеясымен ауыздандырып жүрер деп, Приходько көнігі революционердің іргесін аулақ салған. Бірақ ақылы түстен кейін кірді. Приходько Тұрардың санасын шіркеудің шырмауысымен шатыстырамын деп жүргенде, Бронников Лениннің есімін оның балғын жүргегіне жазып қойған.

Приходько Тұрарға бір емес, екі мұғалім тауып бергенін де білген жоқ. Бірі өзінің қызы Наташа да, бірі – Александр Бронников. Наташадан Тұрар орыстың тілі мен әліппесін үйренсе, Бронниковтен өміртану ғылымынан, қоғамтану ғылымынан ауызданып, саут алды. Наташадан ол Пушкиннің атын есітті. Бронников арқылы Ленин есімі жатталып қалды.

Аркаша мен Наташаны Тұрар күймеге салып, гимназиядан алыш қайтқанда, Наташа Тұрарды жібермей, екеуі отыра қалып, Пушкиннің ертегілерін оқушы еді. Бір күні Наташа Пушкиннен «Тұтқын» деген өлең оқыды.

«Сижу за решеткой в темнице сырой.

В скорбленный в неволе орел молодой.

Мой грустный товарищ, махая крылом,

Кровавую пищу клюет под окном.

Клюет и бросает, и смотрит в окно.

Как будто со мною задумал одно.

Зовет меня взглядом и криком своим

И вымолвить хочет: «Давай, улетим!

Мы вольные птицы: пора, брат, пора!

Туда, где за тучей белеет гора,

Туда, где синеют морские края,

Туда, где гуляем лишь ветер... да я!...».

– Тұра тұршы, Наташа! – Тұrap қараторы жүзіне қан шапшығандай қүреңітіп. – Ол менің көкемді қайдан біледі?

– Кім? – деді Наташа түкке түсінбей, шашыранқы гүліндегі көгілдір көздері тандана кең ашылып.

– Пушкин. Мынау жазып отырғаны менің көкем той. Жуан темір тордың ар жағында, дымқыл түнекте отырған менің көкем. Ол темір торға мұңая қарағанда:

«Әттең, қанат бітіп, мына тесіктен ұшып шығып, ақбас шындарға, тек самал ескен кең дүниеге кетсек», – дегендегі болып отырады.

– Ой, Тұrapка! – деп күліп жіберді Наташа. Үні ботақанның мойнындағы күміс қоныраудай сыңғырлайды. – Пушкинді алдақашан атып өлтірген. Ол сенің көкенді қайдан білед?

– Жоқ, Наташа. Мынау менің көкем туралы, – деп Тұrap көнбеді. Көнгісі де, сенгісі де келмеді. Пушкин оның санасына пайғамбар болып енді.

– Енді көкемді алысқа-алысқа алып кетеді. Ол жақта жаз болмайтын көрінеді. Шанаға ит жегіп жүреді екен. Ақ ауы болады екен. Ал, менің көкемнің жыртық шекпенінен басқа киімі де жоқ, – деп мұңайды кенет.

Наташа өзінің кішкентай досын аяп кетті. Оның қам көңілін немен көтерерін білмей, қайтіп қана көмектесерін білмей қиналды. Жүгіріп асүйге барып, ішіне алма салып пісірген аппақ наң әкеліп:

– Мә, Тұrapка, – деді.

Тұrap нанды қағазға орап қалтасына салды.

– Жесеңші, – деді Наташа көкшіл көздері мейірленіп.

– Көкеме апарып беремін. Мүмкін, оны таяуда әкететін шығар. Жолға азығы да жоқ.

– Бишара Тұrapка, – деп Наташа баланың қап-қара шашынан сипап қойды.

Кенет Наташа бөлмесіне Приходько мырзаның өзі кіріп келді. Қорқып кеткен Тұrap орнынан ұшып тұрды. Ұрлық қылған адамдай, қалтасындағы нанды сипалады.

– А, Наташенька, шефке алған шәкіртінің табысы қалай? Не оқып отырсындар?

– Пушкинді, папа, – деді Наташа жарқылдан.

Приходько қабагы түйіліп, тұнжырап қалды.

– Құдай заңын оқыт оған демеп пе едім? Закон Божий, ол сабақтан өзің де нашар үлгеріп жүрсің, Наташенька. Жақсы емес.

– Мейлі, папа, үйретейін. Өзім де үйренейін. Міне, қазір отырайық, – деп Наташа Закон Божий кітабын іздең бәйек бола қалды. – Бір тілек айтсам, орындаісың ба, папа? Орындасан, айтқаныңың бәрін-бәрін істейін.

– Ол не, айта ғой, қызым, – Приходько Наташаның ықыласына риза болғандай қабагы ашылып.

– Тұрардың әкесін каторгаға айдатпай-ақ қойши. Осында бола берсін, сонда Тұрар да бізбен бірге болады. Екеуміз Закон Божий оқымыз. Жарай ма, папа?

Періште бейнелі нәзік қыз папасының бұғы мойнынан құшактап, оның сақал басқан топырақ түстес бетіне мөлие қарады. Әкесі қызының қолын мойнынан босатып:

– Қызым, мұндай әңгімеге араласпа. Бұл бала-шаға араласатын іс емес. Тұрардың әкесі сottалған адам. Оған мениң пәрменім жүрмейді. Мен әлгінде оған жолығып қайттым. Тұрарды өзіммен бірге ала кетемін деп жоғары жаққа арыз бермекші. Онысынан түк те шықпайды. Әйткені жасы он төртке жетпеген баланың ссылкага айдалушының соңынан ілесуіне заң жоқ. Бірақ әкесі кетсе де, Тұрар біздің үйде тұра береді. Солай ма, Тұрарка? Мүмкін, оқуға түсіп кетерсің. Саған құдай әкенінің жолын бермесін. Құдай жолын қалап ал. Қор болмайсың. Оқып, адам болып, патшага адал қызмет етсең, бәлкім, кейін әкенді айдаудан босаттырып аларсың. Сен өте зерек баласың. Әйтпесе, сені үйге кіргізбес те едім. Ал құдай берген қабілетті қор етпеу керек. Аздал сауатың ашылған соң, егер айтқанымды бұлжытпай орындаң жүрсөң, Духовная семинарияға түсіремін. Сонда жабайы басурмандарды шын құдай жолына бастайтын сен боласың. Әне, адасқан әкене сонда қол ұшын бере аласың. Әкенді жақсы көретінің рас болатын болса, оған көмектесіп, оны шыңыраудан шығарып алушың бірден-бір жолы осы. Ойлан. Мен саған шын ниеттен жақсылық тілеп тұрмын. Құдайға сенсөң, құдай сенің тілеуінді береді. Басқаның шарапаты шамалы. Құдайға сен, бала!

– Тұрарка, кел, тез оқиықши Закон Божийді. – Періште пейілдес бейкүнә қыз кішкентай досының тұйықтан шығар жолы табылғандай, тез-тез Закон Божийді оқыса, Тұрардың әкесі тез-тез тұрмаден босанатындағы қуанып, сеніп қалды.

Алтын түстес әдемі шашы толқынданып, ақсары жүзі албырап, шашыратқы гүл көздері жәудіреп, бар ынта-ықыласымен жанашыр болған періште пішіндес қыздың мына бір қызба әрекетіне Тұрар да нанып қалғандай.

Баланың илігейін дегенін көрген Приходько жүзі жылып, түкіс қабағы жадырап:

— Молодцы, — деп бөлмеден шығып бара жатты.

Приходько — патша тәртібінің құлақкесті құлы. Ал оның пәруана түсінігі бойынша, шіркеу патша тағының ең сенімді сақшысы. Патшаға қарсы қастандық пиғыл жайлаған адамдар шіркеуге бармайтындардың, құдайға нанбайтындардың арасынан шығады. Олардың жүргегіне дию-шайтан ұялаған. Ал қазақтың қаршадай баласын, әм зерек баласын христиан дінінің насихатшысы етіп баули алса, онда оның қазактарға деген ықпалы орыс попының ықпалынан он есе, жүз есе пәрменді болмақ. Татарлардың бірсыптырасы, якут-сахалар, тіпті алыстағы жапондардың едәүірі христиан дініне кіріп, шоқындырылды емес пе? А неге қазактарды шоқындырмасқа? Бұларды қашанғы мылтықтың күшімен, найзаның ұшымен ұстап тұрарсын. Бұл да керек, әрине. А дінге, қасиетті православие дініне кіргізсөң, уысында ұстau оңайырақ. Осы саясатты ояз болып, губернатор болып, түбегейлі қолға алмайтыны өкінішті. Ничего, православие шіркеуінің адал пәруанасы Приходько мырза түбінен ойлады.

Осындай ойдың толғағында тебіренген Приходько өз бөлмесінің төрінде тұрған иконның алдына барып қайта-қайта шоқынды. Икондағы құдай-ананың қолындағы нәресте оның көзіне Тұrap болып елестей берді. Приходько шошып кетіп, қайтадан жүлкөнген шоқына берді.

* * *

Тұrap кешкі апақ-сапақта камерасына қайтып келгенде, камерада экесімен бірге отырған Бронниковты көріп, әрі таңданып, әрі қуанып қалды.

— О, Саша ағай, сіз бізге қайтып келдіңіз бе?

— Иә, Тұrap, сағындым сендерді. Бірақ мені қазір әкетеді. Сен жоқта көкең екеуміздің бітірген шаруамыз мынау, — деп Тұrapдың қолына бір тарақ қағазды ұстата берді. Тұrap қағазды өлеусіреген шырағданың әлсіз жарығына тосып тұрып, ежелеп оқи бастады.

«Жемісу губернаторына Верный турмесінде жатқан каторжник Рысқұл Жылқайдаровтан

Арыз

Алдағы маусым айында келесі этаппен каторгага айдалмақшымын. Осы себепті Сізден құлдық ұра өтінемін: балам Тұrapды өзіммен бірге ала кетуге рұқсат етіңіз. 25-мамыр 1906 жыл. Верный қаласы. Сауатсыз Рысқұл Жылқайдаров үшін қол қоюшы

Александр Бронников».

Бала сілейіп тұрып қалды. Жанындай көретін адамнан, туган экесінен айырылатын кез мұнша таяп қалғаны қатты шошытты.

– Мені олар жібермейді, көке, – деп әкесінің мойнын құшақтады.

– Оны қайdan білесің? – деп Бронников баланың иығынан тартты.

– Приходько айтты. Ол мені шоқындырмақшы. Шіркеу окуына түсіремін дейді. Сонда әкенде каторгадан босатып ала аласын дейді. Әкең арызданғанмен бәрібір сені оған қосып жібере алмаймыз деді.

– А, залым! – деп Бронников шекелеп отырып өз тізесін өзі дәу жұдырығымен бір үрді. – Сенен поп тәрбиелеп шығармақшы екен ғой.

– Не дейді? – деп Рысқұл қос қолымен жер тіреп сілкіне түрегелді.

– Тыныш! – деп басу айтты Бронников.

– Шоқындырғаны несі? Енді істемеген қорлығы сол еді. Қолында өлейін! – деп Рысқұл дес бермеді.

– Тыныш! Бәрібір құр кіжінгеннен түк шығара алмайсың, Рысқұл. Балаға кесірің тиіп кетеді құр бекер. Ойланайық. Сенен поп жасамағы, әрине, иттік, Тұrap бауырым. Поптың үлкені – Ғапон. Сол үлкен иттің кесірінен Питерде мындаған адамның қаны төгілді. Сол үлкен иттің кесірінен, міне, мен елімнен, отбасынан айырылып, алыста, абақтыда жатырмын. Жок, Тұrap, сен шіркеу окуына түспейсің. Шоқынбайсың да. Бұл барып тұрган масқарашылық. Отаршыл оңбағандардың жексүрін саясаты. Ал бірақ мына арызды қанағаттандырмауы әбден ықтимал. Ондай жағдайда, Рысқұл каторгаға кетіп, сен қалған жағдайда, Приходьконың қармағынан құтылуға тырыс. Тұrap бауырым, Пішпекке, не Әулие-Атаға барып, қалайда окуға түсуге тырыс. Сен өте жассың. Бірақ жағдай сені есейтті. Ерте есейдің, бауырым. Бұл қалада қалма. Приходько оңбаған сенің сананды улап, өз халқының жауы етіп баулымақ. О, залым ит! Алданба, Тұrap!

Әлгі арызға жауап көп кешіккен жок. Облыстық басқарма Верный полицмейстірі арқылы мына мәнді жауап қайтарды:

«Верный полицмейстріне.

Облыстық басқарма Верный тұрмесінде жатқан каторжник Рысқұл Жылқайдаровқа мынаны хабарлауызызды тапсырады...

Оның арызы қанағаттандырылмайды. Ереженің 120-шы статьясына сай, жасы он төртке жетпеген балалар каторгага ата-анасымен бірге айдалуға жатпайды.

Осы жауапты хабарлағаныңыз туралы Рысқұл Жылқайдаровқа қол қойдырып, қағазды полиция Басқармасында сақтаңыз.

Вице-губернатор Осташкин.

31-мамыр 1906 жыл. № 8465».

1906 жылдың маусым айының тамылжыған таңында Рысқұл камерасының құлпы соңғы рет салдырлады. Рысқұл өзіне жыл жарым мерзім мекен болған тас зынданмен қоштасты. Ол соңғы рет айқыш-ұйқыш сом темірді терезеге қарады. Қуқыл аспанның қызығы көрінді. Беторамалдың көлеміндегі ғана қиық. Ізбайша тігіп берген шашақсыз орамалдай. Аспанның алақандай көлемін көріп, Ізбайша есіне түскенде, Рысқұлдың бүйрегі бір бұлк етті. Тым болмаса, қоштаса да алмай қалатын болды. Енді қайтып тірідей көрісуге тағдыр жаза ма, жоқ па – белгісіз.

Қоштасып, арыздасып қалу керек-ақ еді. Құдай қос көрмеді. Ізбайша жазды деген тілхатқа Рысқұл сенген жоқ. Жүргегі құрғыр ит қапқандай қапалы. Суынар, суалар кезі болса да жүректегі сезімді сылып алып тастауға ешкімнің әлі келмейді екен.

Ізбайша мен Тұйметайдан көз жазғалы екі жылға жақынадады. Олардан айырылу қын да болса, уақыт өткен сайын бет-жузі, елесі көмекілене берген.

Ал Тұрардың жөні бір басқа. Тұрмеге түскеннен бастап, тұн баласы өзімен бірге болған ұлының іісі әкенің жан дүниесіне қылышпен қырып жусаң да кетпестей болып сініп қалған. Енді сол Тұрармен айырылысатын қиямет-қайым азабы азынап тұр.

Бүгін тұні бойы ол баласын бауырына қысып жатты. Амал жетсе, Рысқұл өзінің көкірегін жарып жіберіп, жалғыз жәдігерін қалталы қасқыр сияқты қеудесіне жасырып, алыс сапарға өзімен бірге ала кетер еді, оған айла жоқ.

Тұні бойы көз ілмей, қияннаттан мұздаған жүрегін жылтықсы келгендей, Тұрардың ыссы басын қеудесіне қысып жатты. Бұл тұні оған өткен-кеткен хикаяны айтып, мазалаған жоқ. Айтар әңгіме айтылып болған. Рысқұлдың керсоқпақ, кескілескен қын өмірі баласының басында үлкен бір кітап болып жазулы жатыр. Рысқұл оқымаған жан болғанмен, көкірегі ояу адам еді. Тұрменің ұзақ тұндерінде баласын үйқыдан қысып отырып айтқан сырлары зая кетпес. Тұrap енді бір жиырман жылдан кейін ұлы жазушымен дос болып, өз әкесінің басынан өткен шытырман шындықты оған, арман атысындағы етіп айтып береді. Содан барын «Қараш-Қараш» туар...

Рысқұлдың есіне, Саймасайды атар алдында, бір түп бұта басында отырған кішкентай шымшық түсе кетті. Қар суырған ызғырық жел қос қанатын қеулеп, жүнін қобыратқан сол шымшық тырмысып бұтадан тырнағын айырмай қасарысып қалып еді.

– Балапан, – деді Тұрардың басын мүйізгек алақанымен сыйип. – Қанаты қатаймаған балапаным, қара дауылға қарсы ұша алармысың сен? Йығы жоқ, селдір бұтанаң басында жалғыз қалдың-ау, сен! Атасына нәлет! Қүңей-қүйрек болма, бірақ. Өлмейсің! Сұп-суық сұрғылт күлдің арасында сөнбей жатқан бір түйір шоқтай болып, қалың қара бұлттың арасынан жылт етіп, анда-санда күн де көрінер. Жұдеме! Жарлының жан серігі – жасымау. Жасыма! Ұқтың ба, Тұrap?

– Ие, көке, – деді ояу жатқан баласы әкесінің қырсығы қалың, қыртысы мол мойнын қыса түсіп.

Соңғы рет камераның есігі ашылды. Пішпектен кеше келіп жеткен этап бүгін ертелеп жолға шықпақ. Таңғы салқынмен жүріп, ыстық түскенше жол өндірмек. Пішпектен шыққан аттар ауыстырылды. Арбалардың күпшектері майланды. Айдауылдар жаңарды. Азық-тұлік тиелді. Қырғызстаннан келе жатқан каторжниктер отырған арбалар Верный түрмесінің алдына келіп, дайын тұрды.

Рысқұлдың аяғын кісенде, аулаға алып шыққан кезде әлі таң бозала болатын. Тұрменің іші құлаққа ұрған танадай, айдаладағы алып моладай тып-тыныш еді. Кенет қанғыр-құнғыр, шақыр-шұқыр дыбыстар абақтының ішін кернеп ала жөнелді. Рысқұл түкке түсінбей, бұл салдыр-құлдір аяғымдағы кісенің дыбысы шығар деп қалған. Сейтсе, Александр Бронников жатқан саяси тұтқындар камерасының терезелері еken. Қайдан естігені белгісіз, Бронников Рысқұлдың дәл қазір айдалып бара жатқанын біліп, өз жолдастарымен бірге терезе торларын тоқпактап тұр еken. Бұл қоштасу белгісі еді. Ғаламат сәтінде соғылған шіркеу қонырауларындағы осынау үн тұрме қызметкерлерін үрейлендіріп жіберді.

Әкесін каторганың алыс сапарына шығарып салуға ілесе шыққан Тұrap мына қаһарлы үнге құлақ түріп, әкесінен айырылу қайғысын ұмытып кеткендей:

– Дядя Саша, – деп айқайладап жіберді.

Іш жақтан Бронников те айқайлаған. Бірақ оның үнін тас қамал естірткен жоқ. Не айтқаны белгісіз.

Айдауылдар Рысқұлды ауладан шығарып әкеткенше асықты. Кісендеулі аяқтың адымы қысқа. Кісенің салдыры камера терезелерінің тарсылына қосылып, қоштасу әрі қосылысу гимнің шарықтатып әкеткендей. Мына бейmezгіл танда бүкіл Алматы зіл үйқыдан оянып, әлдебір таусоғар толқынның, тақтарды сықырлатар соққының алыс сарынын естігендей, елеңдеп қалған сияқты.

Бұдан бір жарым жыл бұрын Рысқұл өзі келіп тарсылдатқан қақпа артта қалды. Тоқ аттар жегілген қос арба көлденең тұр еken. Алдыңғы арбада екі тұтқын, екі айдауыл. Соңғы арбада бір тұтқын, қос айдауыл. Бұл арбада да енді екі тұтқын болады. Рысқұлдың серігі – жасы өзімен шамалас қызыл шырайлы, қияқ мұртты қапсағай қырғыз еken.

– Е, туған, еми жолдаш болған турбайбызы, – деп Рысқұлды көңілдене қарсы алып, құйрығымен жылжи ығысып, қасынан орын берді.

Верный түрмесінің өкілдері этап айдауылдарының бастығына каторжник Рысқұл Жылқайдаровтың тұтқындық Делосын табыстады.

Арбалардың дөңгелегі қозғала берген кезде, Тұrap әкесінен айырылғанын енді шын сезгендей, үстіне біреу май құйып, от қойып жібергендей, тұла бойы лап етіп:

– Көке! – деп шыңғырып жіберді де, өзін ұстап тұрған айдауылдың қолынан жұлқынып шығып арба соңынан етпеттей ұмтылды. Арбаның артында аяғын саландатып

жіберіп, әкесін қалқалап отырған түкіс айдауыл баланың кеудесіне мылтықтың істігін тіреп, жақыннатпады. Аттардың жүрісі қатайып, дөңгелектердің айналуы жылдамдаған сайын бала алқынып, адымы арбаның жылдамдығына жетпей, амалсыздан істіктен қос қолдап ұстай алып сүйретіліп бара жатты.

– Вот чертенок, вот киргизенок! – деп айдауыл ашуланды. Мылтықтың дүмін қаттырақ итерсе, істік баланың кеудесіне кірш етіп кіріп кетердей. Енді бір сәтте бала істікті қоя бере салып, ышқынып алға ұмтылып, қолын соза бергенде әкесінің белбеуіне саусағы ілінді. Белбеу ертеде шуда жіптен тоқылған ескі еді. Тұрмеге келгенде оны айдауыл шешіп алып, камераға ала кіруге рұқсат етпеген. Тұтқында жатқан адамға белдік, белбеу ұстau уставқа жатпайды. Содан жаңа тұрмеден шығарда ескі белбеуді Рысқұлға қайтып берген.

Тұрардың саусағы ілінген белбеудің шуда жібі сетінеп, бір талшығы баланың уысында қалып ыдырай берді. Арбадан екі-үш адым кейін қалып қойғанда да әкесі мен екі араны әлгі шуда жіп жалғап келе жатты. Белбеу жіп тарқатыла-тарқатыла таусылғандай еді. Алыстан қараған адамға бақытты бір бала батпырауық ұшырып, ойнап бара жатқандай көрінер. Ал мына баланың бар үміті тарқатылған белбеу жібінде ғана қалғандай, өкпесі қабынып, өті жарылып, жаны мұрнының ұшына қонақтап, зымырап келеді. Баланың бұл жан далбасасын әуелі қызық көрген артқы айдауыл ойын түбі өрт болып жүрмесін дегендей, әке мен баланың арасын жалғап келе жатқан әлсіз жіпті штыкпен қиып кеп жіберді. Сол сәт бала қолымен ауа қармап, ұмтылып-ұмтылып барып, етпетінен құлап түсті. Жіптің шұбатылған жалғауын тұтып қалғысы келгендей, кішкентай қолын соза құлады.

Жіппен бірге жаны қоса ұзіліп кеткендей Рысқұл:

– Тұrap! Тұр орныңнан! – деп итіне беріп еді айдауыл аяқ-қолы кісендеулі тұтқынды кеудесінен итеріп қалып, арбаға оп-оңай шалқалатып түсірді.

Тұтқын қырғыз сонда Рысқұлды иығымен демей беріп, аңыратып ән салды:

Аа-aha-a-a! Аа-aha-a-a!

Сағынғанда бир келерсін,

Сарғайғанда бир келерсин,

Ала-тооның баурына-а-а..

Рысқұл өз құранының бір ауыз сүресін ішінен қайталады:

Дүние бір қисық жол бұраңдаған,

Бақ тайса, ерге дәулет құралмаған.

Күніне тоқсан тоғыз бәле көрсөн,

Сонда да күдер үзбө бір алладан...

Алды тұман, арты мұнар, алыс жол басталды. Ноқта сыймас әзиз басқа тұра құрық түскен соң, тырп етуге шама жоқ, тек кісен сылдырлайды...

(Бірінші кітаптың соңы)